

5645
9.497. II

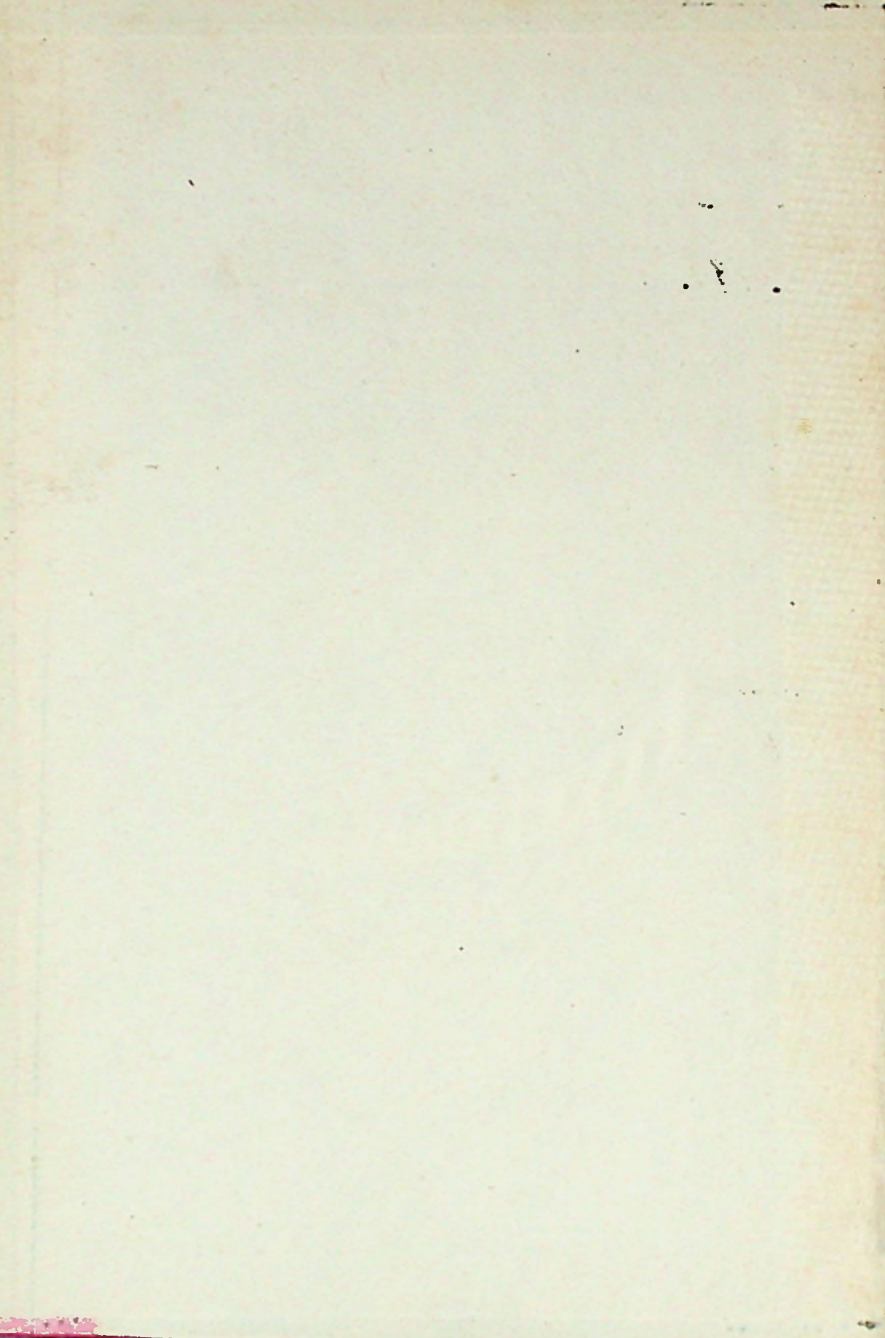
216 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 216

НАШИ РАТОВИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ
СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1912. ГОДИНЕ

Написао
Милутин Д. Лазаревић

II.

$$\frac{3132}{11}$$

Maryanne B. Norjeb

5675

9. 497. 11

Фамилијата на за
НАСЛОВ ЦЕЛА

Основополож. и руководств. Српско-американ. фонд 1912 год.

Место и год. издања

[illegible]

8081-11-11
8081-11-11

8081-11-11

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЈО XXXII. Бр. 216.

НАШИ РАТОВИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ

СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1912. ГОДИНЕ

Написао
Милутин Д. Лазаревић

КЊИГА ДРУГА
СА 5 КАРАТА У ПРИЛОГУ И 23 СКИЦЕ У ТЕКСТУ

НАБАВЉЕНО 14-XII-1948
Бр. инвентара 17-II-1848

НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА БЕОГРАДА

Бр. 5645

Струка 9.497.11

БЕОГРАД, 1929.

ШТАМПАРИЈА „МЛАДА СРБИЈА“, АНЂЕЛКОВИЋ
Телефон 14-40

Ускочка б/а.

ATTEST AND SIGN

1911

IN WITNESS WHEREOF

THE BOARD OF DIRECTORS

OF THE COMPANY

DO HEREBY CERTIFY

THAT THE FOREGOING IS A TRUE AND CORRECT COPY

OF THE CHARTER AND BY-LAWS

AS AMENDED TO DATE

OF THE 15TH DAY OF

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕСКОВЦА

Бр. 3133

Одељење С Струка VIII

НАСТУПАЊЕ НАШИХ АРМИЈА.

I НАСТУПАЊЕ ТРЕЋЕ АРМИЈЕ.

1. Марш на Приштину.

(8.—10. октобра)

I

Поразом Турака и Арнаута од 5. и 6. октобра код Мердара, Васиљевца, Лисице и Свираца судбина Приштине била је у напред решена. Због претрпљених неуспеха, отпорна моћ тих њених бранилаца, како не беше освежена приливом нових снага из позадине, у велико је већ била пољуљана. Искључено је било да ће они сада моћи ако не зауставити а оно бар у мало јачој мери успорити навалу удружених снага далеко надмоћније Треће Армије.

Међутим, поменута наша армија није била свесна победе коју је већ имала у рукама. Како је у претходним борбама беше изборила сасвим неосетно, код ње је још увек владало предубеђење да јој тек сад предстоје крваве борбе са главном снагом турске војске, одређене да брани Приштину. Зато, када најзад 8. октобра изјутра одрешито пође напред, то је учинила у таквом поретку, као да ће пред овом вароши збиља тући праву битку. Све четири јединице њене — и Шумадијска дивизија I и Моравска дивизија II и Дринска дивизија II и Моравска бригада I позива — биле су у једној линији. Благода-

рећи томе што су њихови полазни положаји били поређани у прилично великим размацима по периферији једног пространог спољњег лука, правци кретања били су им подешени тако да је свака од њих временом, кад се буду једна другој довољно примакле, могла, простим фронталним наступањем ка одређеном јој објекту, потпомоћи рад свију осталих десно од себе. А док то не буде, оне су имале оперисати свака за себе и без везе са суседима, особито оне из Медвеђске групе које су, поврх тога, имале оперисати тешко пролазним и готово беспутним тереном.

Дивизије Топличке групе надираху са севера. Шумадиској дивизији I позива армиском заповешћу било је наложено да наступа друмом Подујево—Приштина. Значи, од ње је било очекивано да с фронта напада положаје који непосредно затвараху улаз у Тенеждолски теснац. С тога је ваљда и била пошла од Подујева у једној само колони, т. ј. сву своју снагу, сем једног батаљона пешадије и једног вода коњице који су као десна побочница требали да заузму превој на копаоничкој греди код Кодре, упутила је долином Лаба. Према томе висове, који су, почев од напред поменутих положаја код Тенеждола па идући на север ка Кодри, нанизани по овој греди и који се више мање бочно надносе над овом реком и друмом, не беше ни узимала у комбинацију за први мах, него тек доцније, у току марша, када је самим распоредом непријатељевим била на то приморана. Истина, снага Арнаута на овим висовима била је незнатна, а и њихова коса артилериска ватра са њих била је веома слаба, те је и ова омашка на крају крајева прошла без неких тежих последица. Али је зато брзина наступања ове јединице, која је требала да послужи за осу целокупног марш-маневра Треће Армије, од тога много пропатила. Моравској дивизији II позива пак било је наређено да се држи правца који са линије Д. Ладовце—Сурдул води преко Шајковца и Белог Поља па Раманиште а одавде западном страном

планинског комплекса Салове Горе, која са својим огранцима испуњава простор између Лаба, Брвенице, Кечеколске реке и Приштине. До Раманишта имала је да наступа косо, да би се што више примакла Шумадиској дивизији I позива, а потом да иде паралелно њој. По свој прилици се претпостављало да ће Шумадишка I позива наићи на јак отпор у Тенеждолском теснацу, односно на висовима који га непосредно затвараху, па ће јој бити потребна љена директна помоћ, изражена на тај начин што ће директно загорозити десном боку непријатељских трупа које га буду браниле. Ако се армиска заповест протумачи буквално, као што је то већ био случај у Шумадиској дивизији I позива, и Моравска II требала је да се крене у једној колони. Но у самој ствари она је била подељена у две колоне. У десној колони, која бејаше упућена на Бело Поље и даље преко овог на Раманиште, управо правцем који је био намењен целој дивизији, били су III пешад. пук и моравски пољски артилер. дивизијон. А у левој, која је наступала на село Дузај, чиме је зона пројектованог маневра у десном боку Тенеждолског теснаца знатно била проширена у лево, били су II пешад. пук, без једног батаљона који бејаше добио друго опредељење, I пешад. пук и 3. брдски артилер. дивизијон. Дакле, прва је садржавала у себи једну а друга без мало две трећине целокупне пешадије са којом је ова дивизија располагала. Најзад, што се тиче тактичке везе са знатно удаљеном Дринском дивизијом II позива, она према армиској заповести није била обавезна да се за њу постара. То је било стављено у дужност овој другој, која је имала да упути један мањи одред низ реку Брвеницу и даље преко села Каљатице и Колића на Шарбан. Па ипак командант Моравске дивизије II позива и ту је потребу задовољио на тај начин што је наредио да 3. батаљон II пешад. пука, који је био код Мачије Стене, наступа преко села Дражња на село Колић, у правцу главног била напред поменутог планинског масива.

Јединице Медвеђске групе надираху са северо-истока и истока. Оне су пошле са линије Брвеник — Лисица, која је била положена бочно према правцима наступања Шумадиске I и Моравске дивизије II позива. Обе са извесним задоцњењем, које је код Дринске дивизије II позива, не рачунајући њено чело које се бејаше кренуло и раније од одређеног времена, било мање али које је код Моравске бригаде I позива, рачунајући ту и њено чело, износило пола дана. Имале су да косим кретањем источно и јужно од главног била Салове Горе произведу шири и дубљи обилазак десног крила непријатељских трупа које буду покушале зауставити надирање оних других двеју из Топлице. У том циљу упућене су биле у два паралелна правца, на којима, због огромних теренских тешкоћа, нису могле једна с другом одржавати потребну везу: Дринска дивизија II позива од Брвеника преко села Нишевца, Кечекола и Граштице, а Моравска бригада I позива са Лисице грebenом Прапаштице и даље преко Бутовца. Правац, којим је имала да наступа ова друга, и поред све своје тешке пролазности, толико је био важан, да је њиме у сваком случају морала бити управљена бар једна од јединица које сачињаваху Медвеђску групу. Он је од осталих, којима су оперисале друге јединица Треће Армије, био најкраћи а у исто време и тако постављен, да је њиме, у случају успеха, одједном могла бити изманеврована целокупна историја северно од Приштине. Али, што се тиче правца којим је била упућена она прва, т.ј. Дринска дивизија II позива, његова је природа била таква да га је сасвим требало избећи, изузев ако би Шумадиска I и Моравска дивизија II позива којим случајем биле заустављене непријатељским отпором на положајима Тенеждолског теснаца и леве обале реке Брвенице. Како до тога није било дошло, јер су те две дивизије доста брзо овладале напред означеним положајима, боље би било да се Дринска дивизија II позива није ни ломила по овом страховитом терену, где чак није била срела ни живе

душе и где је за дуже време била потпуно осамљена и лишена сваке везе са позадином и суседним јој јединицама. Она је комотно могла бити пребачена на Лисицу, те да појача ударну моћ наших трупа на овом значајном правцу. А могла је за први мах бити задржана код Брвеника као армиска резерва.

За мету наступања свију напред побројаних јединица ове наше армије била је назначена Приштина, дакле једна тачка, због чега ће се оне на крају крајева неминовно морати око ње згомилати и у неколико међ собом измешати. За један сложени марш-маневар у смислу концентричног наступања са једног широког обухватног лука, какав је био овај који је овде имао да се изведе, усвојена је била сасвим једноставна и проста комбинација: свака јединица имала је својим правцем да гура на Приштину. Свакако би боље било да је за ову сврху била изабрана једна подужа линија у висини ове вароши или иза ње, да је саобразно устаљеним правцима наступања била подељена на одсеке и да је сваки од ових био додељен јединици одређеној да оперише одговарајућим правцем. Да је овако било урађено, по свој прилици не би било пропуштено ни дејство крајњим левим крилом целокупног нападног поретка армиског у правцу позадине саме Приштине, које се команданту армије само собом нуђаше. Бар нешто би било предузето у смислу благовременог пресецања везе између ове вароши с једне и Гиљана и Качаника с друге стране, које је врло лако могло да се постигне из разлога што је она прва била освојена доста лако и без директне помоћи јединица Медвеђске групе. Ни Моравска бригада I позива не би морала ни чак до Приштине, па да се после донекле истим путем враћа, када буде пошла на Гиљане у смислу постојеће директиве Врховне Команде о даљем маршу Треће Армије у правцу Куманова и Скопља.

Најзад, у тежињи да се сва снага ове армије сручи на Приштину, ништа није било предвиђено

односно тога да се у одговарајућој мери прошире њени бокови на непријатељском земљишту. На пример, део фронта од Лисице преко Свираца до Веље Главе, у њеном левом боку, остао је сасвим непомицаи. На њему сада није било других трупа сем трећепозиваца и граничара који га и до свршетка концентрације осигураваху, јер све трупе Моравске бригаде I позива бејаху са њега дигнуте и рокиране на Лисицу, те није од оперативних трупа остало ништа, са чиме би се макар штогод могло предузети у правцу Гиљана. На супротној пак страни, у десном армиском боку, додуше је било пројектовано нешто налик на офанзиву, али не ка Митровици и Вучитрну, куда је требало тражити везу са Ибарском Војском, већ у правцу који ће је одвести иза леђа Шумадиске дивизије I позива. Тако, дакле, трупе окупљене у Лукову — два ескадрона дринске дивизиске коњице II позива и 4. батаљон XIX пешад. пука, под командом команданта армиске коњице — имале су да пређу границу код Мадљике и да се спусте низ Лаб, остављајући оперисање преко Копаоника у правцу Митровице и Вучитрна 1. граничној чети и једном одељењу добровољаца.

II

У 8 сати изјутра, кад је према армиској заповести требао отпочети општи покрет, од Моравске бригаде I позива били су прикупљени на Лисици, њеној полазној тачки, само I прекобројни пешад. пук и 4. батерија 2. брдског артиљерског дивизијона, придата овој бригади из састава армиске артилерије. Остале јединице пристизале су са закашњењима. А од ових 9. батерија моравског пољског артиљер. пука, која је припадала бригади, и хаубичка батерија, која је, према заповести команданта армије, имала као армиска артилерија за Медвеђску групу да је прати, толико су биле заостале да се на њих више није могло чекати. Зато је најзад у 11:30 м. без њих било предузето наступање преко границе.

Пошав овако позно, три и по сата после одређеног времена, бригада наравно и није могла тога дана далеко одмаћи. При том, маршовала је, свакако због магле, лагано и са честим застајкивањима. Њени предњи делови не беху се услед свега тога до мрака удаљили испред Лисице више од пет километара.

Општи правац кретања водио је гребеном за к. 1073, па онда седлом кроз село Пипаштицу на Столов даг (к. 1015), где је било на окупу 60—100 Арнаута. На њих пред вече удари претходничка чета деснокрилног 4. батаљона I прекобројног пука. Ова се онда разви за борбу. Због пуцњаве, која овде настаде, разви се и претходничка чета левокрилног I. батаљона, иако пред њом није било непријатеља. То исто учинише још неке од позадних чета тих двају батаљона, мада то не беше потребно. У том брдска батерија заузе положај на задњем делу Столовог дага и опали неколико метака. Арнаути се тада разбегоше. Терен је био покривен шумом, која ометаше правилну оријентацију. Није чудо што ова прва борба није могла проћи без забуне. Не само што се пред једном шаком људи готово сасвим развише оба претходничка батаљона, већ је нешто мало било и пуцања у сопствене трупе, како приликом тога развијања тако и по избијању претходничке чете деснокрилног 4. батаљона на непријатељски положај. Пошто је већ био мрак, бригада се одмах размести за преноћиште. Управо, иза напред поменутих двају претходничких батаљона, који поставише предстраже на освојеним положају, прикупише се друга два батаљона I и II прекобр. пешад. пука из главнине.

Прелажење границе код Дринске дивизије II позива отпочело је у 7 сати изјутра код северне карауле Брвеника. До тога времена већ су биле иза ове карауле икупљене трупе које припадаху њеном десном крилу односно одсеку чији је стожер био на Реткоцеру. Остале пак, које неко кратко време осигураваху одсек на левом крилу до Лисице

закључно и које су се уочи тог дана биле прикупиле у селу Губавцу — два батаљона VI пешад. пука, без једне чете остављене на Мркоњу, и 5. брдска батерија — тада су тек биле у покрету граничним грebenом ка напред именованој караули, где су имале ући у маршевну колону главнине дивизиске.

При првом кораку наишло се на огромне тешкоће. Терен је био страшно врлетан. Требало је спуштати се у дубоку и узану јаругу једном планинском стазом, која дозвољаваше кретање само у колони по један, па и то са великом муком. Улажење једне по једне јединице у колону трајало је услед тога врло дуго. На пример, делови који долажаху граничним грebenом од Губавца, придружише јој се око 11 сати пре подне северно од Брајине чуке. Толико је њено зачеље до тога времена било слабо одмакло од границе. Пољска артилерија и сва колска комора моралоше остати. Уз пољски артилер. дивизијон биле су на крају крајева остављене и две чете VI пешад. пука да га чувају. После је ишло мало лакше. Терен је био мало сношљивији. Али се појавила нова тешкоћа. Напред поменута стаза, заобишав у свом даљем пружању Брајину чуку са северне и западне стране, водила је кроз раштркана села Брајину и Нишевце, која су била потпуно пуста. У тим селима, по казивању једног учасника, „сем паса и живине, других живих бића није било.“ Не беше, дакле, никога да послужи за путовању кроз овај дивљи предео. Услед тога, неизбежна су била честа застајкивања, да би се утврдио правац којим је даље требало маршовати. Уз то, коњички дивизијон није био благовремено избачен у напред, него је прелазио границу измешан са пешацима. Док је успео да се пробије испред пешадиске претходнице, већ је било подне. До вечери остало му је мало времена да своју извиђачку мрежу развије као што треба и на потребну даљину. Према томе, дивизија је овога дана, између осталог, ишла овим забаченим и од.

Бога заборављеним правцем као да је била везаних очију.

Најзад, борачке трупе, без пољске артилерије и без своје коњске коморе, на једовите јаде стигоше у вече до села Кечекола, не наишав нигде на непријатеља. Ту су остале да преноће, груписане око места где се састају изворни краци Кечеколске реке.

Моравска дивизија II позива бејаше се кренула још раније него ли Дринска II позива, у 6:30 сати изјутра, дакле на један и по сахат пре заказаног времена. У прво време и она је наступала с муком и веома споро, тако да је тек око 10 сати пре подне стигла на реку Брвеницу. Али то није било због терена, који је овде много питомији и пролазнији него ли на правцима наступања Моравске бригаде I и Дринске дивизије II позива, већ због магле, од које се, тако рећи, ни прст пред оком није видео. Села су била пуста и у пламену. Није било путовођа, ни уопште ма кога за давање обавештења о правцу којим је требало кретати се, те су и ту неизбежна била честа застајкивања, да би се колоне колико толико оријентисале. Код десне колоне, на пример, било је и враћања предњих претходничких делова да би узели који други правац, кад год би, идући овако више мање насумце, погрешили пут. У тим моментима колона је личила на змију, кад баца главу час на једну час на другу страну. А код леве колоне било је чак и формалног лутања. Тако, на пример, II пешад. пук, који је са 8. брдском батеријом био на њеном челу, у самом почетку марша ударио је у лево од правца на село Дузај, против кога је према дивизиској заповести требао наступати. Пошав, дакле, од места где је провео ноћ (жандармериска станица), он се држаше гребена поред села Сурдула, који умало што га не беше одвео на правац, додељен његовом 3. батаљону у дивизиској левој побочници. Услед тога, размак између њега и III пешад. пука, односно између ове и десне колоне, у брзо је постао тако

велики, да је командант дивизије око 8 сати изјутра био принуђен наредити, да I пешад. пук, који је заједно са 7. и 9. брдском батеријом био на зачељу колоне, са гребена између жандармериске станице и Сурдула скрене полудесно низ Жари Сурдулит ка селу Батлави са задатком да, као дивизиска резерва повучена за нешто уназад, одржава везу између колона. Но то није све. Претходнички I. батаљон II пешад. пука, по прелазу преко Брвенице између села Батлаве и Бураине, ударио је уз реку, место да иде право уз брдо. Када мало после би примећена ова омашка, 2. батаљон, који је био на челу овако сада одголићене пуковске главнине, и 8. брдска батерија, која га је непосредно пратила, морадоше примити на себе улогу претходнице, држећи се правца између к. 768 и Чуке Жари (к. 921). Тим поводом 4. батаљон, који је маршовао на зачељу, иза њих, доспео је на чело главнине.

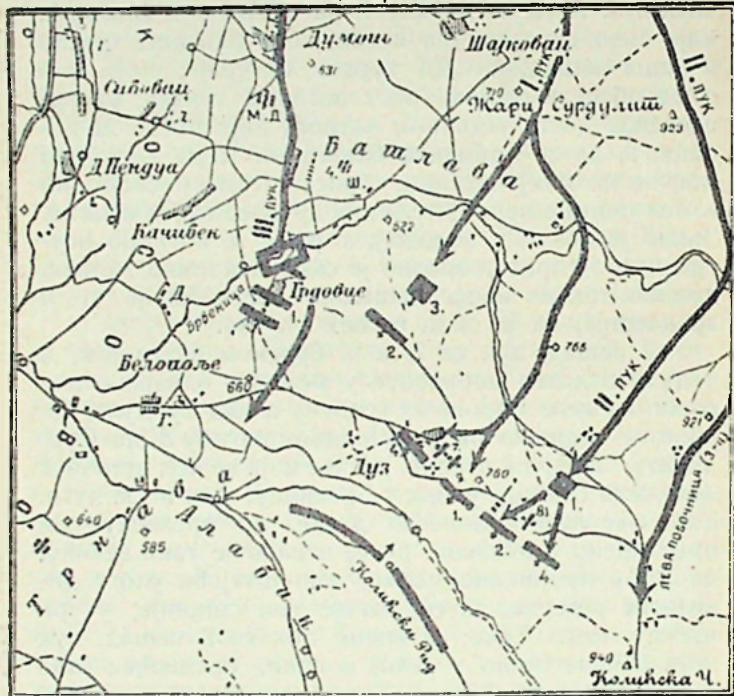
Десна колона, долазећи од Д. Ладовца, прошла је село Думош. Пошто се кроз маглу већ почињаху помало назирати висови на левој обали Брвенице, моравски пољски артил. дивизијон, који је ишао на њеном зачелу, за сваки случај скиде са предњака и припреми се за дејство у равници јужно од овога села. III пешад. пук, међутим, продужи да наступа између села Качибека и Батлаве на село Грдовце, које лежи издужено у подножју поменутих висова. И, када се његово чело примаче првим кућама овог села, изненадно беше дочекано ватром Арнаута из непосредне близине. Претходнички I. батаљон одмах се разви и једним снажним налетом заузе североисточни део села. Али даље није могао ни маћи: био је дефинитивно заустављен врло јаком блиском пешадиском ватром из његовог југозападног дела. У том се наједаред диже магла. Батаљони из главнине, затекав се на чистини, стадоше трпети пешадиску ватру и са висова одмах изнад Грдовца. А и једна непријатељска батерија отпоче дејствовати са к. 640 југоисточно од Шуковачке чуке, у близини сеоског пута који везује Тенеж

До с једне и Трnavу и Бело Поље с друге стране. Тада се они журно рокираше у лево и заклонише иза, дотле још непоседнутих, крајњих кућа напред именованог села, за леђима свог претходничког батаљона. И ту за дуже време остадоше шћућурени. Пољски артилер. дивизијон ни њима ни претходничком батаљону није могао својом ватром прокрчити пут. Арнауте у селу и на оближњим висовима није смео да гађа, да не би, због близине, трпела и наша пешадија. До турске батерије, која је и њега обасула својом, због високих тачака распрскавања, доста нетачном ватром, није могао да добаци. А да се примакне ближе, ни то му није било могуће по оној чистини, брисаној овако слободно и без сметње непријатељским артилериским мецима. Запао је дакле у положај, који га је потпуно неутралисао. Управо, опалио је само неколико метака, колико тек да наша пешадија осети да је ту и артилерија, па је онда сасвим ућутао.

I пешад. пук са 7. и 9. брдском батеријом, а у духу задатка добивеног у моменту одвајања његовог из леве колоне на гребену изнад Сурдула, бејаше се задржао на југозападном нагибу Жари Сурдулита, наспрам отвора речице која се код источног дела села Батлаве улива у Брвеницу. Али не за дуго. Удаљење леве колоне од десне, по преласку оне прве преко именоване реке, испало је тако велико, да је он неминовно морао, напуштајући улогу дивизиске резерве, да се, раније или доцније, утури између њих. Тако, за време док се II пешад. пук који бејаше остао у левој колони, предвођен сада 2. батаљоном и 8. брдском батеријом, лагано и опрезно пењаше уз нагиб леве обале Брвенице и делимично пребацивање на косу југоисточно од к. 768 наспрам села Дузаја, а то је било између 10 и 11 сати пре подне, два батаљона I пешад. пука опет су, поступно и косим кретањем у лево, била у главном враћена на свој првобитни правац. Најпре је, дакле, био упућен ка напред означеној коти, да се нађе ближе II пуку, с тим да му на томе месту продужи

десно крило, 1., а у брзо, с тим да за први мах узастопно прати овог, то је исто било учињено и са 4. батаљоном. За време пак док су челни батаљони овако ојачане леве колоне (2. батаљон II и 1. батаљон I) изводили напад на слабо поседнути положај к. 769 — к. 760 у селу Дузају, а то је било

Скица бр. 1

Размер 1:100000

Напад Моравске дивизије II позива на положаје десне обале
реке Брвенице 8. октобра

између 11 и 12 сати пре подне, друга два батаљона I пешад. пука (2. и 3.), заостала у дивизиској резерви, кренуше се са обема брдским батеријама преко Брвенице на шумовиту косу између Грдовца и напред именованог села, узимајући на себе улогу

као неке средње колоне. А то је било учињено с тога што је изгледало као да се Арнаути у шуми на тој коси припремају да подухвате с бока III пешад. пук у селу Грдовцу.

Кад је 2. батаљон, који бејаше на челу ове нове колоне, својим предњим деловима прелазео Брвеницу, преко његових глава прелетеше из позадине неколико артилериских метака. Избацила их је 4. батерија шумад. пољског артилер. пука, која је јутрос била послата из Шумадиске I у помоћ Моравској дивизији II позива, па је сада, после дугог лутања у позадини ове друге, изашла на Жари Сурдулит изнад села Шајковца и по својој иницијативи ступила у дејство. Оно мало Арнаута, што је било на поменутој шумовитој коси, нешто услед тога дејства а нешто и због другог једног узрока, одмах се разбеже. Средња колона онда удари кроз шуму и попе се на ту косу, не опаливши ни једног метка, нешто мало доцније но што су челни батаљони ојачане леве колоне били заузели Дузај. Обе брдске батерије, које су ишле са њом, почеше око 1 сата по подне дејствовати косо десно против к. 660 иза Грдовца, у коме је, због непријатељске артилериске ватре са к. 640 југоисточно од Шуковачке чуке, још увек лежао прикривен III пешад. пук. Пошто отераше Арнауте са оне прве, њих две покушаше да гађају и турску батерију на овој другој коти, али без успеха, пошто је за њихова оруђа даљина до овога циља била и сувише велика. Најзад, око 3, рокиране су у лево истом косом ка Дузају, да потпомогну напад леве колоне од овога села на косу Колићског рида (к. 737) источно од села Алабака.

Лева колона, самим тим што је залутала и отишла знатно у лево од додељеног јој правца за Дузај, и нехотице је била произвела један врло згодан крилни маневар. На име, у очекивању да ће бити нападнути зоном између тога села и Лаба, Арнаути беху посели одговарајуће висове на левој обали Брвенице и, као што смо већ видели, село Грдовце у подножју неких од њих. Па и то је за

њихову слабу снагу било много. Изненађени сада појавом II и послатих му у помоћ двају батаљона I пешад. пука на висовима источно од речице која се код источног дела Батлаве улива у Брвеницу, што ће рећи према њиховом десном боку, они не стигоше, нити су под оваквим околностима уопште имали са чиме да поставе нов фронт према њима. И зато, после веома слабог отпора организованог на брзу руку код Дузаја, морадоше се повући са целим својим десним крилом, које се простираше источно од к. 660 и села Грдовца, да не би били изманевровани, на поменути Колићски рид.

Батаљони првог борбеног реда ове наше обилазне колоне — десно 1. батаљон I, лево 2. батаљон II пешад. пука — после завршеног захођења скопчаног са овим сасвим случајно изведеним обиласком непријатељског десног крила, око подне заузеше положај к. 760 — к. 769 у захвату села Дузаја. За 2. батаљоном II, т.ј. за оним на левом крилу, у брзо стиже и 8. брдска батерија, па, пошто се постави за дејство на к. 769, у реону овог батаљона, тукла је неко време одступајуће непријатељске делове пред њим и 1. батаљоном I пешад. пука. После тога, у продужењу спољних крила поменутих двају батаљона развише се друга два, који су дотле ишли за њима. Десно од 1. батаљона I дошао је 4. батаљон из истог, а лево од 2. батаљона II опет 4. батаљон из овога пука. А затим, између 2 и 3 сата по подне, пре но што ће стићи код Дузаја 7. и 9. брдска батерија које до тога времена припадаху средњој колони, сва четири батаљона, налазећи се сада у једној линији, кренуше се у напад на косу Колићскога рида (к. 737).

Најзад, око 2:30 по подне крену се и III пешад. пук, на чијем правцу прилике почеше такође да се нагло побољшавају. Самим тим што је средња колоне тада већ била на коси између Грдовца и Дузаја, леви бок му је био потпуно слободан. А сем тога, благодарећи дејству 7. и 9. брдске батерије са ове косе пре но што одоше у лево ка Дузају,

и к. 660 била је очишћена, те је сада мање трпео од непријатељске пешадиске ватре с фронта. Само у југозападном делу Грдовца, на 100—200 метара пред његовим претходничким 1. батаљоном, Арнаути се још држаху. Да би их одатле отерао, командант пука прибеже једном крилном маневру, у чијем му извођењу непријатељска артилериска ватра, која га је и даље држала у шаху, није могла сметати. На име, у лево кроз шуму упутио је из своје главнине најпре 2. а мало после и 3. батаљон. Та два батаљона заклоњена шумом од турске батерије на к. 640 југоисточно од Шуковачке чуке, обиђоше са источне стране дотични део села и примораше Арнауте да се и из њега повуку. Арнаути онда покушаше да се прикупе за понован отпор у селу Белом Пољу. Али су у брзо и одатле били отерани ватром 4. батерије шумад. пољског артилер. пука са једног малог пупка у реону села Батлаве, североисточно од Грдовца, куда се баш тада беше преместила са Жари Сурдулита. С друге пак стране, када наши батаљони, упућени у обилазак југозападнoг дела Грдовца, стигоше на к. 660, имађаху да издрже ватру непријатељске батерије, која се сада окоми против њих. Али ни то није дуго трајало. Око 4 поподне код Арнаута, рачунајући и онај њихов део на Колићском риду према нашој левој колони, настаде опште повлачење ка Приштини, те и та батерија сасвим умуче.

Батаљони леве колоне, без 1. батаљона II пешад. пука који није ни учествовао у борби и који као резерва остаде у селу Дузају, заузеше после тога Колићски рид и на њему се распоредише за преноћиште заједно са брдским батеријама, које се све овде прикупише. Леви бок и позадину, према гребену Салове Горе, осигураше им четнички одред капетана Танкосића на к. 835 при врху Колићског рида и 3. батаљон II пешад. пука из дивизиске леве побочнице на Колићској чуки (к. 940). Напред поменути два батаљона III пешад. пука са к. 660 продужише сасвим слободно, пошто их нико више:

није гађао, наступати ка селу Трнави. Пошто се код овог села пребацише преко једне речице, одоше још мало уз брдо и поставише предстраже по косама у висини дотадашњег непријатељског артилериског положаја, фронтом према горњем делу Трнаве и Раманишту. Друга два батаљона из овога пука (1. и 4.), заостала неко време у Грдовцу, дођоше преко Белог Поља у долину поменутог речице и иза оних првих свише се за преноћиште. А што се тиче моравског пољског артилер. дивизијона, који уз III пешад. пук за време наступања припадаше десној колони, он је, заједно са 4. батеријом шумад. пољског артилер. пука, занеоћио у селу Батлави, позади 2. и 3. батаљона I пешад. пука који, задржав се на косама између Грдовца и Белог Поља с једне и Дузаја с друге стране, опет беху присвојили улогу дивизиске резерве.

Чело Шумадске дивизије I позива пошло је из Подујева кад и Моравска дивизија II позива, т.ј. у 6:30 сати изјутра. Управо, у то време почело је формирање маршевне колоне, у коју су, — сем по једне чете X и XII пука, одвојених за непосредно осигуравање бокова, и 2. батаљона XIX пешад. пука, упућеног као самостална побочница од села Обранже на планински гребен код Кодре, — имале поступно, једна по једна, да уђу све јединице ове дивизије, закључно са XI пешад. пуком који тек требаше да се по проласку претходнице искупи са предстража.

Шумад. коњички дивизијон, по гласу релације дивизиске, пошао је и нешто раније од пешадије. Али он још не беше ни добио потребно одстојање испред пешадиске претходнице, кад изненада налете на непријатеља. Његово предње одељење нешто мало пре 7 сати изјутра, одмах по прелазу преко моста на речици која се код села Сскирача улива у Лаб, било је дочекано из непосредне близине ватром Арнаута, прикривених у првим кућама села Главника. Арнаути га беху, благодарећи густој магли, пустили да им приђе сасвим близу, па тек онда сложено опалише на њ. Оно се одмах рас-

пршта и одјури назад преко речице ка дивизијону који, узнемирен том пуцњавом, одмах разви поред друма један ескадрон за пешадиску борбу. У брзо затим стаде овамо дејствовати и непријатељска артилерија. Да би се од њене ватре заклонио, дивизијон се онда помери за једно два километра у десно.

Друм је дакле остао слободан. Њиме мало после наиђоше једно одељење добровољаца и предње одељење Х пешад. пука, који је са 1. артилер. дивизијоном био у претходници дивизиској. Та два одељења, не слутећи опасност, ударише преко моста и прођоше онако исто као и предње одељење коњичког дивизијона. На ниској коси леве обале речице, преко које је водио тај мост, прихватише их остали делови челног 2. батаљона, који, аналогно томе дивизијону кад је био на његовом месту, отпоче да се развија десно од друма. Развијање овог батаљона вршено је у висини прихватнице, која је стајала у месту, и ишло је некако споро, као да га је из позадине неко нарочито кочио. Ни једног покушаја није било, да се оно мало Арнаута из села Главника протера, за шта би, може бити, и тај батаљон сам био довољан. Што се пак тиче позадњих батаљона из истога пука, који као пуковска главнина маршоваху на прописном одстојању за њим, они стадоше. То исто учинише, у колико се дотле већ беху издужиле у маршевној колони, и јединице које припадаху дивизиској главнини. Једном речју, укочи се све. Толико је једна шака Арнаута успела да успори марш читаве једне дивизије.

Тако је то трајало до 9:30 пре подне, када по мало отпоче да се диже магла. Тада се тек наставише прекинути покрети, али само у толико што су били посегнути из позадине ка челу дивизије, које је још увек, као заковано, стојало у месту. Десно од 2. разви се 1. батаљон. Друга два батаљона из истога пука примакоше се ближе 2. и, постројени у еволуционе поретке, стадоше, заклоњени теренским неравнинама, иза њега. Одмах по-

зади ових скиде са предњака претходнички 1. дивизијон и постави се за дејство десно и лево од друма, фронтом према к. 828 више села Буринца на јужном окомку копаоничке греде, одакле је косом ватром, али са високим тачкама распрскавања, дејствовала непријатељска артилерија. Главнина пак челом својим скренула је између моста на Лабу и Д. Лапаштице у десну страну, и то не у циљу какве широке комбинације, колико само да се заклони од артилериске ватре и дохвати омањих висова западно од овога села, потребних јој за доцнији евентуални развој у висини напред поменутог претходничког пука или у његовом десном боку према висовима на именованој греди. Два батаљона XIX пешад. пука (1. и 3.), који су били на њеном челу, напуштајући при овом скретању друм, постројише, пошто већ почињаху улазити у домашај непријатељске артилериске ватре, облигатне за ову прилику еволуционе поретке. Исто су то доцније, како је која наилазила туда, с том само разликом што су оне тој мери прибегавале одмах по прелазу преко моста на Лабу, радиле и остале јединице, које маршоваху за њима: најпре 2. и 3. артилер. дивизијон, а потом XII, за којим ће тек у фази развоја целе дивизије за напад наћи XI пешад. пук у пратњи хаубичке батерије, која прошлога вечера бејаше стигла у Подујево и стављена на расположење команданту Шумадиске дивизије I позива.

У току тога маневровања главнине, око 10 сати пре подне, када њено чело бејаше стигло десно од Д. Лапаштице, иза 1. батаљона X пешад. пука, магла се сасвим диже. Према томе, ништа није стојало на путу, а и крајње је време било, да се нешто озбиљније предузме. Арнаута више није било у селу Главнику. Али су, према обавештењима која је имао командант Шумадиске дивизије пуковник Ђорђе Михајловић, држали положаје испред Тенеждолског теснаца, управо према друму Подујево—Приштина закошену линију, која, почев од к. 828 (код жан-дармериске станице), иђаше преко к. 785 (северно-

од села Буринца) и к. 648 (северно од села Г. Пенду) на косу јужно од села Коњушевца (до Лаба). Само се није знало са коликом су снагом овде располагали. У ствари, то су биле омање групице, са којима је врло лако могло да се изађе на крај, ако се буде радило брзо и енергично. Али командант дивизије није хтео одсудније ангажовати своје трупе, док их претходно не прикупи и развије по свима захтевима тактике, као што се то обично ради, кад је у изгледу да ће се наићи на какав солиднији отпор непријатељев. У осталом, он је већ у велико био запао у борбену сферу на начин, који у неколико чак и искључиваше спровођење каквог особито брзог и експедитивног плана за напад. Снага му је била упућена погрешним правцем и сад је знатним својим делом доведена у положај да не може бачи тако слободно да маневрује и да се развија. Предстојало му је дакле да под аутилериском ватром мења фронт према Копаоничкој греди, узимајући сада у комбинацију и правац преко Г. Лапаштице за к. 828 (код жандармериске станице) на непријатељском крајњем левом крилу, који је дотле био сасвим пренебрегао. Зато, морао је, хтео не хтео, да развија дивизију методички. Али ипак, с обзиром на постојећу велику диспропорцију у снази, то је могао да чини само донекле и не са тако великим замахом, као што је стварно био наумио. И то у толико пре што је недостатак каквог, из раније припремљеног и са веће даљине предузетог, крилног маневра у правцу напред поменуте коте на Копаоничкој греди био сасвим случајно надокнађен у неку руку енергичном акцијом његове десне побочнице.

Ову побочницу, као што смо раније напоменули, образовао је 2. батаљон XIX пешад. пука, који је прошлога дана био заузео положај код села Обранже, на десној обали Лаба. Оставив једну чету код овога села да сачека долазак једне брдске батерије која му је дивизиском заповешћу на празно била обећана, он од јутрос беше одмаршовао на

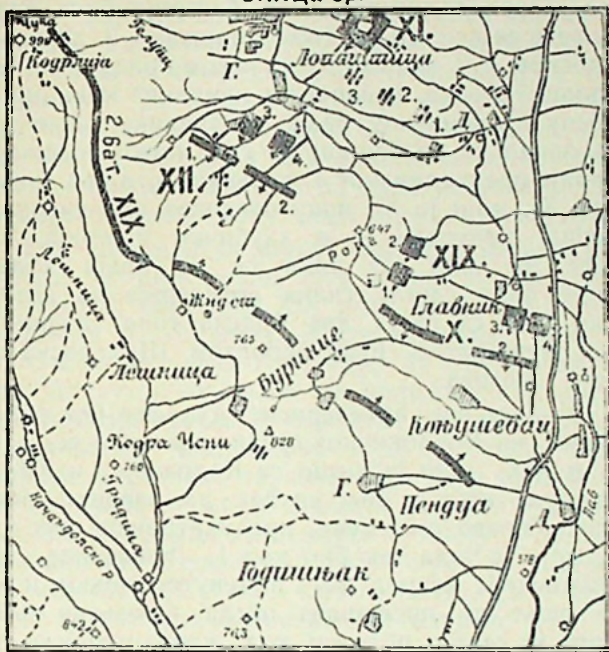
Кодралију, са намером да, по добивеном задатку, тамо и остане. Али, када се попе на њу, видео је да на томе правцу уопште и нема непријатеља. Видео је и то, како се дивизија развија из долине Лаба према висовима, којима је он стајао бочно. Па, да не би седео скрштених руку, удари, иницијативом команданта батаљона мајора Драгутина Анђелковића, у лево на гребен, који ће га, баш кад треба, одвести право ка к. 828, на крајњем левом крилу Арнаута.

Најзад у 10:30, наравно пре но што је поменути батаљон приступио овом похвалном кораку, иза кога га је очекивала једна веома значајна улога у догађајима овога дана, отпоче и формално развијање дивизије. Управо настадоше прегруписивања у смислу узимања потребног замаха за удар који је, као што смо малочас наговорили, по жељи команданта дивизије требао бити изведен са целокупном снагом.

Тако, дакле, X пешад. пук пређе речицу, која се код села Секирача улива у Лаб. Али није далеко отишао. Само се бејаше пребацио на косу која се од к. 638 пружа поред села Коњушевца ка селу Г. Сибавцу, па је ту стао, ограничивши се искључиво на пушкарење са Арнаутима, растуреним по шуми на супротним висовима односно на линији к. 785 — к. 648 — Д. Пенду. Два батаљона XIX пешад. пука са чела главнине одоше за његовим 1. батаљоном и, када он стаде, зауставише се и они у јаругама иза њега. Горе поменути претходнички пук и ова два батаљона требали су, према усменој дивизиској заповести, да на означеном положају послуже за ослонац маневровању осталих трупа, које ће бити предузето позади њих и у њиховом десном боку. Другим речима, образовали су чисто фронталну групу, која је имала да се држи одбране све дотле, док пројектовани крилни маневар ка Копаоничкој греди са XII пуком не буде донео жељене резултате. У предњој линији ове групе и даље остадоше два батаљона X пешад. пука. За онима

на левом крилу опет се груписаше два батаљона из истог, а за оним на десном крилу два батаљона XIX пешад. пука. У резерви, према томе, било их је четири, што и за један такав ослонац бејаше претерано много. Једном речју: за једну малу ствар,

Скица бр. 2

Размер 1:100 000

Развијање Шумадинске дивизије I позива за напад на Копарничку греду 8. октобра.

као што је на пример протеривање једног овако слабог непријатеља, устежања и опрезе било је и превише.

Док су напред означене трупе вршиле ово померање, артилерија из главнине поступно је, воз по воз, излазила на положај између Г. и Д. Лапаштице, под заштитом коњичког дивизијона који се

ту у близини беше затекао. Задатак јој је био да својом ватром припреми крилни напад XII пешад. пука, који се почињаше развијати позади ње, заходећи од моста на Лабу ка селу Г. Лапаштици, да би добио фронт према непријатељском крајњем левом крилу на висовима код жандармериске станице. Пред подне све њене батерије биле су постављене за дејство на томе положају: 3. дивизијон на десном а 2. дивизијон на левом крилу, и од тада стадоше грувати, расипајући немилице муницију по гребену Копаоничке гредe. Отприлике после пола сата овамо се пребацише са свог првог положаја и батерије претходничког 1. дивизијона, а кад доцније наиђе XI, који је XII пуку следовао као дивизиска резерва, прispела је и хаубичка батерија, која иђаше за њим. И тако се на крају крајева бејаше овде слегла силна артилерија за артилериски дуел са свега два брдска топа, колико је имао непријатељ пред фронтом Шумадиске дивизије I позива.

У току ове артилериске пуцњаве без реда и система, на Копаоничкој греди укрстише се 2. батаљон XIX, који је хитао са Кодралије, и XII пешад. пук, који је био упућен да изврши крилни напад. Управо онај први, предухитривши овог другог, који је тада тек био код Г. Лапаштице, продефиловао је испред њега поменутом гредом и отишао даље да посвршава посла намењена њему. Најпре је заузео положај код жандармериске станице, са кога је непријатељ, нешто што му је био угрожен леви бок а нешто и због артилериске ватре, благовремено био одступио. Затим је био пошао да напада и артилериски положај на к. 828 изнад села Буринца. Али се Арнаути и одатле повукоше. На том положају мало после искрснуше одоздо из села Буринца добровољци под командом капетана Михаила Недељковића. Они одмах продужише гребеном на југ, а батаљон мораде пред њим да застане и причека док престане наша артиле-

риска ватра која је још увек овамо сипала. Онај колос од артилерије, пуштен у акцију без рачуна, бејаше се разгоропадио, па му је требало времена да се смири.

По паду ове тачке наступише значајне промене и на фронту X пука. Арнаути на положају к. 648 — село Д. Пенду, угрожени сада у свом левом боку, одступише на последњи положај за одбрану улаза у Тенеждолски теснац, испред села Годишњака. За њима се упути, померајући се за нешто и у десно, 1. батаљон X, док остали батаљони овог и батаљони XIX пука и даље остадоше у месту, чекајући ваљада да виде резултате догађаја који се припремаху тамо горе, на гробу.

Кад артилериска ватра, најзад, с наше стране престаде, те није имало шта више да му смета, командант 2. батаљона XIX дође на к. 828 и позва команданта 1. батаљона X пешад. пука, који бејаше стигао код села Г. Пенду, да заједнички нападну Арнауте, окупљене на положају код раскрснице сеоских путева југозападно од овог села, те да потпомогну добровољце који пре тога, после неуспелог напада на тај положај, беху бачени на траг. Но овај не хтеде узимати учешћа у нападу, наводећи за разлог истакнутост своју у односу према осталим батаљонима свога пука и, у вези с тиме, неизвесност у свом левом боку. Зато се он одлучи да сам учини оно што је наумио.

Међутим, XII пешад. пук, у моменту кад је, за леђима овог батаљона из дивизиске десне побочнице, излазио на гроб око к. 828 и жандармериске станице, изненадно је био обасут косом артилериским и пешадиским ватром с десна. То су га са положаја између села Љешнице и Г. Љупчета гађали арнаутски делови и њихова два брдска топа, који се, пред навалом 2. батаљона XIX пешад. пука и добровољаца беху повукли са к. 828 изнад Буринца и после околним путем дошли овамо да дохвате наше трупе с бока. Ко зна колико је он

споро наступао одоздо од Г. Лапаштице, кад су Арнаути имали времена да се са топовима пребаце на положај, одакле су сада отворили ову косу ватру.

Овом изненадном ватром стварно су били за-
качени 2. батаљон на десном крилу првог и 4. батаљон на десном крилу другог борбеног реда, док су међутим друга два батаљона, и то 1. на левом крилу првог и 3. на левом крилу другог борбеног реда, заклоњена гребеном, била од ње поштеђена. Код 4. батаљона настаде паника и у таквом стању он се сјури назад у једну јаругу, обратно 2., који појури напред и сручи се у побочну јаругу која је била пред њим и у вези са дубоком јаругом Љешничке реке. Због овог инцидента одмах је овамо био кренут 3. дивизијон са положаја између Г. и Д. Лапаштице. Но док је он стигао и са својим двома батеријама отворио паљбу, зашта је наравно требало да прође прилично времена, 2. батаљон оном побочном јаругом сишао је у Љешничку реку и почео се пењати уз стрмени нагиб њене десне обале нешто јужније од места где се налажаху непријатељска два брдска топа. Не потраја дуго, а Арнаути журно одступише гребеном и тако рећи испред носа овог нашег батаљона одвукоше са собом топове.

Отприлике у исто време, а то је могло бити око 3 или 3:30 по подне, 2. батаљон XIX пешадије са својим двома четама на јуриш заузео теренски чвор на гребену југозападно од села Г. Пенду. На узвик „Ура!“, који се оданде разлеже приликом тог јуриша, размрдаше се и остале, дотле непомичне трупе Шумадиске дивизије I позива. А и време је било, јер је код непријатеља тада већ било наступило опште повлачење, у вези са повлачењем које је мало раније било предузето пред фронтом десне колоне Моравске дивизије II позива. Управо, сад настadoше покрети, који беху завршени, делимично и доцкан у ноћ, доласком дивизије на Качандолску реку односно на положаје њене леве обале од села Г. Љупчета до реке Лаба, преко које је помоћу

патрола била ухваћена веза са III пешад. пуком на десном крилу ове друге дивизије.

На гребену код жандармериске станице омркнуо је XII пешад. пук, заштићен предстражама свог 2. батаљона, истакнутог у напред на коси између Љешничке и Качандонске реке. Лево од овог батаљона, на Хуни Љугету, заноћио је 2. батаљон XIX пешад. пука, управо онај који то после подне бејаше направио ону бравуру на положају иза и изнад ове тачке, на теренском чвору југозападно од села Г. Пенду. Још више у лево, на теренски језичак између Качандолске реке и Лаба, изнад Киселе воде и Д. Љупчета, догурали су по мраку, подстакнути лично од команданта армије, 1. и 3. батаљон из истог пука. То су дакле биле трупе предње линије. А позади њих, на просторији Г. Пенду—Д. Пенду—Лужане, распоредиле се беху за преноћиште све остале.

На послетку, одред из Лукова, прешав границу код Мадљике у 7 сати изјутра, а после борбе која је трајала до 3 по подне, заузео је оближње положаје Говеђе Брдо и Сојчин Врх. Арнаутска одељења, која су на тим положајима давала отпор, разбегоше се куд која и оставише одреду слободан пролаз и преко Копаоника, куда ће се сутрадан упутити граничари и добровољци, и низ Лаб, куда ће истог дана ударити и временом доћи иза леђа Шумадиске дивизије I позива 4. батаљон XIX пешад. пука и онај прекобројни дивизијон дринске дивизиске коњице II позива.

III

За 9. октобар, судбоносни дан за Приштину, непријатељ је располагао са много мањом снагом него ли у времену своје офанзиве у горњем Лабу, код Мердара, на Лисици и код Свираца. Маса Арнаута, осетив да им је сваки отпор узалудан и да према томе Приштини више нема спаса, већ се бејаше разишла кућама. А на регуларне трупе, којих је

и иначе било мало и које се ни у данима, док је још и било неких изгледа на победу, нису Бог зна како залагале, није смео полагати велику наду. Па ипак решен је био да учини још један напор пред овим главним градом косовске области. Све што је данас имао под руком, опет је груписао према Топличкој групи наше Треће Армије. Под заштитом слабих предњих одељења на линији Крш—Рога Бут—Бесиње—Пруговац, посео је положај за непосредну одбрану Приштине на левој обали Сињевачке реке од Гази Местана до Бирове чуке. Према Медвеђској групи није одредио ништа. Ко зна чак да ли је уопште и знао што о њој, пошто на њу није ни обраћао пажњу, по оном општем уверењу које је код Турака тада владало, да се српска војска неће много удаљавати од главних друмова. Догађаји показаше да, бар за први мах, није ни било вредно занимати се њоме.

Дринска дивизија II позива је од раног јутра била у покрету. Наступала је од Кечекола све самом клисуром западног крака Кечеколске реке, која је обрасла непрегледном шумом. Коњички дивизијон бејаше ударио сасвим другим путем и отишао на Салову Гору, иза чијег ће се гребена укрстити са левом колоном Моравске дивизије II позива. Зато је пешадиска претходница морала сама пипати и испитивати шуму и шумовите литице по местимично стрмим странама клисуре, да не би натрапала на какву арнаутску заседу. Поред других тегоба, дакле, и то је дошло да успори марш ове дивизије у толикој мери да је она само стигла да, својом појавом у подне на гребену Пруговца спрам села Граштице, из далека загрози позадини непријатеља, ангажованог око Бирове чуке са Моравском дивизијом II позива. А што се тиче Моравске бригаде I позива, она је пошла са места свога преноћишта и сувише доцкан. Чекала је, прикупљена на Столовом Дагу, долазак заостале уназад хаубичке батерије до 11 сати пре подне, када Моравска ди-

визија II позива бејаше почела да се хвата у коштац са непријатељем око напред поменуте чуке, на десном крилу његовом. Па, како је борба на овоме месту већ била завршена око 2 сата по подне, бригада наравно није могла стићи да ишта помогне, чак ни колико Дринска дивизија II позива.

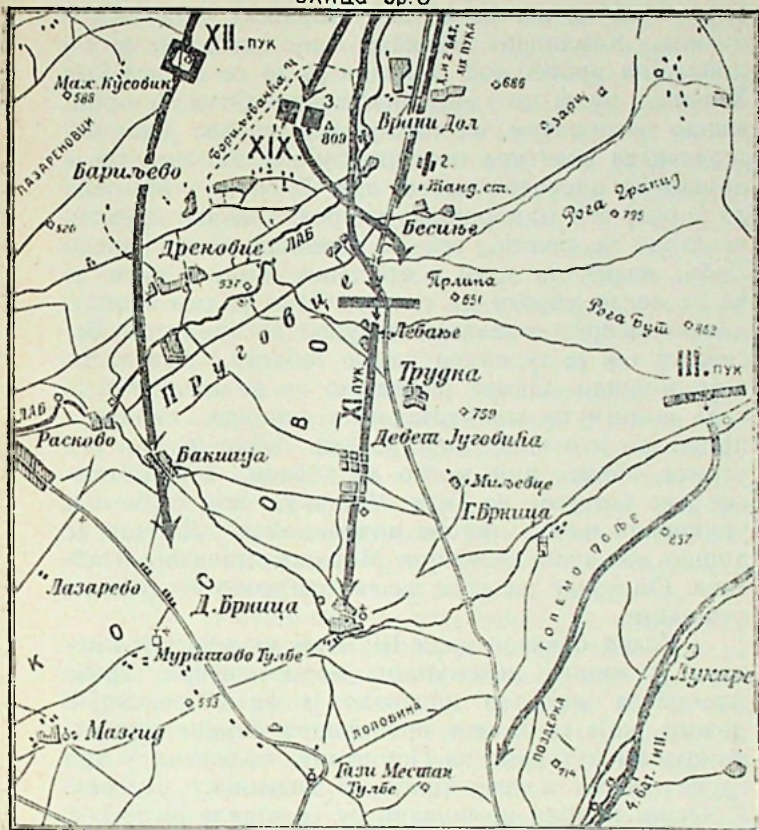
Но, и од дивизија Топличке групе, према којима се непријатељ једино и беше припремно за отпор, обе се не беху једновременно и у подједнакој мери упустиле у борбу са њим. Шумадиска дивизија I позива стигла је на бојиште и предузела да врши припреме за напад на његово лево крило тек кад је Моравска II на свом правцу учинила своје и отпочела да врши гоњење у циљу експлоатације задобивене победе. Док је, дакле, ова друга била ударила право на Приштину и без оклевања напала непријатељске трупе које јој беху препречиле пут, дотле је она само губила време извођењем неких излишних маневара. И зато, на крају крајева, уместо да она прва умаршује у Приштину, пошто је на свом правцу наступања имала друм и долину Лаба, пустила је испред себе дивизију, која је имала да премости све сам планински терен.

Први покрети њени тако су били подешени, да је она сва била управљена просторијом десно од Лаба. Друм и лева обала ове реке, према томе, бејашу остављени Моравској дивизији II позива. XII пешад. пук са њеног десног крила имао је по задатку да осваја Грдеч. Он се одишта тамо беше и упутио. Како на томе правцу није било непријатеља, доспео је доста брзо до к. 684 код мах. Косовика, где је постројио смакнути поредак и остао да чека даље наређење. Да би му се за први мах, при освајању ове планинске греде, нашао од помоћи, пребачен је био на Хуну Љугет, код 2. батаљона XIX пешад. пука, 1. артилер. дивизијон. Али, како се XII бејаше успео на Грдеч без борбе, до употребе овог дивизијона није ни дошло. XI пешад. пуку, међутим, стављено је било у дужност да се

пробија уском долином десне обале Лаба као претходница, иза које су се доцније требале свити у маршевну колону остале јединице, задржане у прво време на дотадашњим својим местима. За ослонац му је имао послужити онај теренски језичак између Лаба и Качандолске реке изнад Киселе Воде и Д. Љупчета, на коме су синоћ били заноћили 1. и 3. батаљон XIX пешад. пука, о чему, како нам изгледа, командант дивизије није био обавештен. Но, док је он, долазећи чак од села Г. Пенду, до њега стигао, ова два батаљона већ беху, по сопственој иницијативи, одмакла далеко у напред и заузела Бориљевачку косу, лево од мах. Косовика, код које ће се мало после зауставити XII пешад. пук. После је он, видећи да му је пролаз до у висину напред именоване косе сасвим слободан, продужио кретање у маршевној колони сасвим путем поред десне обале Лаба. Не знамо само кад је са тога језичка био пошао и колико се и где уз пут задржавао. Али постоји факат да је он челом својим ударио преко ове реке испод Бориљевачке чуке, спрам села Пруговца, тек после 2 сата по подне. До тога времена пак XII и напред поменута два батаљона XIX пешад. пука нису ни мрдноули са линије мах. Косовик—Бориљевачка чука. А што се тиче X, 2. батаљона XIX пешад. пука, 1. и 3. дивизијона и хаубичке батерије, они су маршовали кроз Тенеждолски теснац: хаубичка батерија десном обалом Лаба за XI пешад. пуком, а остали друмом. До душе, све су ове јединице биле кренуте још у 11 сати пре подне. Али су морале уз пут да праве дуге застанке, чекајући да се XI, као дивизијска претходница, једном пребаци испред њих на приштински друм.

Командант дивизије много се беше привезао за Грдеч. Свакако је било неког узрока што је тек сад, овако позно, за правац својим трупима одрешито дао Приштину. Биће да је то због нејасне ситуације у десном боку дивизије према Вучитрну, у ком

Скица бр.3

Размер 1:100000

Маневровање Шумадинске дивизије I позива пред Приштином
9. октобра.

правцу, ваљада зато што се очекиваше скори до-
лазак Ибарске Војске, која је тада још била пред
Новим Пазаром, ни једна јединица Треће Армије
није била упућена.

XI пешад. пуку, према дивизиској заповести,
требао је код Д. Љупчета да се прикључи 2. ар-

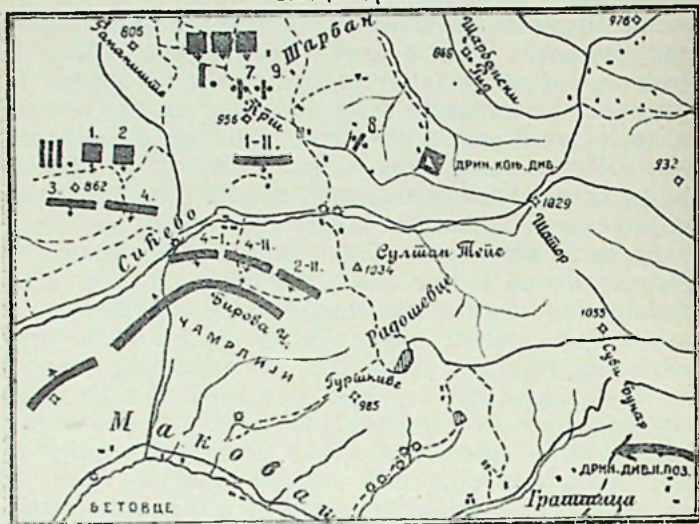
тилер. дивизијон, т. ј. баш онај чија је једна батерија била деташована код Моравске дивизије II позива. Командант дивизије није знао где је тај дивизијон провео ноћ. Мислио је да се налази код X пешад. пука, што није било тачно. Отуда је произашао неспоразум, из кога је резултирала једна интересантна авантура овог дивизијона. На име, он је дошао на одређено место пре XI пука. Мислећи да је овај већ одмаршовао напред, свакако друмом, не хтеде га чекати, већ се пребаци газом преко Лаба, изађе на друм и продужи њиме у нади да ће га негде морати да стигне. Тако је сам самцит, далеко испред пешадије, догурао до пред село Бесиње и тек је ту видео где је забасао. Али га то није збунило. Одмах је изашао на положај, где је сада подигнута жандармериска станица, скинуо с предњака и отпочео дејствовати. Гађао је, али без успеха, пошто није могао да добаци, непријатељске две батерије на Гази Местану, чији су метци, упућивани њему, такође подбацивали. Доцније је дошао коњички дивизијон Моравске дивизије II позива. Он узде на себе да га осигурава до доласка пешадије.

Услед оваквог рада Шумадске дивизије I позива, тежиште целокупног марш-маневра Треће Армије за овај дан почивало је на Моравској II позива, која се са свог преноћишта бејаше кренула најкраћим путевима за Приштину, подељена у три групе: десну и леву колону и дивизиску резерву. У десној колони номинално су се водили III пешад. пук са сва четири своја батаљона, моравски пољски артилер. дивизијон и 4. батерија шумад. пољског артилер. пука. Стварно, њу су сачињавали 2. и 4. батаљон, који, један за другим, онај први у еволуционом поретку, наступаху сеоским путем од села Трнаве до виса Раманишта и одавде, развијени један поред другог, преко јаруге на Рога Бут и љувик између овог и Крша, одакле око 10 сати пре подне протераше арнаутска слаба предња одељења. Остале трупе, које по имену припадаху овој колони, овако

су биле израсходоване: 3. батаљон бејаше се одвојио да, у циљу заштите десног бока, због задоцњења Шумадиске дивизије I позива, поседне југозападни део Дзарца изнад села Враног Дола и Бесиња, а пољска артилерија, коју је пратио 1. батаљон, заостала је била далеко у назад, пошто напред поменути сеоски пут није био подесан за њу. Леву колону, која је наступала од Колићског рида, сачињавали су II пешад. пук, без 3. батаљона који се као дивизиска лева побочница ломљаше тада гребеном Салове Горе, и 8. брдска батерија. Претходнички 4. батаљон са предњим двома четама, такође око 10 сати пре подне, после кратке борбе заузе Крш, док му друге две, повукав за собом и главнину колоне, скренуше, по наређењу команданта II пешад. пука, у лево источном страном овог маркантног виса. Најзад, дивизиску резерву образовали су I пешад. пук и 7. и 9. брдска батерија, који наступаху за десном и левом колоном, држећи се међупростора између њих. Она је у напред означено време стигла до групе љувика северозападно од Крша и ту стала, чекајући даље наређење.

Око 11 сати пре подне, пошто је командант дивизије обишао цео фронт, отпочеше припреме за напад. А у подне, када чело претходнице Дринске дивизије II позива почињаше избијати на к. 986 јужно од Сувог Бунара на гребену Пруговца спрам села Грашнице, отпоче и сам напад. У то име, 4. батаљон I пешад. пука из дивизиске резерве поче се спуштати косом десно од Крша ради напада на највиши врх Бирове чуке. Обе брдске батерије, које за време марша такође припадаху дивизиској резерви, дејствовале су са Крша, заклоњене иза његовог гребена и заштићене двома четама 4. батаљона II пешад. пука, које су се већ биле спустиле у село Сићево, и 1. батаљоном из истог пука, који је био распоређен по предњој ивици овога виса искључиво за то да послужи за ослонац предузетом обухватном нападу непријатељског десног крила. Брдска батерија из леве колоне (8.) отварала је

Скица бр.4

Размер 1:100000

Борба око Бирове чуке код Моравске дивизије II позива
9. октобра до 2 сах. поподне.

ватру са косе лево од Крша, зашгићена другим двома четима 4. батаљона II пешад. пука, које већ беху прешле Сићевачку реку, нападајући непријатељска предња одељења на ребру које се од Султан-Тепе (к. 1034) спушта у северозападном правцу ка селу Сићеву. Све три понајвише гађаху једну групу непријатељске брдске артиљерије на Бировој чуки, док је нису сасвим унуткале, после чега се са својом ватром обрушише на непријатељску пешадију.

У 1 сат поподне, ослобођени приближавањем Шумадијске дивизије I позива, кренуше се са Рога Бута и ђурика између овог и Крша, ради напада на део непријатељског положаја југозападно од Бирове чуке, 2. и 4. батаљон III пешад. пука. Лево-крилне две чете 4. батаљона II, појачане целим 2. батаљоном истог пука, заузеле напред поменуто ребро

и продужише нападати непријатељско крајње десно крило на чукицама југоисточно од Бирове чуке. Један вод из 8. брдске батерије упути се на то ребро, да би се нашао ближе својој пешадији, док остатак брдске артилерије убрза ватру, сасређујући је поглавито на ове чукице. Најзад, у то време претходница Дринске дивизије II позива (два батаљона V пешад. пука и једна брдска батерија) била је на гребену Пруговца груписана и спремна за акцију. Али командант дивизије још није био на чисто са тим куда би је требало упутити, пошто никаквих података није имао о ситуацији код Моравске дивизије II позива. Са својим коњичким дивизијом није био ни у каквој вези, да би од њега добио потребна обавештења, него је био принуђен да се за иста обрати преко свог ордонанс-официра команданту Моравске дивизије II позива.

Главнина коњичког дивизијона Дринске дивизије II позива тада се налазаше у јарузи северно од греде, која везује Крш са Шатором на гребену Салове Горе, за левим крилом Моравске дивизије II позива. Претходнички ескадрон бејаше доспео на Султан-Тепе и таман се спремаше да продужи даље у правцу десног бока непријатељевог, кад од свог команданта дивизијона доби категоричко наређење да се врати натраг у састав дивизијона. Овај његов прво-претпостављени мислио је да се повинује једном ранијем наређењу, по коме је требао да се повуче и придружи својој дивизији, од које се овако много бејаше одвојио, па га је овако позно и баш у најнезгодније време привео у дело, и то само делимично. Делимично, велимо с тога што ипак није са дивизијом отишао у састав своје дивизије, већ је остао да преноћи у поменутој јарузи.

У 2 сата поподне настаде попуштање код непријатеља, управо код његових заштитничких делова, јер је евакуација овог његовог крила, свакако због појаве претходнице Дринске дивизије II позива на Пруговцу, била почела и раније, што није из-

макло оку командира претходничког ескадрона дринског дивиз. коњичког дивизијона док је био на Султан-Тепе. Арнаути најпре напустише Бирову чуку према 4. батаљону I и деснокрилној чети 4. батаљона II, потом и чукице југоисточно од ове чуке према осталим четама 4. и 2. батаљону II пешад. пука, којима се по сопственој иницијативи бејаше придружила и једна чета из 1. батаљона заосталог и даље на Кршу. А после кратког времена више их није било ни пред III пешад. пуком, који сада имађаше на окупу сва четири своја батаљона и таман се спремаше да се спусти у долину Сићевачке Реке са косе између Рога Бута и непријатељског положаја спрам североисточног дела Големог Поља и седла између овог и Бирове чуке. Према томе, са непријатељским десним крилом на положајима за непосредну одбрану Приштине било је свршено. Остало је још да се енергичним гоњењем у правцу ове вароши поберу плодови задобивеног успеха, чему је одиста, у колико је то било могуће, одмах било приступљено. У том циљу 4. батаљон I и II пешад. пук, коме је пристизао и 3. батаљон из дивизиске леве побочнице, како се прикупише и уредиле на освојеним тачкама, спустише се у долину реке Приштевке, потпомогнути ватром 8. брдске батерије, која им са оба своја вода бејаше притекла у помоћ. Па кад ови прилично одмакоше у напред, III и остали батаљони I пешад. пука са брдском артилеријом упутише се полудесно гребеном, који ову долину оивичава са западне стране и који ће их одвести на друм, за нешто испред Шумадиске дивизије I позива.

Отприлике у исто време кад настадоше први покрети у смислу гоњења одступајућег непријатеља у захвату Моравске II, крену се и Шумадиска дивизија I позива. Тек тада она поче маневровати и развијати се за напад на непријатељско лево крило, које тако дуго бејаше оставила на миру. XII пешад. пук, без 3. батаљона који је и даље продужио гребеном

ка Бабином Мосту, упути се низ брдо ка селу Раскову, да би се преко њега дохватио друма Вучитри—Приштина. XI пешад. пук, међутим, ударио је на село Пруговац, да би се пребацио на друм Подујево—Приштина. Једно омање одељење Арнаута у томе селу покушало је да се одупре његовом претходничком 1. батаљону, али је одмах било растерано ватром хаубичке батерије, која је гађала из долине Лаба у подножју Бориљевачке чуке. Док је он после тога наступао даље и формирао борбени поредак на друму код села Трудне, фронтом према положају око Гази Местановог тулбета који је такође већ у велико почињао да се празни, шумад. дивиз. коњички дивизијон упути се преко Пруговца са намером да пресече жељезничку пругу, којом тада промицаху последњи возови из Митровице. Али је ватром заштитничке артилерије, која је још неко време дејствовала однекуд из позадине напред поменутог турског положаја, био принуђен да маневрује подножјем висова на десној обали Лаба, тако да је код Бабиног Моста стигао у сам мрак, када више није било потребе да прелази Ситницу. Најзад, после кратког бављења код села Трудне, иза кога се већ беху искупили 1. и 3. артилер. дивизијон и X и XIX пешад. пук, горе поменути пук, са 1. и 4. батаљоном у првом и 2. и 3. батаљоном у другом борбеном реду, отисну се право на Гази Местан. За њим је пошао X, постројен у разређеним еволуционим поретцима, док XIX пешад. пук, пошто није добио наређење за покрет, остаде код села Бесиња, где је и преноћио. Разиграше се и артилер. дивизијони. Управо, почеше бљувати ватру, уз наизменично приближавање, које, због тога што на супротној страни више није било артилерије, бејаше извођено као на каквом мирнодопском вежбању.

Око 4 сата по подне, кад је XI пролазио кроз село Д. Бриницу на правцу за Гази Местан, 4. батаљон I пешад. пука успео је да протера последње

заштитничке делове непријатељске са положајчића на савијутку друма северно од Приштине и у њеној непосредној близини. А у 4¹⁵, док је 8. брдска батерија са Поздерке гађала преко вароши, умаршова у њу, под командом капетана Мирослава Пилетића, 2., праћен осталим батаљонима II пешад. пука. И тако храбри Топличани доживеше ту срећу да њих прве дочека ово наше важно историско место. Отприлике у то време утиша се и онај бес, који бејаше спопао артилерију Шумадиске дивизије I позива, пошто је било јасно да на положају код Газиз Местана нема никога. Захуктале трупе ове дивизије, рачунајући и XII пешад. пук који се већ беше дохватио друма Вучитрн—Приштина, продужише кретати се слободно и право на Приштину, чијим је улицама у велико дефиловала колоном двојних редова: Моравска дивизија II позива, која се од свију јединица наше Треће Армије збиља највише залагала: за њено ослобођење.

Престоница Краља Милутина угледала је најзад обновљену српску војску на традицијама оне која је некада у њеној непосредној близини била сахрањена. Али јој, на жалост, није могла баш ништа да покаже од негдашњег свог сјаја. Благодарећи емиграцијама нашега живља и насилном превођењу његовом у ислам за време петстолетног робовања, то је сада била права азијатска варош, у којој је, исто као и у другим местима нашег питомог Косова и Лаба, муслиманско становништво било у огромној превази. Од 28.000 становника, колико је она сада бројала, Срба није било више од 3000. Ови последњи клицали су од радости. Али Арнаути, који чињаху главну масу тамошњег становништва, беху се затворили у своје домове и тамо, пуни очајања и мрачна лица, сноваху освету, која ће се одиста сутрашњег дана показати у свој својој свирепости. И зато, поред свеколиког одушевљења наших сународника, Приштина је у овом свечаном часу имала у себи нечега мрког и претећег.

Трупе Моравске дивизије II позива, пошто прођоше кроз варош, разведоше се по положајима за њену непосредну одбрану. II пешад. пук са брдским артилер. дивизијоном посео је косу југоисточно од Приштине између села Софалије и Матичана, фронтом према просторији Лапље Село—Грачаница—Мрамор. I пешад. пук поставио је предстраже у пољу испред Драгодана југозападно од Приштине, фронтом према просторији Лапље Село—Враголија—Обилић. А остале трупе разместише се позади њих као дивизиска резерва. Међутим трупе Шумадијске дивизије I позива згомилаше се иза Моравске дивизије II на Драгодану. Још да су којим случајем стигле Дринска дивизија II и Моравска бригада I позива, како су за објект имале исту тачку као и Моравска II и Шумадијска дивизија I позива, око Приштине би се направила права гомила. Али тога није било. Само је био добивен комично изукрштан предстражни систем: било је предстража једних иза других и једних према другима. Главнина Дринске дивизије II позива остала је да преноћи у селу Граштици, а главнина Моравске бригаде I позива доспела је до Мрамора. Предстраже оне прве на Голетници и ове друге на Бутовачком брду сазнадоше да је варош пала у наше руке по веселим звуцима музике који се преко ноћ разлегаху из ње.

IV

Тако су биле завршене операције, које имађаху за циљ заузимање Приштине, као тачке која је несумњиво била од великог политичког и војничког значаја за целу Косовску Област. Али овим Косово није било освећено, пошто је тај наш историски сан, по тадањој констелацији оружаних снага једне и друге ратујуће стране, имао бити остварен тек на правцу наступања наше Прве Армије. Само је добивен ослонац, са кога је Трећа Армија, као деснокрилна, имала да изведе обухватни маневар у

правцу Куманова и Скопља, ослањајући се на Прву, као централну, коју је војвода Путник за неко време мислио да задржи у околини Куманова. Другим речима, заузимање ове наше историске вароши чинише само једну епизоду у ономе што је Трећа Армија по своме задатку имала да постигне и због чега је поглавито и била овуда упућена. А на име, да, гурајући ка Куманову и Скопљу, олакша Првој дебушовање уском просторијом између Карадага и Козјака, па потом да заједно с њоме туче одсудну битку, за коју се, према директиви Врховне Команде, предвиђало да ће се одиграти код Скопља. И, како је већ била пропустила два дана, 6. и 7., јер се бејаше кренула са својих полазних положаја тек 8. октобра, по себи је јасно да је требала, не задржавајући се код Приштине ни један дан, хитати форсираним маршевима тамо, где је чекаше њен главни задатак. Али командант армије бејаше се 10. октобра ограничио на извиђање праваца ка Гиљану и Качанику и на прегруписавање својих трупа ради постављања у поредак, из кога ће се тек сутра-дан, 11., имати да крену одређеним правцима.

Многи му пребацују, да му је овога дана било стало до параде у толикој мери да је баш због ње задржао своју армију у околини Приштине. Јер, пошто је издао потребне заповести за горе поменуто извиђање и прегруписавање, отишао је на Косово да код Муратовог тулбета, у име српске војске и српскога народа, приреди заупокојени помен изгинулим јунацима у Косовској Битки, после чега је свечано ушао у варош. Међутим, у колико је нама познато, свечани дочек био му је припремљен без његовог знања, а од људи, који пису били посвећени у све конце опште ситуације на ратишту и који према томе преувеличаваху значај онога што је дотле било постигнуто. А што се тиче помена на негдашњем косовском бојишту, он би га могао одржати и да су му трупе биле на маршу у правцу напред поменутих, њихових главних објеката. У

самој ствари, жеља му је била да једном види на окупу своје дотле растурене јединице, да их снабде најпужнијим потребама за живот и да им да времена да се уреде, да привуку своје колонске коморе и да се одморе. Предстојао им је дугачак форсирани марш до Куманова и Скопља, иза кога их по свој прилици очекиваше одсудна битка, па их није смео пустити да се крену пре но што буду потпуно успособљене за једну такву операцију. Можда је био у праву. Али ће, како нам изгледа, пре бити да је у томе мало претерао. Истина је да су му трупе, пошто се изломиле по врлетном терену, у већини биле прилично заморене, као и то да је већини од њих од животних потреба много што-шта недостојало због тога што нису биле у тесном контакту са својим заосталим колонским возовима. Па ипак, рекли бисмо, оне имађаху у себи довољно снаге да могу одгурати и под оваквим околностима тамо где је њихова појава била жељно очекивана, чему би оне драговољно и са пуно пожртвовања одмах приступиле, да им је било стављено до знања да Прва Армија рачуна на њихову што скорију помоћ. А баш у томе је и лежала тајна свију тадањих и доцнијих успеха наше војске, што никад није знала за умор и што нимало није пазила на своје удобности, кад је приступала извођењу каквог великог задатка.

А баш тога дана је, иницијативом непријатељевом, била заметнута Кумановска Битка. Но, за срећу, наша Прва Армија и сама је била довољна да у тој битки потуче непријатеља. Својом победом од 11. октобра она је дала разрешницу команданту Треће Армије за наређени застој код Приштине уочи овог знаменитог дана. Јер, кад његове трупе већ нису у решавајућем моменту биле на Карадагу и у Качаничком кланцу, резултати напред поменутих битке били би у главном истини и на случај да их је био кренуо из Приштине одмах по заузећу њеном, т.ј. 10. октобра изјутра. Овако, бар је пружио њиховим командантима могућност да их снабду мно-

гим потребама из препуних магацина, заплеењених у овој вароши. Према томе, што је за један дан прекинуо извођење операције, наложене директивом Врховне Команде, још се даје и оправдати. Али не можемо да схватимо, зашто је привлачио ближе Приштини и Моравску бригаду I позива, кад је знао да јој сутрашњега дана предстојаше наступни марш на Гиљане. Зар не би боље било да је бејаше задржао у селу Мрамору, где је ноћу између 9. и 10. октобра са главнином била на преноћишту?

Наређени покрети у циљу извиђања и прегруписавања за сутрашњи марш почели су како где, али свуда између 10 пре и 12 сати у подне. Том приликом прошла је кроз варош Шумадиска дивизија I позива. На њу су Арнаути из својих кућа отварали ватру за време док је маршовала улицама, зашто су примерно били кажњени истог и сутрашњег дана, када беху похватани. А кад наступи вече, трупе Треће Армије биле су овако распоређене. Коњички дивизијон Моравске бригаде I позива у селу Лаблану, на правцу за Гиљане. Коњички дивизијон Шумадиске I и коњички дивизијон Моравске дивизије II позива, којима се бејаше придружио и коњички дивизијон дринске дивиз. коњице II позива са Мадљике, формирајући са оним првим пук од четири ескадрона — у селу Липлану, на правцу за Феризовић. То је дакле био коњички застор пред армиским фронтом, који се протезаше десном обалом реке Грачанице, затварајући директно оба правца, узета у комбинацију за даље наступање армије ка Куманову и Скопљу.

У предњој линији, а са предњим деловима на овој реци, биле су Моравска дивизија II и Моравска бригада I позива. Моравска дивизија II позива држала је одсек од жељезничке пруге спрам села Враголије до потока који протиче источно од виса Стежевца. На предстражи су били: III десно и I пешад. пук лево од друма Приштина—Феризовић. Моравској бригади I позива, ојачаној сада обема брдским батеријама из Дринске дивизије II позива, тако да је у

Скица бр.5

Размер 1:200000

Схема распореда Треће Армије 10. октобра увече.

своме саставу имала цео 2. брдски артилериски дивизијон, био је поверен одсек од напред поменутог потока до села Мрамора, у коме је, под заштитом једне чете, била заостала хаубичка батерија која је за време наступања на Приштину пратила ову бригаду. Предстражу пак на овоме одсеку образовао је I прекобр. пешад. пук са 4. брдском батеријом, ради чега је свој фронт, окренут пре тога Приштини, морао да обрне за неких 180° .

Као армиска резерва важиле су Шумадиска дивизија I и Дринска дивизија II позива, од којих је ова друга имала да се побрине за осигурање десног бока и позадине целе армије на правцима за Дреницу и Вучитри. Шумадиска дивизија I позива — без 3. батаљона XII пешад пука, који је био померен од Бабиног Моста на Бориљевачку чуку, и 4. батаљона XIX пешад. пука, који је био задржан у Подујеву где бејаше 9. октобра стигао долином Лаба са Мадљике — била је груписана на висовима између Приштине, Матичког потока, друма за Феризовић и пута за Гиљане. Од Дринске дивизије II позива пак, један батаљон са једним водом коњице налазаше се у селу Враголији ради осигурања моста на Ситници према Дреници, а један батаљон и пола ескадрона коњице, одређени да заузму Вучитри, зановили су код Бабиног Моста. Остале њене трупе — не рачунајући један батаљон, смештен у Приштини као посада, 5. и 6. брдску батерију, упућене Моравској бригади I позива, и дрински пољски артилер. дивизијон, који је заједно са целокупном дивизиском колском комором био на маршу од Брвеника низ Брвеницу да би се туда дохватио друма за Приштину — биле су прикупљене на Гази Местану.

На тај начин Косово Поље, узето у ширем смислу, опет је притиснула војска, али не као у Косовској Битки, и српска и турска, већ само српска. Оно мало турских регуларних трупа, напуштено од Арнаута којих је нестало без трага и гласа, одступило је Качанику.

Иначе, у Приштини и даље је вршен претрес по арнаутским кућама поводом оног инцидента са Шумадишском дивизијом I позива. А у селима на Косову и, идући даље у назад, ка српској граници, још увек је владало мртвило. На много места тињала су згаришта од пожара, које свуда беху произвели сами Арнаути. Овај чудан народ, који је научио да упропаштају оно што је туђе, кад није могао шта друго, паљео је и своје сопствене до-

мове, кад је долазило време да се после неуспешне борбе из њих повлачи.

Најзад, на друму од Куршумлије преко Преполца и Подујева виђаху се групице наших сељака и сељанки, који хитају војсци. Једну такву групу сустигао је на Преполцу пок. Јаша Томић. И између њих приметну се овакав разговор:

„— Куда, браћо?

— За границу. У војсци ми је син, па бих да му однесем мало пара.

— То си му могао и послати.

— Понела сам му и преобуку, каже жена.

— Он треба да има преобуку собом, кажем.

— Па јесте, вели на послетку сељак. Али пођосмо и с тога да и ми нешто видимо. Дуго је, док стигну новине. А после, и дете нам је тамо. Па онда Косово.“

Косово! — Реч, чији тадашњи чаробни утицај на народне масе тешко да ће моћи да схвате доцнија покољења.

2. Марш на Куманову и Скопљу.

11—15. октобра.

I

Не знајући још шта се дешава код Прве Армије, Трећа Армија је наставила 11. октобра, другог дана Кумановске Битке, свој заобилазни покрет пут Куманова и Скопља. Код Приштине оставила је Дринску дивизију II позива да јој осигурава позадину према Митровици, Дреници и Призрену. Додуше, ова је улога првобитно била намењена Моравској дивизији II позива, с тим да Дринска II позива одмаршује преко Феризовића и Качаника ка Скопљу. Али је командант армије то променио, из разлога што је ова друга за читав један пешадиски пук била слабија од оне прве и што јој још

не беху стигле пољска артилерија и коњска ко-
мора. У осталом, Моравска дивизија II позива и
иначе је већ била испред Приштине, на положајима
који затвараху овај правац. Поврх тога, њен ко-
мандант, пуковник Милован Недић, у дотадашњим
операцијама већ је био дао доказа о својој енер-
гији и способности да се самостално опредељује у
приликама кад буде остављен сам себи. Свакако
је и то дало повода да баш она буде одређена за
извођење ове самосталне и при том веома дели-
катне операције, уз припомоћ армиске коњице из
Липљана, која јој привремено бејаше придата.

Ово је дакле била десна колона, која је имала
да произведе шири и дубљи обухват левог крила
непријатељске војске, груписане на правцу насту-
пања наше Прве Армије, ако се ова буде припре-
мила за битку негде испред или у висини Скопља.
А леву, одређену да преко Гиљана и Карадага
пружи директну помоћ поменутој нашој главној
армији односно да јој се придружи још за време
њеног бављења код Куманова, образовале су Мо-
равска бригада, као претходница, и Шумадиска ди-
визија I без своје коњице, као главнина. Од ових
двеју колона, само је десна имала да савлађује
отпор непријатељев. То је био покушај Арнаута из
околина Качаника и Феризовића и регуларних трупа
из турског приштинског одреда да код овог дру-
гог места зауставе њено напредовање, те да не
утиче на даље држање и рад потучене код Кума-
нова њихове Вардарске Армије. Међутим, код леве
колоне све се бејаше свело на форсиране маршеве.
Благодаречи победи Прве Армије у Кумановској
Битки, она је без икакве сметње, али превише ка-
сно, достигла своју крајњу мету. На крају другог
дана марша, т. ј. 12. октобра у вече, Моравска бри-
гада већ је била на Карадагу код села Белановице.
Али је зато Шумадиска дивизија I позива, која мар-
шоваше за њом, због тешкоћа које је имала са-
владати њена артилерија крећући се по неудобном
и страшно раскаљаном путу, једва била успела да

се својим већим делом тога вечера прикупи у Гиљану. Сутра-дан, 13. октобра, Моравска бригада продужила је наступање гребеном Карадага и 15. у вече стигла је у село Бутељ код Скопља, где јој се после придружише пољска батерија и коњска комора, које још од Белановице бежу упућене обилазним путем преко Извора и Куманова. А што се тиче Шумадиске дивизије I позива, она је, без пољске артилерије упућене чак преко Домороваца и Прешева, доспела 13. октобра до села Сефери на Карадагу, 14. до села Слупчана у близини Куманова. Па, пошто је 15. прошла преко кумановског разбојишта на коме се још распознаваху трагови скорашње крваве битке, дошла је код Хаџилара у позадину Прве Армије, која се тада прикупљаше на Пчињи и припремаше за даље наступање ка Овчем Пољу.

Лева колона на овом дугом маршу много се беше намучила. Ради што боље илустрације тегоба које је она имала да савлада, навешћемо како је изгледало у позадини њеној, по једном ондашњем опису Јаше Томића, који је ноћу између 12. и 13. октобра путовао из Приштине за Гиљане. „Од Приштине до Гиљана,“ вели се у томе напису, на задовољство наших коморџија о којима се иначе свуда причало као о елементу забуне и расаднику панике, „има 40 километара. Тим путем вукло се стотину и стотину тешко натоварених кола. На неким местима пут је тако узан, да је немогуће поред кола пројакати. А кроз ноћ хори се само: Напред! И људи и марва дршће и стреса се. Где треба кола да прођу стрмен, управо јаругу од два и више метара, подупиру војници. Где треба да се пролази уским кланцем, и ако се скрене само прст ширине, оде све у провалу, тамо воде коње и волове и управљају кола од остраг. — Тако иду коморске колоне једна за другом. Кад кад се чује кроз ону буку крик: једна се кола сурвала у провалу. Официр даде наредбу, да два човека сиђу доле и буду на помоћи. Па се опет зачује команда: Напред!

И опет на опаснијим местима вуку и подупиру кола, и опет се стропоштавају поједина кола низ стрмен, али се увек и увек чује: Напред! Није то команда, која јури по страховитом, немогућем путу напред. То је више од команде. То је одушевљење за ствар. Мора се победити. Мора се учинити све, ма и немогуће. Мора се напред, јер ова комора носи храну и муницију браћи својој и синовима својим, носи им живот. Коморџије нису најамници, него народни војници! У њих је исто одушевљење, као и у оних на бојишту. То је она иста мисао, да се гине. Војска кад има такву комору мора победити.“

Али сав тај труд био је бескористан. Како је Кумановска Битка била тучена без ове колоне и завршена онога дана кад је њено чело било тек у Гиљану, потребе није било да се њене борачке јединице и комора ломе овим страховитим путем и даље преко Карадага. Ако је њихово присуство било потребно у сливу Вардара, оне су могле ударити у десно и за Моравском дивизијом II позива одмаршовати ка Скопљу. А ако не, одмах су могле бити упућене на Ђаковицу и Призрен, којим би начином Шумадиској дивизији I позива био уштеђен дугачак заобилазни пут преко Гиљана, Куманова, Скопља и Качаника за ово друго место. Али Врховна Команда није била свесна величине задобивене победе у напред поменутој битки. Мислила је да јој предстоје нови, и то још јачи судари код Скопља и на Овчем Пољу. А ови опет условљавају, као што је и директивом било предвиђено, надирање Моравске бригаде гребеном Карадага ка Скопљу и долазак Шумадиске дивизије I позива у непосредну позадину Прве Армије, с тим да јој тамо послужи као резерва у моменту када буду настали ти решавајући судари. Зато су ове две јединице, и после завршене битке, биле пуштене да продуже за својим циљевима, ради којих се беху отиснуле из Приштине. Другим речима, догађаји код Куманова још не беху раздерали копрену, која

ограничаваше видик нашој Врховној Команди. Услед тога морало је још неко време бити лутања.

II

Првог дана марша, т. ј. 11. октобра, знатно испред Моравске дивизије II позива наступала је армиска коњица, под командом коњичког пуковника Драгомира Андоновића. Кренула се беше из Липљана у 7 сах. изјутра, кад и дивизија са положаја испред Приштине. У току марша нигде није наилазила на отпор. Арнаути по селима дуж пута понашали су се мирно. Тако је било и у самом Феризовићу, где је око 2 сах. поподне умаршовао претходнички ескадрон.

У овој варошици на свима домовима виле су се беле заставице у знак предаје. Представници општинске власти изнесе пред командира ескадрона со и хлеб. Измењани су чак и поздравни говори пред сакупљеним народом. Патроле онда продужише даље у правцу Качаника. А поједини водови поседоше железничку станицу, пошту и општинску зграду. Када ово би готово, наиђе и главнина армиске коњице. Она је прошла једном, па се одмах вратила другом улицом и, изашав у поље, откасала је на вис, где се налазаше турска касарна. На предњем делу овога виса остадоше као предстража један ескадрон из дринске дивиз. коњице II позива, односно из шумад. дивиз. коњичког пука коме су дрински коњички ескадрони били придодати и два митраљеза из морав. дивиз. коњичког дивизијона. А на задњем делу истог разузурише се остали коњаници, у колико се не беху растурили по околини да реквизирају фураж. Питање је зашто армиска коњица или бар њен претходнички ескадрон не одоше у село Варош, јужно од Феризовића, управо тамо где су према заповести команданта армије требали овога дана зановити. Биће да је командант коњице већ био добио од својих патрола извештаје да се Арнаути из разних збегова крећу Феризовићу да га бране, па је:

рачунао да ће овако бити сигурнији. У осталом, то му је било паметно, јер у пределима где се свакога часа могаше становништво дићи на оружје, коњица сама, без наслона на своју пешадију, као у овој прилици кад је пешадија још била далеко позади, врло лако може да настрада. Али није требао пропустити да стави под присмотру шумовити вис у свом десном боку, изнад касарне и свог новог бивака. Он то није учинио. Зато му се баш отуда спремаше једно велико изненађење.

Наједаред, око 3 сата, плануше неколико пушака у Феризовићу. Одмах затим по улицама, а кроз кишу од куршума који су сипали са свију страна из арнаутских домова, настаде права трка коњаника из заосталог претходничког ескадрона. Два вода се спасоше и дојурише у бивак армиске коњице. Међутим друга два беху одсечена. Видећи да немају куд, они се барикадираше у поштанској згради. Арнаути се онда кренуше из Феризовића ка касарни и у том правцу приметнуше ватрену борбу са ескадроном и водом митраљеза на предстражном положају. Но у току те борбе, а то је било отприлике око 4 сата, Арнаути се однекуд појавише и у десном боку ових последњих, у шуми и код неких кречана повише касарне. Од њихове изненадне бочне ватре код тих предстражних делова настаде права паника. Коњаници, неки на коњима а неки пешке, појурише за коњима, који се без јахача, већином са седлима на трбуху, разлетеше у назад. На предстражном положају остадоше један митраљез и један треножац. Остадоше и мртва тела већег броја коњаника, а међ њима и мртво тело резервног коњичког потпоручника Моше Амара. Коњаници из главнине, колико их беше остало у биваку, покушаше да даду отпор. Али у томе нису успели, јер сад и њих захвати бочна ватра Арнаута од кречана. Они само пропустише поред себе бегунце са предстражног положаја, па се онда одмах повукоше у равницу иза села Косина.

Кад је почела борба код касарне, чело Мо-

равске дивизије II позива било је отприлике код села Бабљака. Тада је ова дивизија била у маршевној колони, која се, због тога што је маршовала страшно раскаљаним путем, бејаше много развукла. На челу, као предња трупа претходнице, креташе се 3. батаљон II пешад. пука са 1. батеријом моравског пољског артилер. дивизијона. За њим, а на прописном одстојању, главна трупа претходнице, коју образоваху остала три батаљона II пешад. пука и друге две батерије (2. и 3.) моравског пољског артилер. дивизијона. А иза ових, опет на прописном одстојању, ишла је главнина, која је била овако састављена: на челу III пешад. пук, без 2. батаљона који је био у десној побочници, у средини 3. брдски артилер. дивизијон, без 8. батерије придодате десној побочници, а на зачељу I пешад. пук са осталим ситним деловима.

Кад је главнина армиске коњице напуштала положај иза касарне, да би се повукла иза села Косина, Моравска дивизија II позива била је у току развијања на висоравни између жељезничке пруге и реке Сазлије. Десном и нижом страном ове висоравни код села Прељеза и даље равницом ка селу Муховцу развијаше се II пешад. пук из претходнице, а левом и узвишенијом, у правцу села Сазлије, жураше се да изађе на његову висину III пешад. пук са чела главнине, праћен брдским батеријама. И један и други пешадиски пук били су још далеко, да би могли непосредно посредовати у циљу прихватања армиске коњице. Само је 1. батерија моравског пољског артилер. дивизијона, постављена на брзу руку одмах јужно од Прељеза, испалила неколико метака у правцу касарне и Феризовића, и то тек кад је армиска коњица била у пуном повлачењу. Више није имала потребе да дејствује, пошто Арнаути и не показиваху тенденцију да гоне наше коњанике.

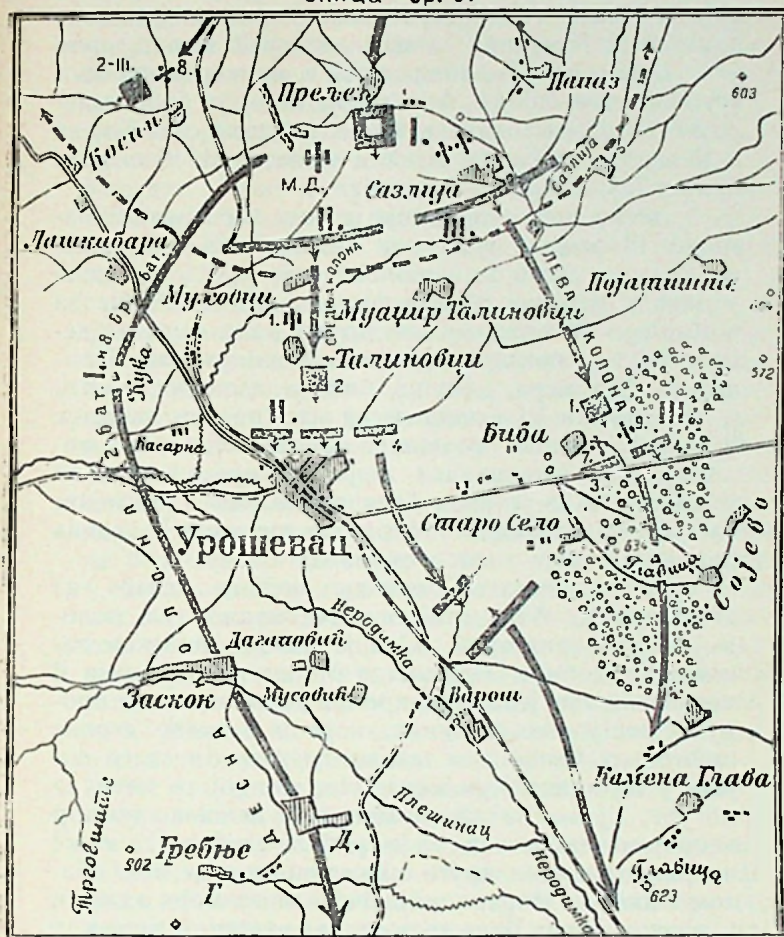
У брзо поче да се смркава. Напред поменути два пешад. пука својим предњим деловима доспеше до реке Сазлије и ту се зауставише. I пешад. пук

прикупио се беше са моравским пољским артиљеријском дивизијом као дивизијска резерва позади њих код Прељеза. Армијска коњица прикупљаше се, под заштитом десне дивизијске побочнице, иза села Косина. Најзад, 4. батаљон VI пешад. пука из Дринске дивизије II позива, који је од јутрос био упућен за десном побочницом Моравске дивизије II позива ради затварања правца којим је непријатељ из Призрена могао загорити десном боку и позадини ове друге дивизије, стигао је на положај код Зборце-хана.

Што се тиче непријатеља, са њим су трупе Моравске дивизије II позива преко ноћ имале слаб додир. На супротној обали реке Сазлије, специјално према предстражама II пешад. пука, било је нешто мало Арнаута, који се неко време пушкарају са нашим стражарима. Положај код касарне био је од стране њихове у току ноћи напуштен. Заплећени митраљез и треножац том приликом не понеше са собом. Чак их нису ни дирнули. Ваљда нису знали шта да раде с њима. Јер, кад у зору дођоше двајестак одважнијих коњаника под командом командира митраљеског одељења шумад. дивиз. коњичког пука са намером да их препадом преотму, затекоше их недирнуте и у положају како су јуче поподне били остављени. Иначе, Арнаута је сада било: мањим делом у Феризовићу и на ивици шуме код села Бибе, а већим делом на позадињој линији Главица (изнад села Сојева)—к. 602 (изнад села Вароши). Ту су се били слегли са разних страна, спремни да бране приступ ка Качанику, не знајући да су изгубили битку код Куманова. Изгледа да је на к. 602 више села Вароши било и нешто турских регуларних трупа, које те вечери, повинујући се жељи Арнаута да се код Феризовића организује отпор, бежу приспеле из Качаника. А било је и нешто артиљерије, која је сутрадан дејствовала однекуд из равнице позади села Вароши или са Главице јужно од села Каменоглаве.

У 7 сати изјутра 12. октобра отпочео је напад. Моравска дивизија II позива кренула се беше у три

Скица бр. 6.

Размер 1:100000

Препознате Моравске дивизије II позива 11. увече и бој код Феризовића 12. октобра.

колоне. Десну колону, која је имала да наступа преко Кука повише касарне и даље подножјем Јеверске и Шар-планине, образовали су 2. и 3. бата-

љон I пешад. пука и 8. брдска батерија. Средњу, која је имала да продире преко Феризовића и даље друмом за Качаник, сачињавали су II пешад. пук, 1. и 4. батаљон I пешад. пука и моравски пољски артилер. дивизијон. А у левој, којој је било стављено у дужност да хвата висове преко села Сојева и Белграца, били су 1., 3. и 4. батаљон III пешад. пука и 7. и 9. брдска батерија.

Десна побочница, коју је опет образовао 2. батаљон III пешад. пука, али без 8. брдске батерије упућене у састав десне колоне, није узимала учешћа у нападу. Она је заузела положај код села Сливова и Кошаре на призренском друму ради заштите десног бока и позадине своје дивизије према Призрену. Ова мера, додуше, била је излишна, пошто је 4. батаљон VI пешад. пука из Дринске дивизије II позива, као што смо напред видели, већ био на положају код Зборце-хана, који тај правац држао у власти. Али је ипак била оправдана с погледом на то што командант Моравске дивизије II позива још ништа није знао о овоме батаљону.

Па и армска коњица бејаше испала из комбинације, бар што се тиче напада на положаје код Феризовића. Она је новом армском заповешћу добила задатак да Моравској дивизији II позива остави један ескадрон, а са остатком да продужи наступање висовима, који са западне стране онвичавају Качанички теснац, са тежњом да се појави у позадини Куманова. Но, ако јој то не буде могуће, т.ј. ако на томе правцу буде наишла на отпор непријатељев, остављена јој је била слобода да може потражити и неки други обилазнији пут десном обалом Биначке Мораве, који ће је опет моћи одвести у правцу левог бока и позадине непријатељеве код Куманова. У ствари, она није урадила ни једно ни друго, сем што је Моравској дивизији II позива оставила њен коњички дивизијон, т.ј. не беше покушала да се којим било путем преко Карадага пробије негде јужно од напред поменуте вароши. А и није било потребно, пошто је Кумановска Битка

већ била завршена, о чему ни командант армиске коњице ни његов претпостављени, командант армије, нису тада имали ни појма. Околним путем преко огранака планине Жеговца армиска коњица се овога дана, т.ј. 12. октобра, беше дохватила друма за Гиљане. У јутру 13. октобра стигла је у ово место и затекла Шумадиску дивизију I позива у пролазу за Карадаг. Како је пут преко ове планине за Куманово већ био заузет пешадијом, из Гиљана је продужила Кончуљским теснацем и преко Бујановца стигла у Прешево 14. октобра увече.

Десна колона Моравске дивизије II позива у почетку марша погрешила је пут. Уместо да пође западно, преко Лашке баре, ударила је путем који би је одвео источно од Феризовића. Док се то исправило, т.ј. док је она накнадно изашла на додељени јој заобилазни правац, морало је протећи извесно време. Да од тог њеног закашњења не би било каквих штетних последица по безбедност десног бока средње колоне која је наступала право на Феризовић, одмах је била упућена једна чета 4. батаљона II пешад. пука из састава ове друге на вис код касарне, одакле је после наступала равницом десно од ове вароши, одржавајући као неку везу између тих двеју колона. Иначе, десна колона и ова чета нигде нису наишле на отпор непријатељев. Уместо тога, она прва имала је пуне руке посла око разоружавања села Заскок, Грабље и Гатње у подножју Језерске планине, кроз која у току овога дана бејаше прошла.

За време док су њих две, најпре напред поменуто чета као ближе а потом и десна колона као даља, вршиле захођење, описујући велике лукове, да би се поравнале са средњом колоном, ова последња бејаше пришла Феризовићу, прошла кроз њ и једним својим делом напала на положај к. 602 изнад села Вароши. Потпомогнути ватром 1. батерије моравског пољског артилер. дивизијона, која је пришла ближе Феризовићу и поставила се за дејство код села Муховца на левој обали реке Сазлије,

3. и 1. батаљон II пешад. пука из првог борбеног реда средње колоне, без велике муке око 8 сати изјутра продреше у Феризовић и ослободише опседнуте наше коњанике у поштанској згради. У Феризовићу, и то само око жељезничке станице, на правцу наступања 1. батаљона који је био на левом крилу, настаде улична борба. За мало, па се овај батаљон растури. Командант батаљона сасвим је изгубио власт над њим и није био у стању да га прикупи и покрене напред. У помоћ му притече 2. батаљон из истог пука који је дотле био у резерви. Овај прође кроз његове растурене делове, неке од њих повуче са собом и заједно с њима нападе жељезничку станицу. Но у тај пар 4. батаљон, опет из II пешад. пука, упућен одмах по прелазу реке Сазлије у лево са задатком да обиђе Феризовић са источне стране и одржава везу са левом колоном која је оперисала преко села Бибе, појави се у десном боку Арнаута, окупљених око ове грађевине. Ови онда одступише. Наше се трупе, које су биле у вароши, стадоше после тога, отприлике око 10 сати пре подне, окупљати на њеној југоисточној ивици. Само је 4. батаљон, који је бејаше обишао са источне стране, продужио да наступа ка к. 602 више села Вароши. Потпомагала га је својом ватром 2. батерија моравског пољског артилер. дивизијона, која је била пришла до самог Феризовића односно до његове северне ивице. Али ни он као да се није много журио. Пошао је, па је застао у шуми која се налазаше према напред поменутој коти. И од тада настаде један подужи застој. Свакако се очекивало да лева колона у довољној мери загрози десном боку непријатељевом на тој коти, па тек онда да се предузме енергичнија фронтална акција са средињом колоном.

Ако је ко имао прилике да прочита званичну релацију команданта Моравске дивизије II позива, одмах ће му пасти у очи велика разлика између овога што смо на основу аутентичних података добивених од непосредних учесника овде изнели и

онога што је написано у тој релацији. Командант дивизије ослањајући се на нетачне извештаје својих потчињених, отишао је толико далеко, да је целокупном боју код Феризовића дао колорит, који ни мало не одговара факту да је цела његова дивизија овога дана имала свега 25 мртвих и 60 рањених.

По релацији, одмах до Феризовића, са његове источне стране, а на месту где се терен неприметно пење ка селу Бибе које је било на правцу наступања леве колоне, као да је постојао некакав вис односно узвишени плато по имену „Бифуркација“. Истина, на старим картама, а по целој пољани испред Феризовића и Бибе збиља стоји написано: „Bifurkation der Nerodinika“. Али знак, на који се односи тај назив и којим је обележена једна веома интересантна појава рачвања воде за слив Мораве с једне и слив Вардара с друге стране, налази се северозападно од Феризовића, испод касарне. Даље, на измишљеном вису одмах источно од ове вароши, како је у релацији представљено, све до после подне биле су вођене огорчене борбе. С фронта га је бајаги нападао 4., а с бока, из Феризовића, остали батаљони II пешад. пука. Међутим, на месту где је писац релације у својој машти конструисао тај вис, уопште није било никаквих борби. Туда је, као што смо напред видели, сасвим слободно прошао 4. батаљон из овога пука, па је тек у шуми југоисточно од Феризовића почео да трпи ватру са к. 602 више села Вароши. Чак ни за ову коту не може се рећи да је била озбиљније нападана, а још мање да је у заузимању њеном суделовао цео II пук. Према њој је напред поменути батаљон дуго стајао заклоњен у шуми, док су остали батаљони из истог пука, окупљени на југоисточној ивици Феризовића, очекивали резултате од обилазне акције суседне им леве колоне. Догађаји на њој, т.ј. на тој коти, случајно или намерно, били су при писању релације пренесени на терен источно од Феризовића; шта више, наведене огорчене борбе на том терену произвољно су изкомбинирале.

Најзад, лева колона имала је најпре да пређе једну отворену ливаду, која се од реке Сазлије веома благо уздиже ка селу Биба, а потом, почев од овога села, једном дугачком и око два километра широком шумом. Арнаути држаху поседнуту ивицу ове шуме и не јављаху се да су живи све док им се предње патроле претходничког 3. батаљона III пешад. пука не примакосе до на неколико само стотина метара. Тада тек опалише на ове патроле и на позадне степене (предње одељење, прихватницу и потпорницу) овог батаљона, који су сви, поређани на прописном одстојању један за другим, били у маршевној колони. Претходнички 3. батаљон, после слабијег колебања, брзо се разви за борбу. Али није могао продрети у шуму све док две чете 4. батаљона из истог пука, упућене у лево, не загрозише десном боку Арнаута на њеној предњој ивици.

Даље се напредовало под непрекидном борбом. Арнаути су бранили тако рећи сваку стопу у шуми. Муке су имали наши, да их из ње истерају. Морали су појединачно претрчавати од грма до грма и тући се са Арнаутима из непосредне близине, местимично не више од 10—20 корака. Опасност је била да се појединци или поједина одељења не изгубе и да не пуцају једни на друге. Али до тога није дошло, благодарени енергичном залагању команданта леве колоне односно команданта III пешад. пука, потпуковника Милутина Стефановића. Овај командант је једнако обигравао дуж целог борбеног поретка, гурао напред оне који су заостајали и уздржавао оне који су били агресивнији. И то је тако ишло све док предње трупе не стигосе до једног пропланка, који се налази на неколико стотина метара јужно од села Бибе, на нагибу окренутог према Главици и Ћувику североисточно од ње.

Ту се сад поново заметну уређена борба. У акцију ступише обе брдске батерије, доведене са зачесла главнине и постављене иза првих дрвећа.

на северној ивици пропланка, тако рећи у стрелачком строју 3. батаљона, где су имале да издрже јаку пушчану ватру са јужне ивице. Један топ из 9. батерије, која је била на левом крилу, упућен је одавде у лево да потпомогне обухватну акцију левокрилних двеју чета 4. батаљона. Али док је он стигао на одређено му место, Арнаути свуда почеше да се повлаче. Први борбени ред наше леве колоне односно III пешад. пука, ојачан и другим двома четама 4. батаљона, које су дотле са 1. батаљоном биле у пуковској резерви, нададе се за њима и, прешав преко пропланка, понова уђе у шуму. Али је сада ишло много лакше, пошто Арнаути, заплашени дејством наше артилерије чија су зрна међу дрвећем правила страшну ларму приликом распрскавања, више нису давали отпора. Око 2 сата по подне пешадија заузе Главицу и ђувик северо-источно од ње. После пола часа на Главицу стигоше обе батерије. Једна од њих, и то 9., узе на себе да гађа Арнауте који су одступали ка Каменој Глави, гоњени нашом пешадијом, а друга, и то 7., окрете се у десно и својом бочном ватром поткупи непријатеља на к. 602. више села Вароши према 4. батаљону II пешад. пука из средње колоне и после кратког времена натера га на повлачење.

Сад се најзад размрда и средња колона. Следећући напред означеном батаљону, она одмаршова на ову коту. Готово у исто време кад и она, овамо је дојурила 3. батерија моравског пољског артилер. дивизијона. Но ова стиже да опали само неколико метака на непријатељске делове, који су, у одступању испред леве и средње колоне, већ били далеко измакли у правцу Качаника.

Што се тиче становништва у Феризовићу, које је 11. октобра издајнички напало нашу коњницу из својих кућа, оно је примерно било кажњено. А сем тога, у вароши и околним селима било је покупљено око 4000 пушака, поред друге спреме коју су Арнаути држали по својим кућама. Па ипак

могло би се са сигурношћу рећи да је исто толико оружја код народа остало сакривеног, да му се у првој згодној прилици нађе при руци. Тако на пример, по причању очевица, резервног капетана Сотира Аранђеловића, у близини места где је зановио дивизиски штаб, горела је једна кућа. После кратког времена ватра се пренесе и на један сноп сена у близини. Кад је то сено почело да догорева, наједанпут се зачу прасак пушчаних метака, који је трајао дуго времена и који је произашао отуда што је ту била сакривена већа количина муниције. Па ипак нашим војницима ништа није сметало, да се, и поред толиких непријатности које претрпеше од Арнаута и којима су се имали надати и за доцније, учине једно добро дело, које је, међу толиким другим, на жалост једино остало забележено. „У кући, у чијој је авлији горело то сено, у селу Вароши,“ вели тај очевидац, „војници су наишли на једну стару сакату Арнаутку, коју су укућани при бегству били оставили. Како није имала око себе хране нити воде, а не могући да се с места креће, војници су јој приносили хлеба и воде, на што им је она на арнаутском језику и погледима захвалила.“

Идући даље ка Скопљу више није било борби. Арнаути, по свом обичају, опет се беху растурили. А турске регуларне трупе 13. октобра одступише из Качаника ка Тетову на сједињење са остацима потученог код Куманова VII и једног дела VI корпуса, који се истога дана повукоше тамо из Скопља. Код Качаника оставише све пољске топове и силну количину муниције у сандуцима и просуту по друму.

Моравска дивизија II позива, маршујући друмом и странама Качаничког теснаца, за два дана издушила је из истог: 13. октобра, на дан заузећа Скопља од стране наше Прве Армије, стигла је у висину Качаника, а 14. приспела је у околину Скопља. Не знајући шта се десило на главном правцу, журила је да буде од помоћи Првој Армији. Али узалуд, јер је ова армија бежаше претекла. До Качаника, овај њен марш и имао је свога оправ-

дања. Али од Качаника до Скопља био је потпуно излишан. У накнаду за то, на расположењу јој је стајао други један правац: Качаник — Тетово. На њему је могла много корисније послужити, гонећи потученог непријатеља, док је још под свежим утисцима од пораза претрпљеног у Кумановској Битки, и заштићавајући десни бок Прве и Треће Армије за време њиховог прегруписавања у реону Скопља за предузимање даљих операција у правцу Овчег Поља. Туда је могла да удари са својом коњицом, пешадијом и брдском артилеријом, дакле без пољске артилерије и колске коморе које би јој се доцније, по заузећу Тетова, могле придружити околним путем преко Скопља. Али њен командант сазнао је о судбини Скопља тек у току 14. октобра, кад је већ био промашио овај правац, од избеглица, који су се у маси враћали својим кућама, и II пешад. пука из Моравске дивизије I позива, који му је био упућен у сусрет. На овоме правцу и армиској коњици би се указало широко поље рада. Али је она, обилазећи Карадаг са северне стране, јездила ка Прешеву и Куманову, у позадину наших армија.

II НАСТУПАЊЕ ДРУГЕ АРМИЈЕ.

1. Марш Тимочке дивизије I позива на Страцин.
8. и 9. октобра.

I

Према заповести команданта Друге Армије од 7. октобра, бугарска VII (Рилска) дивизија имала је до даљег наређења да остане на својим положајима код Косовица, Царевог Села и Џумаје. Идеја је била да ова дивизија сачека док Тимочка дивизија I позива не изврши потребан скок у напред.

те да после могу једновремено ударити у десни бок и позадину непријатељских снага које буду груписане према нашој Првој Армији. Тимочкој дивизији I позива, пак, истом заповешћу било је наложено да се 8. октобра ујутру крене преко границе, заузме Криву Паланку и својим предњим деловима достигне линију село Петраљница — село Псача. Њен XIV пешад. пук, који је био на Султан Тепе, имао је са придатим му I. брдским артилер. дивизијом „да потпомогне дивизију у заузимању Криве Паланке а затим да наступа ка Кратову.“ Командант армије није знао да се у Кривој Паланци већ налази I. батаљон XX пешад. пука. На против, мислио је да ће око ње морати доћи до озбиљних судара и да ће евентуално због њих морати и XIV пешад. пук да успори свој марш гребеном Осоговске планине ка Кратову. Отуда је и додељен дивизији овако кратак замах.

У ствари, слаба турска гранична одељења била су у пуном повлачењу. Чак и одред, који бејаше из састава VII корпуса истакнут на положај код Страцина ради заштите концентрације Вардарске Армије у троуглу Скопље—Велес—Штип према Кривој Паланци, овога дана се бејаше повукао ка Куманову. Дивизија је према томе слободно могла истога дана превалити много дужи марш и отићи много даље од линије Петраљница—Псача, до које су, према армиској заповести, требали доспети њени предњи делови. Истина, командант армије још није имао никаквих података о јачини и држању непријатељевом на овоме правцу, па је и могао очекивати његов отпор код Криве Паланке. При свем том, мишљења смо да је овој јединици, по снази и формацији способној за самостално оперисање, требао оставити пуну слободу да по заузећу Криве Паланке у току 8. октобра одмаршује докле буде могла. Довољно је било одредити јој за циљ Страцин, без обзира на то кад ће она моћи стићи до њега. Од ситуације би после зависило, где ће се на крају првог дана марша зауставити за преноћиште. Овако пак

ишла је као спутана. У наступању није исказала енергију, за коју је иначе била кадра. Њен командант, држећи се буквално армиске заповести, враћао је без икакве потребе своје трупе које се беху осмелиле да оду испред линије Петраљница—Псача, што је наравно морало штетно утицати на њихов елан. И при том почињао је стицати навику да му командант армије за сваки дан одређује циљ и прописује шта има да ради, па кад је доцније, пошто се бејаше пребацио од Страцина за Кратово, требао да покаже личну иницијативу, за њу више није имао довољно осећања ни смелости.

Држећи се ове заповести, а у очекивању вероватног отпора непријатељског код Криве Паланке, командант дивизије од своје стране пројектовао је обухватни напад на положаје код ове вароши. Но и без те заповести, овакав начин рада био је условљен распоредом трупа на граничном фронту и конфигурацијом терена којим су имале оперисати. Пред полазак, дивизија се налазаше распоређена на широком фронту од Жеравине до Цар-врха, подељена у три групе: десно крило, центар и лево крило, што опет изискиваше, да би се добио фронт нормалне ширине, концентрично наступање до напред означеног њеног првог важнијег објекта на непријатељској територији. Према томе, док не доспе у висину Криве Паланке, морала је бити подељена у три, а потом, пошто се десна и средња споје, у две колоне, од којих би једна даље ишла друмом а друга гребеном Осоговске планине.

Десна колона, у којој су били XV пешад. пук и I. батерија тимочког пољског артилер. пука и од које се очекиваше да загрози Кривој Паланци са севера, кренула се беше у 8:30 сати изјутра са фронта Жеравино—Жеდიлово на село Киселицу. На непријатеља нигде није наишла. Али је зато имала да се бори са великим теренским тешкоћама. Особито јој задаваше муке батерија, чије су возове пешаци на много места морали да спуштају и помоћу конопца. Услед тога тек око 10 сати ноћи

стигла је у Криву Паланку, где је морала остати: да преноћи, не достигав одређени маршевни циљ.

Лева колона, коју сачињаваху XIV пешад. пук и 1. брдски артилер. дивизијон и о којој је специјално било говора у армиској заповести, доцкан је ту заповест добила. С тога је она пошла са Цар-врха тек у подне. Не наишав нигде на непријатеља, маршовала је гребеном Осоговске планине без задржавања. Пред вече је стигла на положај северно од села Ст. Мушково, где је запоћила, осигурав се предстражама.

Средња колона, која је уједно била и главна, а којој је по пролазу кроз Криву Паланку требала да се присаједини десна, до чега није било дошло, наступала је кумановским друмом. Напред је хитао тимочки дивизиски коњички пук, који бејаше прешао границу на Девебаиру у 6 сати изјутра. За њим је ишла претходница, у којој су били XIII пешад. пук и 2. дивизијон тимочког пољског артилер. пука. У пролазу кроз Криву Паланку, где је била свечано дочекана од тамошњег грађанства, на чело јој се ставио 1. батаљон, који се ту налазаше још од јуче поподне. Најзад, на прописном удаљењу иза претходнице маршовала је главнина. У њој су били: XX пешад. пук, 1. и 3. дивизијон напред поменутог пољског артилер. пука, без 1. батерије придате десној колони, и 2. хаубичка батерија.

Тимочки дивиз. коњички пук, идући, по пролазу преко моста на Кривој Реци код Чифлик-хана, трагом једног омањег турског одељења, које је ноћас било запалило Псачу па је данас у повлачењу попалило још нека села северно од друма, међ њима и Ранковце, сустигао га је челом својим недалеко од овога села. Његов претходнички ескадрон, доспев између 12 и 1 сата поподне отприлике на косу северно од к. 545 која се налази на самом друму, а према истакнутим чукицама страцинског положаја на којима се оно беше зауставило, ступио је са њим у додир и, пошто је сја-

хао за борбу пешке, стао се са њим пушкарати. У помоћ му притече митраљеско одељење из пуковске резерве. Ватра је трајала од прилике један сат, после кога се времена непријатељ повукао ка Страцину. Коњички пук остаде у месту и даље га није гонио. Чекао је да на његову висину, јужно од друма, избије 1. батаљон XIII пешад. пука, који је, чувши пушчану и митраљеску ватру, овамо похитао и за собом повукао главну трупу дивизије: претходнице која није имала намеру да иде чак овамо.

борбу са једним slabим одељењем, састављеним од све самих башибозука, које је покушало да му се одупре, заклоњено иза камених ограда у некаквим виноградима. И тиме даде маха коњичком пуку да опет продужи прекинуто наступање ка Страцину и повода команданту претходнице односно команданту XIII пешад. пука, који са главном трупом бејаше доспео до к. 545, да упути друмом, за коњичким пуком, свој 3. батаљон.

Док су се, иницијативом команданта 1. батаљона XIII пешад. пука, мајора Добросави Миленковића, овако, преко програма, заошћавале ствари код претходнице којој је још само мало требало па да овлада врло важним страцинским положајем, командант дивизије распоређивао је трупе из главнине далеко позади, ради преноћишта, на линији која му је армиском заповешћу била назначена. Па не само то, него је захтевао од команданта коњичког пука и команданта претходнице да се са својим трупама врате натраг и заузму места која им је у целокупном поретку својом заповешћу одредио. Без обзира на то што непријатеља нигде у близини није било, том заповешћу било је предвиђено да дивизија у потпуном бојном поретку, са два пешадиског пука у првом бојном реду, као да јој исте ноћи или најдаље сутра-дан ујутру предстојаху какви јачи судари, преноћи на линији Петраљница—Псача. XIII пешад. пук из претходнице имао је дакле да се повуче чак до села Петраљнице; XX пешад. пук из главнине имао је да се распореди и предстражама осигура испред села Псаче. Једном речју, све данашње тековине коњичког пука и претходнице у правцу Страцина, према коме је у армиском и дивизиском штабу, из непознавања стварне ситуације, био гајен некакав велики респект, требале су сада отићи у ветар и сутра започињати изнова.

Командант коњичког пука послушао је ову заповест и са својим трупама вратио се натраг. Командант претходнице, потпуковник Милош Станковић, пошто је упутио уназад придати му 2. артилер.

дивизијон, послао је предлог команданту дивизије да са својим пуком остане где је. Командант дивизије остао је при своме и само је одобрио да се 1. и 3. батаљон, ангажовани унапред према Страцину, могу задржати у висини села Ранковца. Командант претходнице онда, немајући куд, посла наређење командантима 1. и 3. батаљона да по овоме поступе, а са 2. и 4. батаљоном по мраку одмаршова ка Петраљизи, што се у званичној релацији команданта дивизије, наравно, брижљиво крије. А што се тиче команданата 1. и 3. батаљона, они не хтедоше ни чути да се враћају натраг. Напротив, они продужише да гурају напред и на крају крајева труд им је био крунисан успехом. Онај први разбио је непријатеља код Пинџур-Мале и у једној јарузи нанео му велике губитке, па, пошто је прикупио и уредио своје чете, избио је између 7 и 8 сати увече на део страцинског положаја јужно од друма, а на линију Вучин Ч.—Високи Р. Одмах после тога, онај други, према коме није ни било непријатеља, отишао је са својим батаљоном мало даље унапред и посео део страцинског положаја северно од друма, код карауле.

II

Сутра-дан, 9. октобра, у 7 сах. изјутра, главна колона Тимочке дивизије I позива продужила је наступање ка Страцину. До њеног поласка већ су били стигли извештаји да је страцински положај у рукама 1. и 3. батаљона XIII пешад. пука. Али изгледа да су били примљени са извесним скептицизмом: у армиском и дивизиском штабу или им се није веровало или је постојала бојазан да напред поменути два батаљона не буду до доласка осталих трупа контра-нападом Турака са тога положаја одбачени. Ишло се у истом поретку и са истим опрезом као да тамо напред од наших трупа није било никога. Формирана је била претходница са свима прописним ешалонирањима по дубини и уз пут се врло често застајкивало у очекивању нових изве-

штаја о томе шта је на Страцину, који никако не стижаху. За време сваког застанка, командант армије и командант дивизије упираху двогледе у томе правцу, не би ли какогод добили разјашњење заго-нетке, која их је морила. Али на положајима око Страцина све је било мирно, чему се они, не знајући још ништа о брзом напредовању Прве Армије, које је нагнало Турке да све своје трупе прикупе код Куманова, нису могли довољно да начуде. И то је трајало све дотле док са својим трупима не стигоше до истих и својим се очима не уверише да Турака нема нигде у близини.

Коњички пук, који је измаршовао испред пешадије, стигао је код Страцина између 9 и 10 сати пре подне. Пошто је прошао кроз предстражни распоред 1. и 3. батаљона XIII пешад. пука, посео је једну омању косу испред страцинског положаја. И ту је остао, пушкарајући се са неким групцама башибозука, до 4 сата поподне, после кога времена се повукао у село Ранковце на преноћиште. Чело пешадиске претходнице, у којој су били XX. пешад. пук и 3. артилер. дивизијон, приспело је између 12 и 1 сата поподне. Челни 4. батаљон са 8. батеријом одмах је посео предњи део страцинског положаја испред карауле и сменио 1. и 3. батаљон XIII пешад. пука, а остали батаљони из поменутог претходничког пука и друге две батерије претходничког 3. дивизијона постројише бивак на нагибу иза страцинске карауле. Остатак дивизиске десне колоне разместио се беше по ешалонима поред друма између раскрснице друмова за Куманово и Кратово и речице која протиче са западне стране села Ранковца.

На тај начин, Тимочка дивизија I позива до-стигла је свој први циљ, који је проистицао из задатка добивеног директивом Врховне Команде: са својом главном колоном заузела је страцински положај и појавила се бочно према операциском правцу Врање—Куманово. Сад је требало одредити време, кад да се пребаци у лево ка Кратову, где је имала,

спојивши се са својом левом колоном, да се појави бочно према позицијама на Овчем Пољу и где је, по рачунању Врховне Команде, очекиваше њен главни задатак. Истина, поменутом директивом није било ништа подробније речено, да ли је томе скретању требало приступити одмах или након извесног краћег или дужег времена. Шта више, ако би се буквално схватила њена садржина, где се изриком налагаше да Тимочка дивизија I позива по заузећу Криве Паланке наступа преко Страцина Кратову, могло би се помислити, да је цео тај марш требао бити изведен тако рећи у једном потезу. У том случају, од команданта армије би се могло очекивати да код Страцина да трупамa обичан одмор и да их још истога дана крене ка Кратову, како би благовремено заузеле и поселе одговарајуће положаје код овога места. Али, у самој ствари, то су морала да буду два оделита потеза са две оделите стапе, од којих би једна била заузимање Страцина, које изискиваше марш на запад, а друга прокирање на положаје код Кратова, које условљаваше скретање под доста оштрим углом на југо-исток. А да ли ће их растављати какав размак у времену и колики би тај размак био, зависило је од ситуације на бојишту, а специјално од ситуације на правцу наступања Прве Армије.

У моменту доласка на Страцин, о Првој Армији још се ништа није знало. Никаких извештаја није било о томе да ли она још води борбе на Рујанском положају или је већ успела да прогура уском просторијом између Карадага и Козјака. Потребно је било сачекати, док се ситуација код поменуте главне армије потпуно не расветли. Отуда је сасвим разумљиво што је та дивизија, мада бејаше релативно доста рано стигла на Страцин, остатак дана провела овде.

Најзад, пред вече стиже код Страцина официрска патрола Коњичке дивизије, одређена за везу са Другом Армијом. Од њеног вође командант армије, ђенерал Степановић, сазнаде да Прва Армија

у велико надире ка Куманову. Према томе, више није било разлога да се чека. И у то име, за сутрашњи дан био је наређен покрет Тимочке дивизије I позива за Кратово. А у вези с тиме, послато је било наређење бугарској Рилској дивизији да, остављајући код Цумаје и према Пехчеву најпужнији део снаге за осигуравање свог левог бока, наступа на Кочане и да га заузме. Као што се из овога види, између ових двеју дивизија требала је да постоји извесна тешња кооперација. Али је Бугари нарушише на тај начин што су на Кочане упутили само своју 1. бригаду, док су међутим друге две, због Солуна, биле ангажоване на правцима за Пехчево и низ Струму. Управо, они се тако рећи одметнуше.

Лева колона, коју још увек сачињаваху XIV пешад. пук (без двеју чета заосталих на Цар-врху ради осигуравања везе са Бугарима) и 1. брдски артилер. дивизијон, ударила је овога дана гребеном између Кратовске и Злетовске Реке. Дошав на Буковца југоисточно од Кратова, скренула је низ брдо ка овој вароши. У том скретању командант колоне сазнао је да бугарске комите воде борбу са неколицином турских жандарма, који се беху затворили у такозваној Добревској кули јужно од превоја између Буковца и Поникве (Плавице). И одмах је тим правцем упутно 2. батаљон из главнине, али је пропустио да му прида бар један топ.

Овај батаљон, развијајући се у нормални борбени поредак, као да је имао да освоји какав добро поседнути положај, стаде нападати жандарме у кули, мислећи да их фронталном ватром нагна да напусте своје добре заклоне иза њених тврдых и дебелих зидова. Али се ови добро држаху, благодаречи околности што против њих није била изведена артилерија и што не беше учињен ни један покушај да се кула са свију страна опколи и потом запали или разруши помоћу експлозива, као што је то било рађено са караулама пред фронтом Треће Армије. Све се дакле беше свело на обично

пушкарање, које је трајало до мрака и није дало никаквих резултата, сем што је батаљон имао на крају крајева једно петнаестак које мртвих које рањених.

Међутим остатак колоне односно XIV пешад. пука са брдском артилеријом, предвођен 1. батаљоном који је био у претходници, умаршовао је око 11 сати пре подне у Кратово уз бурно клицање варошког становништва. Из Кратова пак одмаршовао је после подне страцинским друмом и за видела стигао на положај између села Талишманаца и Жељезнице, где му се после, и то доцкан у ноћ, придружио и 2. батаљон, без једне чете остављене према Добревској кули.

Ова је колона дакле имала задатак да заузме Кратово и код овога места осигура леви бок своје дивизије, како се у дивизиској заповести вели, према Кочанима. Задатак на први поглед прост, јер је био исказан са неколико само речи, али, кад се мало дубље загледа, неодређен и веома растегљив за онако велику просторију и по ширини и по дубини, на којој је имала оперисати. Постављен јој је био само циљ који је требала постићи, а како и на који начин, то је било остављено нахођењу њеног команданта. Према томе, он је сам имао да бира положаје, које је по заузећу Кратова требао да поседне и у случају напада непријатељског да брани. Хоће ли бити у стању да испуни оно што се од њега овако генерално тражило, зависило је од његових способности и умешности. Командант је био потпуковник Коста Кнежевић, један од бољих официра из трупе. Као такав, он није био дорастао за самосталан рад оваквога стила, у коме би се тешко умели снаћи и многи официри са вишом школском спремом. Што је погрешно, није његова кривица. Требало му је дати одређенији задатак.

Према напред наведеном задатку, командант ове колоне ни у ком случају није требао да напушта гробен између Кратовске и Злетовске Реке,

којим је наступао пред силазак у Кратово. Ако се плашио велике раздаљине између њега и главне колоне на друму Крива Паланка—Куманово, могао је за везу са том колоном упутити један батаљон са једним до два брдска топа на положај између Талишманица и Жељезнице преко Кратова или израније оним другим гребеном између Кратовске и Криве Реке. У погледу безбедности и његовога одреда и целе дивизије, баш зато што се рачунало на опасност која је могла наступити од Кочана и са Овчег Поља, најбоље му је гаранције нудио маркантан теренски комплекс Поникве (Плавице) јужно од Кратова. Њега је, према томе, са главном снагом требао да поседне, у вези са Којнаревским брегом, на коме је могло бити постављено какво слабије бочно осигурање, и са Здравчетом, преко кога би се могла одржавати веза са деловима упућеним на положај између Талишманаца и Жељезнице. Да је овако био урадио, свакако не би пропустио и да извиди чега има на Црном Врху, који се као усамљена гомила камења горостасно уздиже на неколико само километара испред овако обележене линије његових положаја. У следству тога, брзо би се уверио да на „капији Овчег Поља,“ како је тај горостасни камењар у једној својој наредби назвао командант Друге Армије, нема никога, јер су Турци сву своју снагу, одређену за источни фронт према Бугарској (15. и 16. низамску дивизију), били груписали у реону Кочана насупрот бугарској Рилској дивизији. Па би се по свој прилици одважно да на ту значајну капију пошаље један батаљон из своје резерве, колико само да мотри на Овче Поље.

Уместо тога, он је сишао у Кратово и отишао сасвим у страну, ближе главној колони своје дивизије, на сваки начин с тога што га је ова усамљеност плашила и што је осећао потребу да се наслони на друге трупе. Овом својом рокадом, коју је с вечери, не знамо само зашто, комплетирао и привлачењем свог 2. батаљона са гребена између Буковца и Поникве (Плавице), осигурао је својој

дивизији непосредан леви бок. Али је зато оставио неосигурано Кратово, које бајаги бежаше заузео самим тим што је кроз њега био прошао. Своју позадину и позадину своје дивизије оставио је сасвим откривену, тако да јој је непријатељ, кад би га у близини било, могао врло лако загорзити гребеном између Кратовске и Злетовске Реке. А што се тиче Црног Врха, око кога ће се после кратког времена, када га Турци буду накнадно посели, ломити копља, он, са својим каменим шиљцима, не беше удостојен ни једне његове патроле.

2. Рокирање на Кратову и бој код Црног Врха. 10—12 октобра

I

Ујутру 10. октобра Тимочка дивизија отпочела је да се пребацује у реон Кратова. Код Страцина, а за заштиту њеног десног бока према Куманову, остављен је био 4. батаљон XX пешад. пука са 8. пољском батеријом. У истом циљу, с том само разликом што је требало осматрати долину Криве Реке на правцу за Куманово, одмаршовао је рано изјутра коњички пук ка теренском одсеку између Криве Реке и речице Повиштице код Кетенова и Тополовика, где је, по доласку, имао остати док не приспе пешадија. Ово друго било је потпуно излишно, јер Турцима код Куманова није било до тога да предузимају штогод и овим за кретање јачих снага неудобним правцем. Боље би било, да је коњница била послата да развије своју извијачку мрежу у правцу Кочана и Штипа. Бар би на време открила марш једног турског пешад. пука са једним дивизијом артилерије из овог другог места за Црни Врх.

Што се тиче линије положаја, коју је на завршетку овог бочног марша требало посесни, њу је

командант дивизије изабрао правилно. Она је, пошав са положаја између Криве Реке и Пивиштице код села Кетенова и Тополовика, куда је била привремено упућена дивизиска коњица, ишла на Грамаду, образујући фронт окренут југозападу, па се онда ломила готово под правим углом и преко Црног Врха и Поникве (Плавице) изводила на комплекс Буковца, формирајући фронт према југу. Али узајамни однос појединих положаја или одсека на њој и њихов релативни значај, како нам изгледа, он није као што треба умео да процени, што се види из начина како су били додељени појединим јединицама. Тако, дакле, њу су сачињавале три маркантно оделите групе, од којих је свака требала да има своју засебну посаду. Једна је она код Кетенова и Тополовика, за коју није требало одредити више од једног до два батаљона. Другу су чинили Црни Врх и Грамада, за које је неизоставно требало предвидети читав један пук. А у трећој су били предњи откоси Поникве (Плавице) и Буковца у висини Којнаревског брега, за које је била довољна исто толика посада. Међутим, командант дивизије спојио је прве две групе уједно, па је за њих обе одредио један пешад. пук, и то XX, без 4. батаљона остављеног на Страцину, са двама батеријама 3. пољског артилер. дивизијона, што и не би било тако незгодно, да командант овога пука није сву своју пажњу обратио на ону прву. За трећу групу, управо само за Поникву (Плавицу), одредио је XIV пешад. пук са двама батеријама 1. брдског артилер. дивизијона, с тим да му се, да би парадокс оваквога распоређивања био што већи, десно крило простире до села Приковца, таман за леђима Црног Врха. И шта више на завршетку марша, стрепећи једнако од опасности која је могла искрснути на тој страни, почео је да је без икакве пужде ојачава и деловима XV пешад. пука.

XIV пешад. пук са брдским артилер. дивизијом био је са положаја између Талишманаца и Жељезнице овога јутра враћен истим путем, којим

бејаше синоћ дошао, до испод овог другог села, па је одатле био пребачен на косу североисточно од села Шлегова. Његов 2. батаљон, снабдевен сада и једним брдским топом, отишао је мало раније на Поникву (Плавицу), па пошто је разрушио Добревску кулу и у њој побио турске жандарме, поставио је предстражу на фронту од села Приковца до села Близанца, који је био заповешћу команданта дивизије назначен његовом пуку. Тиме је, дакле, и то само донекле, поправљена јучерашња грешка. Али, у следству буквалног тумачења напред поменуте заповести, ништа није било учињено за успостављање тактичке везе са деловима XX пешад. пука на Црном Врху, мада је командант пука у пуковској резерви код Шлегова преко обичаја био задржао читаву три батаљона. Једном речју, овај последњи, т. ј. командант XIV пешад. пука, тако је и овога дана радио, као да га се ништа није тичало оно што се дешаваше на злосрећном Црном Врху.

Остале јединице Тимочке дивизије I позива кренуше се са друма Крива Паланка—Страцин у двама колонама. Свакој од ових двеју колона били су према старој нетачној карти назначени за кретање путеви, којих на терену није било. Зато се и укрстише код села Талишманаца, где се спојише, образујући сада једну колону, којом се даље ишло до села Жељезнице. Одавде свака јединица одмаршова на своју страну. XX пешад. пук, са своја три батаљона, и 3. пољски артилер. дивизијон, са своје две батерије, који су били у претходници, ударише низ Кратовску Реку. Дивизијон остаде код воденице испод села Живаљева, где престајаше друм, јер даље није могао ићи, а пешадија, по упућивању једне чете из претходничког 1. батаљона на Црни Врх, оде даље сеоским путем на одсек између Повиштице и Криве Реке код Кетенсва и Тополовика. На том сеоском путу срела је дивизиски коњички пук, који је већ био пошао у Кратово на преноћиште и од кога је командант пука сазнао да на томе правцу нигде у близини.

нема непријатеља. Између Кетенова и Тополовика, а иза Големог Рида, распоредише се у бивак 2. и 3. батаљон. А даље у напред, делом на падини овог одсека према отвору Криве Реке, а делом и на супротној обали ове реке и Повиштице — специјално на Кртичном, Црвеном Чукеру и Равном Риду — поставио је предстраже претходнички 1. батаљон, дакле онај исти чија је чета била упућена на Црни Врх. Артиљерија из главнине — 1. и 2. пољски артилер. дивизијон и хаубичка батерија — остала је да преноћи код Талишманаца, докле је, због местимичних великих узбрдица, на једвите јаде била доспела. XIII пешад. пук, који је био на челу главнине, задржан је био код села Жељезнице. А XV, који је био на зачелу главнине и неко време помагао извлачење артиљерије код Талишманаца, прошао је поред њега и отишао низ Кратовску Реку ка Кратову. Код ове вароши овај је пук постројио бивак, образујући заједно са XIII дивизијском резерву. Његов I. батаљон пак још за видела је био послат одавде на Поникву (Главицу), да поседне и предстражама осигура источну половину одсека, који је био додељен XIV пуку. Свакако је то било учињено на захтев команданта XIV пешад. пука, потпуковника Косте Кнежевића, који је морао почети да предосећа нешто неповољно за Црни Врх, о коме дотле нимало није водио рачуна, па за појачање посаде на Поникви није смео израсходовати ни један батаљон из своје, иначе претерано јаке, пуковске резерве.

За време овог марша, праћеног јаком кишом, све се јаче чујаше топовска грмљавина са кумановског бојишта. Очито је било да се на правцу наступања Прве Армије отвараше серија крвавих борби, али у ком обиму, т. ј. да ли је то била одсудна битка или нека њена предигра, о томе се још ништа није знало. Неки критичари осуђују команданта Друге Армије, Јенерала Степановића, што, кад је чуо ту топовску грмљавину, није Тимочку дивизију I позива вратио натраг на Страцини и преко овог је

даље гурнуо у правцу Куманова. Наравно сада, кад се у рукама имају све у оно доба сасвим непознате чињенице, сваки би се лако снашао у дилеми, која се онда свом својом тежином наметаше команданту армије. Неки би учинили ово што ти критичари мисле да би требало учинити, док опет други, у које писац ових редова убраја и себе, урадили би нешто сасвим друго. На име, оканули би се поседанња положаја испред Кратова, па би просто издали наређење команданту дивизије да преко Црног Врха наступа ка Св. Николи на Овчем Пољу и загрози позадини турских трупа и код Куманова и код Кочана. Али под оним околностима, које су, у оскудици потребног броја познатих количина за оцену ситуације на целокупном Вардарском Војишту, биле од пресудног уплива на одлуке поменутог команданта, и једни и други, сигурни смо, поступили би исто као и он.

Командант Друге Армије имао је прецизан задатак да са Тимочком дивизијом I позива иде на Кратово и да код овог места чека даље наређење. Он је тако и учинио, што му је било сасвим умесно, јер нико нема права да без велике нужде мења правац који му је од стране више команде био дат. Теорија о јурењу у правцу где се чује пуцањ сувише је деликатна, да би могла наћи примену у свима могућим случајевима. Ако је ико био позван да полети на пуцањ, то су биле дивизије у саставу Прве Армије, која је и тукла Кумановску Битку. Две од ових, Дринска I и Дунавска дивизија II позива, тако рећи се и не помакоше с места, него то учинише тек сутра-дан, и то не по својој иницијативи, већ по армиској заповести којом је било наређено опште наступање. Најмање се може замерити команданту ове армије што своју усамљену Тимочку дивизију I позива није онако насумце и на срећу послао на кумановско бојиште, остављајући јој у левом боку неиспитано стање на Овчем Пољу, за које му је у директиви Врховне Команде било наговештено да се на њему прикупља

главна снага турске војске. Уосталом, да се код Куманова бије одсудна битка, о томе нису знали ни Врховна Команда, ни штаб Прве Армије, па ни дивизије које се налажаху на бојишту и којих се то понајвише морало тицати. Откуда би он то могао знати?

Уосталом, Прва Армија бејаше се показала довољно јака да сама избори победу над турском Вардарском Армијом. Директна помоћ Тимочке дивизије I позива, према томе, није јој била нужна. А и шта би ова дивизија могла постићи, чак и да је била враћена на Страцин и одавде упућена на Куманово? Појавила би се на бојишту тек у току 11. октобра, када је и иначе бојни поредак поменуте турске армије у велико бно почео да пуца у своме центру пред навалом Дринске дивизије I позива. Може бити да би за неколико сати убрзала повлачење Турака и на крајњем левом крилу наше Прве Армије, али би било доцкан да им нанесе самртни удар. У сваком случају, њена би акција била ублажена отпором знатног дела Штипске редифске дивизије, који је стајао ешелониран у страну, на левој обали Пчиње, за мотрење на овај правац и који се због тога није ни смео у довољној мери ангажовати против Коњичке и крајњег левог крила Дунавске дивизије I позива. Никакве штете, према томе, није било од тога што је поступила по директиви Врховне Команде. У толико пре што се њен утицај на кумановском бојишту, судећи баш по том ешелонирању резерве у страну ради мотрења на правац за Страцин, непрекидно осећаше, премда се она још првог дана битке бејаше од њега, одлазећи за Кратово, у знатној мери удаљила.

При том, не треба изгубити из вида да је било и других трупа, којима је могла затребати директна или индиректна помоћ Тимочке дивизије I позива. Саставу Друге Армије припадала је и бугарска Рилска дивизија. Истина од овога дана, т.ј. од 10. октобра, датира се њено одметање, изражено на тај начин што је, због похлепности за Солуном, уме-

сто две, одредила свега једну своју бригаду за оперисање против Кочана. Али то није смело да послужи команданту армије за разлог да од ње сасвим дигне руке и да је остави на цедилу. Напротив, баш због тога што је тим важним правцем била од стране Бугара управљена овако слаба снага, нужно је било да се с наше стране поведе о њој више рачуна. Тако су диктовали, поред других, чисто моралних, још и стратешки обзир, које, ако су пренебрегли Бугари, нисмо смели пренебрећи ми. Ова бугарска бригада у самој ствари била је у много већој опасности него ли наша Прва Армија код Куманова. Да није било брзе победе код ове главне армије, ко зна како би се она, онако усамљена, код Кочана провела, јер је имала да ломи копља са два низамским дивизијама. Наравно, ђенерал Степановић није знао за те детаље, али је ипак могао наслутити да ће поменути бригада, с обзиром на особито велику важност правца којим је била упућена, по свој прилици наићи на знатнију снагу непријатељеву. Зато, и да није имао прецизно наређење да Тимочку дивизију I позива од Страцина пребаци за Кратово, морао би поступити овако као што је стварно и поступио.

Тимочка дивизија I позива, постављена на положајима код Кратова, збиља је могла корисно послужити и Првој Армији код Куманова и бугарској I. бригади код Кочана, наравно под условом да у својој власти има и Црни Врх, који су Турци, уобравивши да се наша војска неће ломити по високим планинама, били оставили потпуно празног. Ова значајна тачка налази се према боку и позадини турских трупа код Кочана и не више од петнаест километара удаљена од комуникационе линије V корпуса на десном крилу турске Вардарске Армије. А неуспели покушај нападно из Штипа упућеног пешад. пука и артилер. дивизијона да поврати Црни Врх произвео би код турских трупа и на кумановском и на кочанском бојишту праву панику. Чисто човек да не верује, како се по који

пут на лак начин и без великих жртава може произвести ефекат, до кога се у већини прилика долази тек после потоцима проливане крви. Требало је само више увиђавности код тамошњих наших команданата. Али је они нису имали. Пропустише ову јединствено повољну прилику, због чега је после, кад се Турци оствестише, морао бити организован напад целе дивизије, да би се заузело оно што је без крви могло бити заузето.

Од свију најувиђавнији је био командант 1. батаљона XX пешад. пука, мајор Милорад Јовановић, на чију је чету, код толиких трупа Тимочке дивизије I позива, било спало осигурање Црног Врха. Осећајући да је једна чета и сувише слаба за један тако крупан задатак, он је неколико пута предлагао команданту пука и тражио одобрење да тамо оде са целим батаљоном. Командант пука, мада је од коњице био чуо и мада се после и сам беше уверио да према одсеку између Повиштице и Криве Реке уопште и нема непријатеља, најпре није хтео ни да чује. Па тек пред вече на једвите јаде пристаде на ту, по његовом мишљењу, за безбедност свога пука велику жртву.

Мајор Јовановић онда прикупи своје три чете, растурене дотле на предстражама испред Тополовика и Кетенова, и са њима истим путем, којим је био дошао овамо, врати се натраг до села Жураљева. Одавде пак отпоче да се пење уз косу између Селимице и Смиљковске Мале, слушајући са зебњом пушчану паљбу која је праштила код његове деташоване чете на Црном Врху. Кад је стигао на Попову Главу, а то је било око 10 сати увече, сазнаде да је са том његовом четом свршено. Његове су се слутње обистиниле: дођоше Турци и, како никога није било у близини да је подржи, најурише је са положаја. Сад му ништа друго није остало него да на Поповој Глави преноћи, па да сутра-дан, по дану, покуша повратити овако олако изгубљени Црни Врх. Тако је и учинио.

II

До неко доба ноћи између 10. и 11. октобра трупе Тимочке дивизије I позива слушале су непрекидну артилериску паљбу код Прве Армије. Са предстражног положаја XX пешад. пука, односно његовог 2. батаљона који је, по одласку I. за Црни Врх, био посео западни нагиб Големог и Равног Рида између Повиштице и Криве Рече, лепо су се кроз отвор ове друге могли видети и блескови при опаљивању топова. После пола ноћи настаде као нека пауза. Све се утиша, с тим да се у свануће, само још у јачем степену, настави започета бесна игра. Знак да се тамо код Куманова одиста нешто крупно одиграва.

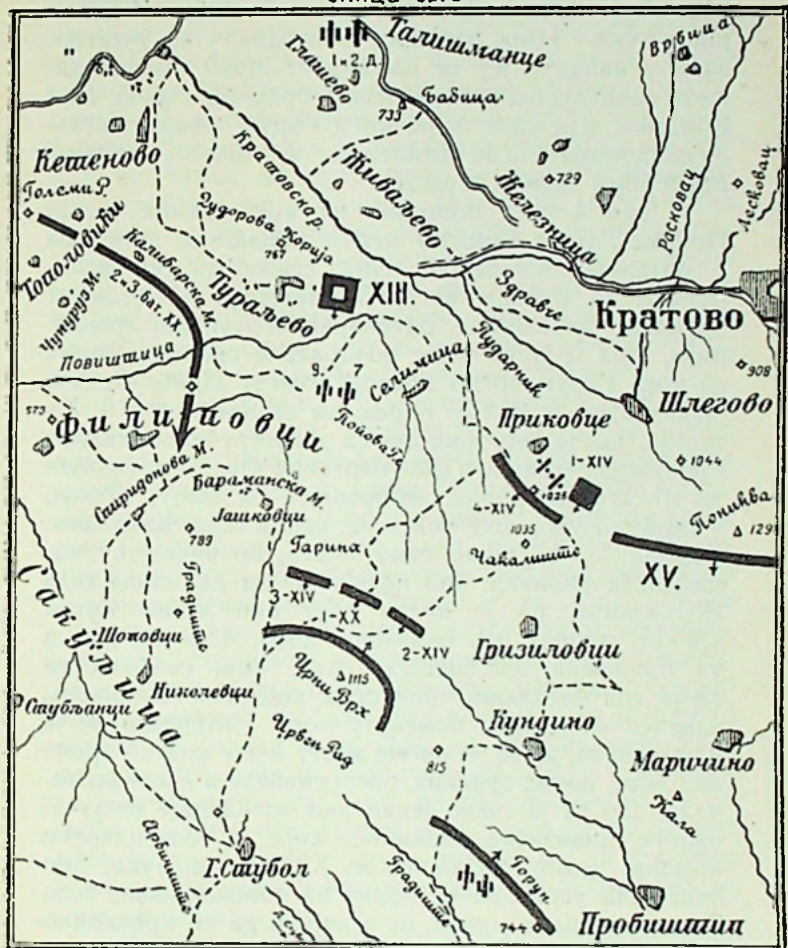
Ред је дакле био да и ова дивизија учини неки напор за општу ствар. Али како? Предузимање какве операције већег замаха, као на пример наступање ка Овчем Пољу у смислу грожења комуникацијама турске Вардарске Армије за сада је било искључено. Команданту армије везивала је руке прецизна одредба у директиви Врховне Команде: да по доласку код Кратова чека даље наређење. Везивало му је руке и то што је и код Кочана био отпочео овога дана да се води бој и што још није имао никаквих вести о томе шта је на Овчем Пољу и где се према томе налази главна снага турске војске. Али, ако ништа друго, дивизија је могла да са потребном снагом концентрично нападне и преотме Црни Врх који за Турке и код Куманова и код Кочана очигледно представљаху једну веома осетљиву тачку. Бар то је било у власти и надлежности команданта дивизије, као чисто локална ствар, за чије спровођење није морао нити требао тражити одобрење ни очекивати подстрек од команданта армије, који се тада носаше са Бугарима да би под својом командом задржао њихову Рилску дивизију. Нешто је у том смислу одиста било предузето. Али то је било врло мало, без плана и без везе. У дивизиском штабу по свој прилици је постојало уверење: или да се и без овог истакнутог положаја

могло држати Кратово, те према томе не би била велика штета ако би баш и остао у непријатељским рукама, или да је непријатељска снага на њему тако мала, да за његово преотимање није било нужно ангажовати јаче трупе. Но у сваком случају, команданта дивизије морала је паралисати близина команданта армије и навика да од њега добија наређење за сваки свој потез.

Први је почео командант 1. батаљона XX пешад. пука. Он се по сопственој иницијативи беше овога јутра подухватио да напада Црни Врх. Једну чету упутио је у десно на Градиште, опет један велики камењар у левом боку овог положаја. Једну је послао у лево на Чакалиште, односно на гребен који везује комплекс Поникве са Црним Врхом, спрам десног крила турске посаде на овој последњој тачки. Њих две имале су да, са обухватом крила непријатељевих, потпомогну фронтални напад других двеју чета, које лагано наступаху између њих, пењући се од Попове Главе уз брдо ка Гарини.

Око 10 сати пре подне пошао је да му помогне 3. батаљон XIV пешад. пука од Шлегова. Овај батаљон некако погреши правац у честару којим су обрасле падине испод Црног Врха, и отприлике на Гарини укрсти се са двама четама 1. батаљона XX пешад. пука које се и саме једва пробијаху кроз тај честар. Када прође прва забуна, која услед тога укрштања настаде, прошао је кроз њихове борбене редове и потом, извршивши с муком потребно захођење, поставио се беше у продужењу њиховог десног крила. У подне, пошто је цео XV пешад. пук дошао на Поникву за коју се, судећи по званичним релацијама, још увек држало да на њој почива тежиште целокупне одбране на положајима испред Кратова, упућен је био у напад и 2. батаљон XIV пешад. пука. Овај батаљон удари преко Чакалишта, разви се лево од напред поменутих двеју чета XX пешад. пука и са собом повуче ону која је била одаслата на тај правац ради обухвата непријатељског десног крила. За њим пође

Скица бр.8

Размер 1:100 000

Борбе на Црном Врху 11. октобра.

и пуковско митраљеско одељење. А убрзо затим на положај нешто мало источно од к. 1024 више Чакалишта дођоше обе брдске батерије од Шле-

гова и отворише ватру у правцу Црног Врха. Ту, код њих, прикупише се 1. и 4. батаљон XIV пешад. пука. Њих два нису овог дана ни учествовали у нападу, јер се командант пука бојао како ће изненађења у свом левом боку од стране села Кондина, иза кога, а на коси Горун, беше постављена непријатељска артилерија, заштићена, наравно, потребним делом пешадије.

Око 4 сата поподне, на косу одмах испод Попове Главе, односно испод ноћашњег положаја 1. батаљона XX пешад. пука, стиже да се распореди и да отвори ватру 7. батерија 3. пољског артилер. дивизијона, одговарајући турској артилерији, која је прва беше поздравила својим мецима са косе Горун преко превоја између Црног Врха и Чакалишта. А око 5, поред ње се постави и 9. батерија, после чега њих две са удвострученом снагом продужише тражити свог партнера. Овај је дивизијон до 10 сати пре подне, заборављен од свију, провео у своме биваку код воденице испод села Живаљева. Одавде је, не знамо само зашто, по наређењу команданта дивизије био враћен назад до изнад села Жељезнице, па је после опет био истим путем кренут напред и у означено доба, топ по топ, а уз припомоћ XIII пешад. пука, који се беше са своја три батаљона преместио код села Тураљева, извучен на напред поменутој косу. Интересантно је напоменути, да се на овоме месту неко кратко време над њим, поред турских, распрскаваху и наши шрапнели. То га је гађао један део артилерије из јучерашње дивизиске главнине, који је, благодарећи помоћи једног батаљона из XIII пешад. пука, био баш тада успео да се попне на положај изнад села Талишманаца и одмах, не чекајући да се претходно оријентише и обавести где су наше а где су непријатељске трупе, отворио ватру.

Најзад доцкан увече прођоше десно од овог дивизијона, идући ка Градишту, 2. и 3. батаљон XX пешад. пука, који су целог дана без икакве нужде стајали на одсеку између Повиштице и Криве:

Реке. Наређење за овај покрет написано је било у 1 сат поподне, кад је командант дивизије, по кретању ватре на кумановском бојишту, ваљда оценио да је Прва Армија одржала превагу и да он према томе више нема разлога да се плаши за своју одступницу. Али га је командант пука добио тек после 5 сати. Даљина, коју су ови батаљони имали да превале по мраку, на непознатом терену и у непознатој ситуацији, ка Градишту, са кога би се тек могао осетити њихов утицај на ток борбе у реону Црног Врха и о коме нису имали ни појма у чијим се рукама налази, била је велика. Искључено је било да ће они стићи да укажу нужну помоћ трупамa, које нападаху на Црни Врх са његове североисточне, што ће рећи са његове фронталне стране.

Ове последње, т.ј. два батаљона XIV и један батаљон XX пешад. пука, у току то после подне, док су горе означени батаљони осигуравали одсек између Повиштице и Криве Реке од некакве уображене опасности која је могла наићи отвором ове друге реке од Куманова и Овчег Поља, привукоше се до испод највиших камењара, иза којих турски стрелци беху нашли одличан заклон. Остало је још да се јуриша уз веома стрме нагибе, испресецане малим пећинама, дупљама, расцепима и пукотинама, из којих извири-ваше густо и чврсто жбуње које још више отежаваше кретање, особито под ватром која је одозго сипала као врела лава. Али до јуриша није било дошло. Немогуће је било по овом терену предузети га једновременно са свом снагом и извести га до краја у једној компактној маси, како се то обично практикује. А опет с друге стране, ни да се остане у месту, на овако малој даљини пред непријатељем, није се могло дуго.

Али јединства команде на овом опасном месту није било: сваки је батаљон дејствовао за себе. Никога у близини не беше да одговарајућу одлуку, обавезну за све њих, донесе и силом свога ауторитета спроведе. Команданти батаљона били су у недоумици шта да раде. Зато војници сами местимично потра-

жише излаз из ове неодређене и мучне ситуације: изгубивши најзад стрпљење, они, најпре појединачно а потом и у омањим групама, почеше напуштати своје бусије и да се, користећи теренске неравнине и шуму које их заклањаху од ока њихових старешина, поступно извлаче из борбе. Предвиђајући да врло лако може наступити и опште повлачење, командант XIV пешад. пука на то нареди свом 4. батаљону из пуковске резерве да поседне прихватни положај испред села Приковца фронтом према Црном Врху, а 1. да поседне једно ново подигнуто утврђење на гребену иза левог крила 4., и да са једном четом осигура косу, која се одатле спушта ка селу Кондину, ради везе између овог батаљона и предстража XV пука на Поникви. Најзад, немајући куд, увече посла командантима 2. и 3. батаљона наређење да се повуку назад.

Ово повлачење извршено је у прилично великом нeredу и трајало је све до пола ноћи. Делови 1. батаљона XX опет се искупише на Поповој Глави испред батерија 3. пољског артилер. дивизијона, а делови XIV пешад. пука код Шлегова, иза предстражног распореда 4. батаљона.

Што се тиче 2. и 3. батаљона XX пешад. пука који беху пошли на Градиште, они се око 9 сати увече искупише на ледини испод к. 780, источно од Спиридонове Мале, али без команданта пука и команданта 2. батаљона који се беху изгубили. Њих двојица били су на челу колоне и са једне раскрснице они и челна чета из 2. батаљона ударише једним а остали другим путем, па се тако раздвојише. Видећи да њих нема, официри се посаветоваше и заједнички доконаше да, не чекајући их, нападну на Градиште. Ни појма нису имали да се на највишем врху Градишта већ налази једна чета, коју је командант 1. батаљона још ујутру био послао овим правцем да изврши обухват непријатељског левог крила на Црном Врху, по која, задовољна што се беше дохватила тога камењара, не јављаше се ни да је жива. Батаљони се онда кре-

нуше уз брдо, постројени у смакнутим порецима један поред другог: на десном крилу 2. а на левом 3. У 10 сати морадоше се зауставити на ивици честара који почињаше на северном нагибу к. 780. Даље се није могло тако ићи. Зато, опет по узајамном договору, батаљони продужише уз брдо у двама колонама по један, удаљеним једна од друге не више од 100 метара. Тако су неко време ишли, чудећи се што се Турци пред њима нигде не јављају. У том их стиже командант пука и посла им наређење да се врате натраг. Свакако је већ био сазнао како је прошао његов 1. батаљон према Црном Врху, па није хтео допустити овима да се излажу неизвесностима једног ноћнег напада на терену који још не беше стигао да испита. Веза између појединих јединица у тим страховито дугачким двама колонама по један и дотле се на овом испресецаном и покривеном терену с муком одржаваше. Али се сада сасвим покида. Код неких чета, у незнању из каквих је побула било наређено ово повлачење, завлада паника. Ова се пренесе и на коњовоце бојне коморе, који побацаше муницију и са осталим бегунцима нагоше низ брдо. Најзад, између 1 и 2 сата после пола ноћи командант пука доби извештај од једног командира, који се беше отцепио и, не знајући да су се остале јединице повукле, са половином своје чете продужио да се пење ка највишем камењару Градишта, да на овоме нема непријатеља. И батаљони, који се дотле беху искупили на месту одакле су пошли у напад, ударише у десно поред Спиридонове Мале, да потраже zgodнији пут за излазак на тај камењар.

III

Увече 11. октобра, свакако због пораза код Куманова, Турци напустише положаје код Кочана према бугарској 1. бригади и отпочеше да се повлаче ка Штипу. Само се још задржаваше на Црном Врху и Горуну према Тимочној дивизији I позива. Ове положаје нису смели напустити, док их год

одступајуће трупе од Куманова и Кочана не буду сасвим проминуле. Крајње је дакле време било да и та наша дивизија покаже већу активност.

И одиста, за 12. октобар био је заказан општи напад.

Према дивизиској заповести, у којој се као нападни објект спомиње само Црни Врх, XV пешад. пук, без једног батаљона који је требао бити остављен на Поникви (Плавици), и брдски артилер. дивизијон били су стављени под команду команданта XIV пешад. пука, потпуковника Косте Кнежевића, образујући са његовим пуком једну колону, која је имала да „напада Црни Врх, обухватајући га својим левим крилом“. У ствари, о некаквом обухвату, у смислу како се то овом заповешћу замишљало, није могло бити ни говора, јер је ту био у питању чисто фронтални напад: напред побројаним трупама представљало је да нападају фронт, који, поред Црног Врха, сачињаваше и Горун, где је била турска артилерија са потребном пешадиском заштитом. Обухват је био могућ само на супротној страни, преко Градишта, које Турци неким чудом не беху благовремено посели и на коме, свакако из урођеног им јавашлука, толико времена толерираху ону усамљену чету из 1. батаљона XX пешад. пука. Шта више, обећавао је тамо и огромне резултате, јер су Турци овим правцем могли бити нападнути и у леђа. Додуше, дивизиском заповешћу и тај обухват је био предвиђен: у дужност је био стављен трима батаљонима XIII и двама батаљонима XX пешад. пука. Али, за пакост, тако је рђаво био прорачунат и изведен, да су Турци на Црном Врху били остали докле су хтели, т.ј. док није престала стратегиска потреба да га у својим рукама држе.

XIII пешад. пук са своја три батаљона, потпомагана ватром 3. пољског артилер. дивизијона, поред кога је требао да се постави још један, што у самој ствари није било извршено, добио је задатак: „да напада лево крило Црног Врха, обухва-

тајући га.“ Али како и којим правцем: да ли оним преко Попове Главе и Гарине или оним преко Градишта, о томе у заповести није било ни једне речи. Но, то би се дало лако објаснити и уредити на лицу места, приликом самог извршења, да су ови правци били слободни. Али тога није било. По среди је била једна крупна омашка, која је потекла отуда што се у дивизиском штабу није знало где се налазе батаљони XX пука.

У заповести се каже, између осталог, и ово; „Батаљон XX пука, који се налази код XIV пука, да се повуче одмах на положај нешто источно од Тураљева,“ где ће са једним батаљоном, остављеним овде и из XIII, образовати дивизиску резерву. Реч је о 1. батаљону, који је прошлога дана безуспешно нападао Црни Врх, па је командант дивизије за њега мислио, да је синоћ, измешан са батаљоном XIV пука, одступио ка Шлегову. У ствари тај се батаљон бејаше ноћас прикупио на свом првобитном полазном положају, Поповој Глави. Свлачити га одатле и замењивати XIII пешад. пуком не би било оправдано, особито кад се има на уму да је за једну тако велику јединицу постојала опасност да се на правцу преко Гарине, који је био прилично узан и изводно на фронт Црног Врха, не измеша са деловима на десном крилу XIV пука, који су имали да врше фронтални напад. А што се тиче 2. и 3. батаљона, они су опет добили „да обухватним нападом потпомажу заузеће Црног Врха.“ Значи, поред једног обухвата, који је бис поверен XIII пуку, на истом крилу био је предвиђен и други, на форму неког обиласка, који су требали, држећи се десно од XIII, да изведу та два батаљона XX пука. Али се и ту намеће питање: како и куда. Командант пука, што је потпуно било у своме реду, схватио је да са њима треба да остане на свом дојакосићем правцу, т. ј. на Градишту, па је тако и учинио. Али зато ни тај правац није био слободан за XIII пук.

Дакле и овде, у питању 2. и 3. батаљона XX

пешад. пука, изродила се била једна велика пометња. На име, командант дивизије издао је заповест за напад по старој нетачној карти. Мада је имао довољно времена на расположењу за рекогносцирање терена, он није био успео да се увери, колико се стварна конфигурација овог разликује од оне представљене на карти. Тиче се Градишта, које на одговарајућем месту у поменутој карти не постоји. Али у накнаду за то уцртан је био на њој, као да лежи јужно од Црног Врха, некакав сасвим други, исто тако маркантан вис, кога опет на терену нема. Значи, онај ко је снимао овај терен у своје време, променио је место Градишту. Командант дивизије отприлике је чуо да се напред поменута два батаљона налазе на једном таквом вису и, бацивши поглед на карту, уобразио је да је то онај који као да се уздиже за леђима Турака на Црном Врху. Да је то тако, најбоље сведочи сама његова заповест у којој се, између осталог, вели: „XX пук, који се са своја два батаљона налази јужно од к. 1050, и т. д.“, што ће рећи јужно од Црног Врха, који је на тој карти био обележен овом котом. Кад би то тако и у збиљи било, т.ј. кад би 2. и 3. батаљон овога пука одиста били онде где их је командант дивизије замисљао, имало би се довољно простора за развијање и XIII пука: на расположењу би му стајао правац на коме се уздиже Градиште. И ствар би са пројектованим дуплим обухватом на овоме крилу, према томе, потпуно била у своме реду.

Овако пак, како Градиште и на њему ови батаљони XX пешад. пука нису били јужно већ северозападно од Црног Врха, и при том како 1. батаљон из истог пука није био код XIV већ на Поповој Глави, XIII пешад. пук морао је да изостане од напада и да образује дивизиску резерву. Но то није све. На закључку дивизиске заповести стајало је записано ово: „Напад има отпочети једновременно, зашта сачекати обухват XIII пука.“ Како овај пук никако није ни започињао да врши тај обухват, то су остале трупе до 11 сати.

пре подне престајале на својим положајима, изузев 2. батаљона XX пешад. пука, чије су чете, по сопственој иницијативи, појединачно вршиле захођење око највишег камењара на Градишту, да би се појавиле за леђима Црног Врха.

Скица бр. 9

Размер 1:100000

Бој на Црном Врху 12. октобра.

Око 11 пре подне насталоше покрети код XV пука. Пред подне пошао је био и XIV. А мало после, угледајући се на њ, то исто је учинио и 1. батаљон XX пешад. пука. Овај последњи, за чијим је леђима 3. пољски артилер. дивизијон дејствовао

ватром, гађајући Црни Врх и тражећи турске батерије преко превоја између Црног Врха и Чакалишта, наступао је од Попове Главе уз косу Гарине. XIV пук, потпомаган ватром 3. брдске батерије, доведене на гребен Чакалишта код к. 1035, развијаше се десном и левом страном овог гребена. А XV, коме се бејаше придружила 2. брдска батерија, пошао је био са Поникве, на којој, у циљу осигурања левог бока и позадине целе дивизије а у ствари без икакве потребе, беше остављен његов 3. батаљон. Ишао је најпре гребеном до близу к. 1024 за леђима XIV пука, па је одатле скренуо низ косу која изводи право на село Кондино спрам левог крила турског положаја на Горуну. На тој коси отпочео је да се развија, принуђен на то ватром турске артилерије, која га је са Горуна интензивно гађала, али му није наносила велике штете, пошто јој се шрапнели и овде распрскаваху високо изнад глава наших пешака. Овом пуку нудила се као згодан правац за наступање и друга једна коса, која полази од Поникве и поред села Маричина изводи на вис Калу, са кога је могао бити предузет напад и на к. 744, која чињаше десно крило Горуна. Али тим правцем није било упућено ништа. Нашим нападним поретком није дакле био захваћен ни цео турски фронт. Командант XIV пешад. пука, под чију је команду био стављен XV, сасвим је буквално схватио дивизиску заповест. Њоме је од њега било захтевано да обухватно нападне Црни Врх. И он је по њој тачно поступио: упутио је поменути пук на село Кондино, преко кога је овај турски положај, кад би био усамљен, одиста могао бити подухваћен с бока. Али је, исто као и командант дивизије, изгубио из вида, да је као саставни део турске одбранбене линије постојао и Горун, за који се унапред могло предвидети да ће га Турци упорно бранити, чим су на њ били поставили своју артилерију, и да ће према томе са њега својом ватром ометати сваки покушај да се преко Кондина

изведе обухват десног крила њихове посаде на Црном Врху.

Батаљони првог борбеног реда XIV — на десном крилу 4. а на левом 1. — и десно од њих 1. батаљон XX пешад. пука, који је убрзо био успео да се са њима поравна, нападали су на сам Црни Врх. Услед слабог а негде баш никаквог ангажовања осталих трупа, највећи део тежине напада на целокупном фронту Тимочке дивизије I позива свалио се беше на њих. Па ипак, благодарећи покривености терена и ваљаном дејству 3. брдске батерије са Чакалишта, они прилично брзо одмицаху у напред ка своје циљу, који је, посматран овако с преда, изгледао страшан. Батаљони првог борбеног реда XV пешад. пука — на десном 1. а на левом крилу 4. — у то време од своје стране нападаху, потпомогнути ватром 2. брдске батерије са положаја источно од села Гризиловаца, на једну омању косу одмах иза села Кондина коју, као предњи положај турског левог крила на Горуну, брањаху свега две до три чете. Они су се развијали и кретали по отвореном терену. Услед тога, доклегод је на њих дејствовала косом ватром турска артилерија са Горуна, мало су изостајали иза оних из XIV, који наступаху десно од њих.

Пројектовани обухват Црног Врха са северо-западне стране, и поред све неактивности команданта XX пешад. пука, потпуно је био постигнут, али у најодсуднијем часу без икаквог узрока прснуо је као мехур. Три чете 2. батаљона овога пука са похвалном енергијом успеше у подне да се прикраду за леђима Турака на Црном Врху и да образују фронт испред и југоисточно од највишег врха Градишта, окренут истоку. Дотле Турци као да и не обраћаху пажњу на њих, али сада отпочеше да се постројавају и према њима. Из тога се изроди на овоме месту жестока пушчана паљба, у коју се умеша и турска артилерија са Горуна, бацајући овамо своје метке. Све је дакле наговештавало, да ће тежиште целокупне ситуације бити пренесено.

на ову страну, где је Турцима овако озбиљно била угрожена одступница. Али тако није схватао командант пука, потпуковник Јован Угриновић, који је са једном четом из 2. и целим 3. батаљоном стајао далеко позади, у заклону иза највишег камењара на Градишту. Он је на неки начин био уобразио да према тим његовим четама нема Турака и да то оне трпе од ватре XIV пешад. пука, који им иђаше у сусрет. А за артилериске метке, којима оне почеше бивати обасипане, такође је мислио да су били наши и да су, прелећући Црни Врх, долазили чак са Чакалишта. Бар тако он тврди у својој релацији. И сад, уместо да са својом резервом и сам похита тамо и приреди Турцима праву клопку, он у 1 сат поподне наређује трубачима да свирају „прекини паљбу“. Изненађене овим трубним знаком, усамљене чете 2. батаљона одиста за моменат прекидоше паљбу. Али тако не учинише и Турци. Они и даље продужише да гађају, не осврћући се на сигнале које им, по наређењу команданта пука, наши на највишем камењару Градишта стадоше давати махањем капа и цепних марамица. Један официр, активни поручник Борисав Тодоровић, баш кад се беше усправио да маше марамицом, био је турским зрном погођен у чело.

У 2 сата опет Турци прекидоше паљбу. Код њих настаде неко колебање, које је личило на почетак одступања. Најпре почеше у мањим гомилицама да претрчавају у правцу поменутог нашег батаљона до потока који их је од њега раздвајао. А потом, овамо се кренуше и јача одељења, свакако са задатком да са њим рашчисте и осигурају повлачење осталим својим трупима. Но баш у тај пар командирима чета стиже од команданта пука категоричко наређење да се повуку. И они се онда, један по један, са својим војницима повукоше оставивши рањенике, које су Турци у одступању делом побили а делом одвели са собом у ропство. Побијени рањеници нађени су после сасвим унака-

жени: неки без уха, неки без носа ит.д. А оне заробљене ослободила је доцније грчка војска у Солуну.

Али сад настаје нешто што се више не даје објаснити заблудом да наше трупе пуцају једне на друге. А на име, наређење за повлачење, послато истакнутим четама из 2. батаљона, бејаше се у брзо распрострло и на остале, које су биле у заклону иза највишег камењара Градишта. Мора бити да је командант пука најзад увидео да су према његовим трупама Турци, а не XIV пешад. пук, као што је дотле мислио, па се беше поплашио, кад је видео да су се они упутили у напад. У моменту узбуђења, свакако му је било сенуло кроз главу, да ће боље бити ако им ослободи пут за одступање, па нека иду с миром, него да их доводи до очајања. И зато, са оба своја батаљона повуче се преко Спиридонове Мале чак до близу села Тураљева. У путу га сретеше 1. и 2. батаљон XIII пешад. пука, који од овога села, а преко поменуте Мале, беху упућени њему у помоћ, с тим да се развију у продужењу његовог десног крила. Те и њих, под изговором да не страдају од XIV пука, повуче донекле са собом. Али се ови у брзо отргоше, па се упутише на Градиште, где стигоше пред мрак, када нигде више у околини Црнога Врха није било Турака.

После овог повлачења 2. и 3. батаљона XX пешад. пука са Градишта, а то је могло бити окс 3:30 поподне, турска артилерија престаде да дејствује. Значи, отпочела је да се повлачи са Горуна. Није много прошло, па Турци напустише Црни Врх и ону омању косу иза села Кондина, коју нападале XV пешад. пук, тако да су око 4:30 сата наше трупе већ биле на њима. На Црни Врх избише 1. и 4. батаљон XIV пешад. пука. Они више нису имали борбе, јер су Турци пред њима већ били прилично далеко одступили. Али, када се 1. и 4. батаљон XV пешад. пука појавише на напред поменутој омањој коси иза села Кондина, беху доче-

кани јаком пушчаном ватром са косе Горуна. Деснокрилни 1. батаљон том ватром био је једног момента бачен натраг у ово село. Но ускоро настаде мрак, када се Турци и одатле повукоше, оставивши у једној јарузи иза Горуна дванаест топова и једну пољску болницу.

3. После боја на Црном Врху.

13.—15. октобра.

Црни Врх, олако упуштен 10. увече, повраћен је тек после два дана, 12. октобра поподне. Док се Тимочка дивизија I позива, ангажујући се по деловима, око њега ломила, турске трупе, које су се повлачиле од Куманова и Кочана, избегоше опасност која им је могла са њега загорзити. Малена посада његова, према томе, успела је, и без неког нарочитог јунаштва, да испуни свој задатак.

Следећа два дана, т. ј. 13. и 14. октобра, дивизија је остала на заузетим положајима. Држала је линију Градиште—Црни Врх—Гризиловци—Поникве, осигуравајући се према Овчем Пољу и историји између Штипа и Кочана, док у околини ове друге вароши чекала је даље наређење бугарска 1. бригада.

Најзад, 15. октобра на Црном Врху остадоше XIV пешад. пук и 3. брдска батерија. Ка Куманову у састав Прве Армије била је овога дана послата 2. брдска батерија. А остатак дивизије пође натраг преко Криве Паланке у Бугарску, да се жељезницом превезе у Тракију и тамо потпомогне бугарску војску при опсади Једрена.

III НАСТУПАЊЕ ПРВЕ АРМИЈЕ И ДОЛАЗАК ЊЕН ПРЕД КУМАНОВО.

8.— 9. октобра.

I

Директива Врховне Команде од 7. за марш Прве Армије, који је требао отпочети 8. октобра, гласила је овако:

„По добивеним вестима главна турска војска, коју ћемо имати пред собом, концентрише се у околини Скопља, Овчег Поља и Велеса. Њена предња одељења на тој страни држе: Егри Паланку, Страцин и Рујан. Наредјујем: да Прва Армија наступа у 6 часова изјутра правцем за Куманово, на линију Табановац—Четирци—Нагоричане, и тамо се задржи и чека даље наређење. По доласку упутити извиднице на линију Страцин—Кратово—Овче Поље—Скопље. Другој Армији наређено, да истог дана наступа преко Егри Паланке и Страцина на Кратово, где да чека даљу заповест, и ступи у везу са Вашом армијом. Једну појачу побочницу са брдском артиљеријом упутите преко Прешева да држи пут за Гиљане. Кончуљски теснац држите до доласка трупа из Гиљана. Штаб армије да се премести у Ристовац. Штаб Врховне Команде одлази сутра у Врању на становање.“

Ова је директива била написана без обзира на већ предузету 7. октобра офанзиву од стране Прве Армије и пре по што је та армија освојила положаје на линији Трновац—Бујановац—Лукарце—Старац. Отула се у њој, као положај са кога је тек требало отерати предња одељења турске војске, спомиње и Рујан, на коме је дотичнога вечера заноћила Дринска дивизија I позива.

Иначе, о намерама војводе Путника односно употребе Прве Армије у предстојећим операцијама, у вези са одредбом у директиви да она по доласку на линију Табановце—Четирци—Нагоричане пред Кумановом остане у месту и чека даље наређење,

нећ је било говора у првој књизи овога дела. Овде ћемо нарочито истаћи и подвући само то да се он, што се тиче места груписања турске Вардарске Армије, не беше нимало преварио, јер је та армија у времену издавања ове директиве, што ће рећи 7. октобра, одиста довршавала концентрацију својих корпуса у Скопљу, Штипу и Велесу. Она је истина, одмах сутра-дан, т. ј. 8. октобра, напустила ова места и пошла у сусрет нашим колонама које предузеше наступање од Врања и Ћустендила, што он, мора се рећи, у самој ствари није очекивао. Али он то и није био дужан унапред предвидети, јер је непријатељ са својом снагом могао да располаже како хоће. Да је служба извиђања била уређена као што треба, тај покрет могао је бити благо-времено откривен. На Првој Армији је било да буде на опрези и да оно што јој је директивом саопштио о непријатељу војвода Путник сматра само као полазну тачку за свој даљи рад, који ће зависити од тога како се непријатељ у сваком даном случају буде владао. Она је од њега била о турској војсци добила податак, који је он тога момента имао и који је по месту груписања њене главне снаге бар за тада био тачан. Налазећи се ближе непријатељу и догађајима, армиски штаб је био дужан да га у току рада непрекидно проверава, како би увек на време био обавештен о свакој важнијој промени. А за то је на расположењу имао довољно средстава: дивизиску коњицу из пет пешадиских дивизија и целу Коњичку дивизију.

Међутим, та средства за извиђање нису била добро искоришћена. Доказ је тај што је Кумановска Битка за нас била искрснула сасвим случајно. Што се тиче Коњичке дивизије, за онако слабе резултате које је она на томе пољу тада дала, кривица је била и до војводе Путника. На име, он се бејаше чврсто везао за претпоставку да ће Прва Армија под борбом да се пробија уском просторијом између Карадага и Козјака, те према томе да њена коњица све до близу Куманова неће имати

ни прилике ни могућности да развије своју извиђачку службу. Отуда је после и потекла у директиви одредба, према којој је армија тек по доласку на линију Табановце—Четирици—Нагоричане имала да испошље извиднице у правцу Страцина, Кратова, Овчег Поља и Скопља. А она је опет, као што ће се мало доцније видети, имала за последицу недовољну журбу код особља армискога штаба да Коњичку дивизију избаци испред пешадије и пукова дивизиске коњице. У ствари, до Куманова непријатељ нигде није давао отпора. Коњичка дивизија одмах је могла излетети испред армискога фронта. Како то не беше учинила на време, пропуштена је била, без њене кривице, повољна прилика за благовремено отклањање изненађења које је из потаје претило њеној армији.

На основу напред поменуте директиве, штаб Прве Армије у Жбевцу, куда се пре пријема директиве бејаше преместио, издао је својим дивизијама заповест за покрет. По тој заповести дивизије су имале да наступају овако: Моравска I позива правцем долине Бањске Реке, и то са својом главном колоном преко Бујановца, Самољнице и Големог Дола на линију Табановце—Четирице, а са једним пешадиским пуком и једном пољском батеријом преко Несалца и Прешева на Ваксинце; Дринска I позива грebenом планине Рујна преко села Лукарца и Бугариња на Никуљански вис; Дунавска I позива долином Пчиње и даље преко Челопека на Нагоричане, али на које: да ли на Старо, које је позади, или на Младо, које се налази испред Пилинског Дола, то се не види из ове заповести; Тимочка II позива, без једног пешадиског пука, пола ескадрона коњице и једне батерије које је требало упутити у Кончуљски теснац према Гиљану, да маршује до Чардака за Моравском I позива односно за борбеним делом I степена њене колонске коморе; а Дунавска II позива за Дринском I позива односно за борбеним делом I степена њене колонске коморе, с тим да се заустави код села Бугариња.

Што се тиче Коњичке дивизије, њој је био означен правац кретања, и то: од Врањске Бање, где се бејаше затекла, преко Ристовца, Лукарца, Никуљана, Клевовца и Пезова ка Павлешенцу на Овчем Пољу. Али јој није било одређено време кад да изађе испред пешадиских дивизија, него је то било остављено нахођењу њеног команданта, што се види из овога става у тој заповести: „Наступати до једног дана марша пред армијом, пошто Моравска, Дринска и Дунавска дивизија I позива сузбију непријатеља, и отворе јој пут ка Куманову и Овчем Пољу.“ Значи, она је требала да наступа за централном Дринском дивизијом I позива, па кад буде видела да јој је отворен пут, да се вине у напред ради добијања потребног одстојања испред ње и осталих дивизија предње линије. Међутим, док су 7. октобра дивизије предње линије прелазиле границу и заузеле линију Трновац—Бујановце—Божељевац—Лукарце—Старац, она је остала у Врањској Бањи. Тиме је дотадашњи размак између ње и армиског чела, које је у даном моменту требало оставити за собом, још више био увећан. И сад, ако дивизије предње линије, наступајући ка Куманову, не буду, као што се стварно беше и догодило, наишле на отпор непријатељев и не буду се према томе задржавале нигде, требаће јој доста времена док их буде стигла а немоли док их буде прстигла и испред њих одјездила на даљину од једног дана марша. Те на тај начин, и поред најбоље воље армиског штаба да се почетак њене извиђачке акције не везује за моменат доласка армије на линију Табановце—Четирци—Нагоричане, како је то директивом Врховне Команде било предвиђено, него напротив, ако буде могуће, да се томе послу приступи и раније, испало је у главном онако као да се нарочито ишло на то да се поменута директива буквално изврши. При писању заповести требало је дакле имати на уму и евентуалност да армија у уској просторији између Карадага и Козјака не буде принуђена да се под борбом пробија.

А за ту евентуалност, да би се одмах могла искористити, било је нужно да се целокупна извиђачка мрежа Коњичке дивизије још у току ноћи између 7. и 8. октобра примакне ближе бојној линији и утисне у дивизије предње линије, те да у првом повољном моменту може излетети испред њих.

II

Дивизије Прве Армије кренуше се 8. октобра у 6 сати изјутра у маршевним колонама, задржавајући и даље у укупном поретку исти узајамни однос, са којим су биле довршиле стратегиски развој на граници и освојиле садање своје положаје на Биначкој Морави код Трновца, Бујановца и Божељевца, на Рујну и на Старац-планини. У предњој линији наступаху дакле Моравска, Дринска и Дунавска I, држећи се праваца који су им били намењени армиском заповешћу, а у задњој Тимочка и Дунавска II, од којих је прва ишла за Моравском а друга за Дринском дивизијом I позива. Овај поредак био је условљен уском историјом између Карадага и Козјака, којом је армија имала да прође: њоме се није могао напоредо кретати и у случају сусрета са непријатељем раме уз раме развити за борбу већи број дивизија, но што их је у предњој линији било. Тактичка употреба задњих двеју дивизија, према томе, била је потпуно искључена све дотле, док армија не буде дебушовала на шири терен, који би допуштао и њихов развој у висини оних напред. Тактички недостатак који је у многome био ублажен на тај начин што су у предњој линији биле све саме дивизије I позива, које су по броју људства и опреми, а и по квалитету, биле јаче од дивизија II позива, поређаних у задњој линији.

Али непријатеља за сада нигде није било. Само су остали трагови његовог паничног бегства. Овде онде налажаху се уз пут испретурана кола са муницијом и поједини предмети ратне спреме, које турски војници, да би лакше бежали, са себе на

маршу бацаху. На местима пак, где се одступајуће трупе одмараху, нађено је пуно војничких казана, шаторских делова и судова. Испред Биљача, на правцу наступања леве колоне Моравске дивизије I позива, десно од пута, у једној удољи, лежала је читава гомила шињела, торбица, фесова, кошуља и других предмета. Затим, код улаза у ово село, остао је логор неке турске јединице са великим округлим шаторима и мноштвом разноврсних ствари у њима, а у самом селу затечени су пуни магацини свакојаког ратног материјала за трупе које осигураваху границу. На жељезничкој станици у Прешеву, на правцу наступања десне колоне Моравске дивизије I позива, такође су остали недирнути магацини ратног материјала и велика количина кола, по којима би се могло судити да је то требала да буде важна станица за случај да су Турци имали времена да доврше мобилизацију и концентрацију своје војске.

Но, да би илустрација ове пометености и праве деморализације одступајућих делова турске војске, који, враћајући се у састав свог VII корпуса, овоме ношаху бакцил панике, била још изразитија, треба поменути њихов бес, искаљен овде-онде над мирним становништвом, које по несрећи не бејаше успело да се испред тих избежумљених гомила на време склони. „Околина пуста“ пише један резервни официр из Дринске дивизије I позива. „Крш и неродност земље учинили су, да се на села врло ретко наилази. А кад и спазите које у даљини, из њега се диже дим. Киша, хладна киша, која непрестано сипи, не допушта да пламен избије и да све плане... Арнаути су све палили, повлачећи се испред нас. Палили су и своја и српска села.“ А у тим селима и у близини њиховој почињена је маса злочина: побијено је много људи, жена, па чак и невине деце.

Најзад, у сумрак, колоне, које маршоваху у предњој линији, зауставише се ради преноћишта на линији Прешево—Челопек, с тим да сутра-дан, 9. октобра, изврше још један релативно кратак марш

до линије Табановце—Четирици—Нагоричане, која им директивом Врховне Команде и заповешћу команданта Прве Армије бејаше одређена. Десна колона Моравске дивизије I позива, у којој су били II пешад. пук и 6. батерија моравског пољског артилер. пука, а која је наступала левом обалом Моравице и подножјем Карадага, заноћила је код села Трнаве испред Прешева. Лева, а у исто време и главна колона, која је ишла десном обалом Моравице, преко села Божељевца, Крајмировца, Самољице, Биљача и даље кумановским друмом, прикупила се беше за преноћиште на коси званој Корија између Г. и Д. Сопота. Дринска дивизија I позива, која је маршовааа греном Рујна у једној колони, заноћила је, подељена у три групе: V пешад. пук и I. дивизијон дринског пољског артилер. пука, који су били у претходници па у току марша погрешилише правац и залуташе, остали су да преноће код села Муталова; IV пешад. пук, који због тога узе на себе улогу претходнице, посео је групу висова између села Сушева, Четираца и Никуљана, познату под једним општим именом Никуљански вис; а остатак дивизије — VI и XVII пешад. пук, 2. и 3. пољски артилер. дивизијон и остали ситни делови — збиваковао се беше у околини села Сушева. Дунавска дивизија I позива, која се кретала долином Пчиње такође у једној колони, доспела је са претходницом, у којој се налажаху VII пешад. пук и I. дивизијон дунавског пољског артилер. пука, на положај код Старог Нагоричана, а са главином, због великих сметњи које јој се по овоме готово беспутном терену беху испречиле за време марша, до дубоко у ноћ прикупљаше се код Челопека. Њен коњички пук, који је маршовао испред пешадиске претходнице и први избио на положај код Старог Нагоричана, имао је тога дана пред вече борбу са једним турским одредом од два батаљона, две батерије и једног ескадрона на самом друму Крива Паланка—Куманово, којим се тај одред са Страцина враћаше у састав свога корпуса код Куманова.

Кад је команданту пука било јављено о појави тога одреда код моста на Пчињи, он је помислио да је то чело Тимочке дивизије I позива из састава наше Друге Армије, па му је одмах послао у сусрет капетана Косту Ђорђевића. Овога Турци пустише да им приђе на 200—300 метара и тек онда осуше на њега пушчаном ватром. Видели сада да има посла са непријатељем, командант пука похита на друм, да му пресече пут за Куманово, и, стигав западно од Пајевске Мале, разви своје ескадроне за пешадиску борбу. Али га непријатељ, како је био јачи, након кратке борбе нагна на повлачење. А за време док се овај пук враћаше натраг ка Чelopeку на преноћиште, по причању пешака доста журно, нервирајући пешадију у толикој мери да је те ноћи, због једне узбуне коју беше изазвао један лутајући коњ, цела Дунавска дивизија I позива била стала под оружје, овај се турски одред лагано изгуби друмом у правцу Куманова.

Четнички одред, који овога дана маршоваше на челу пешадиске претходнице Дунавске дивизије I позива, хватајући и разоружавајући уз пут турску жандармерију по селима, скренуо је са једним водом из VII пешад. пука низ Пчињу код места где је чело ове дивизије почело да се пење уз висове код Чelopeка на њеној десној обали. У једној шуми код села Драгоманаца изненада је натрапао на једно одељење од 200—300 Арнаута, које се бежаше упутило у супротном правцу. После крваве борбе прса у прса, у којој погинуше неколико старих четника, а међу њима и два добро позната борца: Гапон и Видак, ово се одељење разбеже, оставив на бојишту, поред великог броја заробљеника, једног официра и двадесет војника мртвих. Одред онда настави кретање и стиже на преноћиште делом у село Стрновце а делом у село Макреш. И ту му се у току ноћи придружи капетан Светозар Ранковић са 200—300 четника и сељака из околине Криве Паланке.

Једном речју, дивизије предње линије, благо-

дарећи околности што је непријатељ благовремено био одступио ка Куманову, извршише један велики скок у дубину непријатељске територије, коме се ни Врховна Команда ни армиски штаб нимало нису надали. И тиме дадоше маха и дивизијама друге линије да се сасвим пребаце преко границе, тако да је цела Прва Армија сада била на непријатељском земљишту. Тимочка дивизија II позива — без XV пука, једне батерије и пола ескадрона, упућених ка Доморовцима за затварање Кончуљског теснаца према Гиљану у десном боку Прве Армије — стигла је до Самољице, а Дунавска дивизија II позива до села Лукарца.

III

Следећег дана, 9. октобра, марш је продужен само за толико, колико је појединим дивизијама требало да избију на одређена им места. Али сад настаје једна незгода, која је потекла отуда што армиском заповешћу, којом је требао бити регулисан тај покрет заједно са оним извршеним прошлога дана, нису са подједнаком прецизношћу били обележени положаји, који на завршетку марша требашу да поседну дивизије предње линије.

Што се тиче Моравске дивизије I позива, ствар је била потпуно јасна, јер је њен положај био одређен линијом Ваксинце—Табановци Четирце, те је имала само да продужи од прошлога вечера прекинуто кретање и да се постара да се на тој линији што боље распореди. Према томе, немајући шта да двоуми, она и сада, као прошлога дана, наступаше у двама колонама, с том само разликом што је свака од ових морала поступно заузимати поретке, који бежаху условљени близином непријатељевом. Њена десна колона кренута је из села Трнавe подножјем Карадага ради заузимања и поселања одсека на десној обали Бањске Реке код Ваксинца. Најпре је била у маршевном поретку, али пред селом Миратовцем њен претходнички батаљон мораде се развити за борбу према једном

одељењу Арнаута, које држаше поседнуто ово село. Пред селом Лојане пак мораде се развити још један батаљон лево од претходничког. А потом, кад и то село после краће борбе и неколико избачених метака од стране 6. пољске батерије би заузето, продужено је наступање са два батаљона у првом и два батаљона у другом борбеном реду. Али сада батаљони ове колоне, односно II пешад. пука који у борбама 7. октобра бејаше поштеђен од артилерске ватре, већ почеше улазити у сферу дејства непријатељских батерија са положаја код села Режановца западно од Куманова, које их обасипаху својим мецима све док се не распоредише на одређеном одсеку. Лева колона пак, која је имала да заузме и поседне одсек Табановци—Четирице и којој је донекле претходио моравски дивиз. коњички пук, пошла је одмах са преноћишта, из неке сувишне предострожности, поретком у коме су пешадиски пукови, праћени са по једним пољским артилер. дивизијоном, маршовали један поред другог: III у правцу друма за Табановце, XVI прековисова источно од друма за Четирице и I висовима између III и XVI. А кад почеше долетати артилерски меци са турских положаја код Куманова, пукови се из маршевног поретка раширише и разредише у еволуционе. И најзад, у таквим порецима они стигоше на одређену им линију, без два батаљона I, који се зауставише код села Карабичама и тамо, у недостатку других пешадиских трупа, примише на себе улогу дивизиске резерве. III је имао два батаљона у првом а један у другом борбеном реду. Увече му стиже и батаљон, који за време борбе од 7. октобра бејаше са I. брдском батеријом упућен на Козарник ради заштите десног бока целе дивизије према Кончуљском теснацу, и заузео место поред батаљона који је био у другом борбеном реду. Оба батаљона I пука у предњој линији били су развити један поред другог, одржавајући везу између III и XVI. А од XVI, који је за време марша имао три батаљона у првом а један у другом борбеном реду,

предстражу је образовао овај последњи, док се остали повукоше и груписаше око њега. За леђима ових јединица предње линије, а између Табановца и Четираца, поставише се два дивизијона моравског пољског артилер. пука (1. од три и 3. од две батерије). Један дивизијон (2. од две батерије) бејаше задржан код Карабичана у резерви са напред поменута два батаљона I пука. Њему ће се истога дана увече придружити и његова 6. батерија, деташована код II пешад. пука, пошто је било у пројекту да на место ње на одсек овога пука буде пребачена 1. брдска батерија, када буде приспела са Козарника. Једном речју, без мало свачетири пешад. пука Моравске дивизије I позива, рачунајући ту и II с оне стране Бањске Реке, са пет пољских батерија од осам колико их је свега било на лицу, бејаху развијени у једној линији са врло јаким, ако не и претераним, груписањем на дивизиском левом крилу код Табановца и Четираца.

Увиђајући да му је резерва од два батаљона и сувише слаба, командант дивизије се беше након одлучио да у току ноћи повуче из бојне линије III пешад. пук. Па је у том циљу већ био издао наређење да га смене делови I пешад. пука из дивизиске резерве, што је 10. октобра изјутра било и извршено. Само што тај пук, по извршеној смени не оде у дивизиску резерву, како је првобитно мислио командант дивизије, већ, као што ћемо доцније видети, бејаше са 1. батеријом брдском упућен на сасвим другу страну, те није ни суделовао у Кумановској Битки.

За Дринску и Дунавску дивизију I позива ствар је била много компликованија. Њима је за крајњи циљ била означена по једна тачка: првој Никуљански вис а другој Нагоричане. Али шта ће да раде по доласку до ових тачака, т.ј. које ће положије посетити једна а које друга и где ће се граничити одсеци између њих и између Моравске и Дринске дивизије I позива, о томе у армиској заповести није било ни једне речи. То ће свакако бити због тога, што су у армиском штабу прили-

ком писања ове заповести мислили да то питање накнадно регулишу према ситуацији, која буде постојала у моменту када дивизије предње линије буду прогурале уском просторијом између Карадага и Козјака.

Али ето, дивизије већ почеше, не наишав нигде на отпор непријатељев, да стижу до означених им тачака, па ипак из армиског штаба не добише никакво ближе опредељење за свој даљи рад. Чак шта више, још 8. октобра увече армиском штабу било је потпуно јасно да ће армија без сметње стићи на линију одређену директивом Врховне Команде, за доказ чега може послужити једно наређење, којим се стављаше до знања дивизијама, да је непријатељ одступио ка Куманову. По томе наређењу, оне су, „ла би се дало времена осталим армијама да дођу у висину Прве“, по постигнућу маршевних циљева требале „до даљег наређења остати на местима, до којих су према заповести Обр. 61 имале доћи, и приступити утврђивању ових, извиђајући непријатеља у свом правцу“. Моменат је био повољан и да се првобитна армиска заповест допуни за толико што би се свакој дивизији предње линије одредила линија положаја на којој треба да стане и да се утврди, онако исто као што је већ било учињено са Моравском дивизијом I позива. Али као што се из напред наведеног цитата може назрети, и та, због све већег удаљавања дивизија предње линије од Зибевче где се још увек налазаше армиски штаб, једина и последња прилика за уравњавање ових на месту, где су имале, ако устреба, и под најжешћом борбом, да чекају долазак других двеју армија, бејаше савршено испуштена. Услед тога, и даље остадоше као једина дата за оријентацију команданата Дринске и Дунавске дивизије I позива „Никуљански вис“ за једног и „Нагоричане“ за другог.

Зато се ове дивизије, по доласку на одређена им места, распоредише онако како су знале и умеле, образујући један савршено случајан фронт, који по

своме облику не одговараше ни намерама армиског штаба ни тадашњој општој ситуацији на бојишту. Управо, постројише поредак, који целу Прву Армију чинише мање способном за битку но што је била онога момента кад се бејаше кренула преко границе. И у резултату дошло је било до тога да првога дана Кумановске Битке армија буде само делимично ангажована и тиме отпорна моћ њених ангажованих јединица буде доведена у једно тешко и опасно искушење.

Тако, дакле, Дринска дивизија I позива, која се налазаше у центру целокупног армиског распореда и која још прошлога дана бејаше својим челом стигла на такозвани Никуљански вис, сматрала је да је достигла маршевици циљ, који јој је армиском заповешћу био назначен. Зато је 9. октобра остала на истоме месту и у распореду, у коме се 8. увече бејаше затекла, с том само разликом што су јој се придружили код села Сушева, улазећи у састав њене главнине, V пешад. пук и I. пољски артилер. дивизијон, залутали пре тога код села Муталова. Али је зато, у односу према деснокрилној Моравској дивизији I позива која се бејаше помакла на линију Ваксинце—Табановце—Четирици, остала повучена у назад за неких 3—5 километара.

Левокрилна Дунавска дивизија I позива имала је да изврши избор између положаја код Старог, који је ближи, и положаја код Младог Нагоричана, који је јако истакнут према Никуљанском вису, предстражном положају Дринске дивизије I позива. Да је ту у близини био армиски штаб, који је у овој прилици био позван да свакој дивизији посебице одреди линију посетања и простирање по фронту, или да је веза између њега и потчињених му дивизиских штабова била боље уређена, он би свакако наредио овој дивизији да се, ради равњања са осталима, заустави на положају код Старог Нагоричана. А ако би се одлучио да је помакне на положај код Младог Нагоричана, што би мање било вероватно, ипосто не би пропустио, а да не из-

веде и Дринску дивизију на исту висину са Моравском и Дунавском, диспонирајући ову последњу више у лево ради што солиднијег наслањања крајњег левог крила целе Прве Армије на реку Пчињу. Овако пак, остављен сам себи, командант Дунавске дивизије I позива изабрао је положај код Младог Нагоричана, који му се из тактичких разлога бe-јаше учинио подеснији, у чему се донекле није преварио. Али, бојећи се да не погреша, није хтео испуштати из комбинације ни положај код Старог Нагоричана. На овај други поставио је био своју резерву, коју сачињаваху VII и VIII пешад. пук и два дивизијона дунавског пољског артилер. пука. А на онај први пренео је своју бојну линију, састављену од осталих његових борбених јединица, и тиме је, у односу према централној Дринској дивизији I позива, знатно истакао унапред. Па онда, осећајући потребу да се на некога наслони и, при том, бојећи се да поседне несразмерно велики фронт који му се пуђаше између Никуљанског виса и дела Пчиње јужно од моста на друму Крива Паланка—Куманово а за нешто чак и преко ове реке, ту је своју бојну линију померио више у десно, удаљио за нешто од Пчиње и повио десним крилом уназад. На тај начин, у неколико је заклонио Дринску дивизију I позива, са којом је према замисли армискога штаба требао бити поравнат, и у исто време добио је фронт, који је био више окренут Куманову него ли Овчем Пољу. На десном крилу овако диспониране бојне линије, које обухваташе благу косу између једног усамљеног виса званог Грамада и Нагоричанских Карпа, поставио је IX пешад. пук са два батаљона на предстражама и два батаљона позади ових у одсечној односно пуковској резерви. А на левом крилу, које образоваху поједине усамљене чуке Нагоричанских Карпа, распоредио је XVIII пешад. пук и 3. пољски артилер. дивизијон, од којих два батаљона и једна батерија бејаху избачени на предстражама а два батаљона и две батерије задржани у одсечној односно

луковској резерви за средином ових карпа. Али је зато просторију лево од Нагориченских Карпа оставио четничком одреду капетана Војина Поповића—Војводе Вука, који се ради тога бејаше са леве обале Пчиње пребацио на Сртевицу, усамљени вис на крајњем левом крилу младо—нагоричанских положаја, и једном батаљону VIII пешад. пука, који је овога дана, у својству обичног бочног осигурања, био избачен на Орловац, један значајан али за нешто повучен уназад положај на левој обали Пчиње.

Пажљивом оку овде не може измаћи извесна нијанса неодлучности. Ни командант дивизије ни његови потчињени не осећаху се довољно сигурни у оправданост мера, предузетих у циљу поседања и одбране изабраног положаја. Судићи по начину како су те мере биле приведене у дело и по ономе како се за време битке развијаху догађаји на овоме месту, код њих је било двоумљења и колебања, што ће бити разумљиво свакоме ко се буде удубио у психичку страну тадашње ситуације њихове.

Тако, на пример, од три артилериска дивизијона, колико је ова дивизија у своме саставу имала, само је један одмах био изведен у предњу линију и придат левокрилном пешад. пуку, док су опет друга два, без обзира на то што и деснокрилном пешад. пуку бејаше потребна артилерија, били остављени код дивизиске резерве, на положају код Старог Нагоричана. Један од њих, шта више, за све време док је трајала битка, није ни био увођен у борбу, него је само правео узалудне шетње од положаја код Старог до положаја код Младог Нагоричана и обратно. Па и дивизијон, придат левокрилном пешад. пуку, није био одмах постављен на положају, где би у првим моментима борбе могао бити од користи својој пешадији, него су без икаквог смисла две његове батерије биле од стране команданта одсека задржане позади положаја, код одсечне резерве, одакле су доцније, за време битке, морале с муком да се по блату, у које

упадаху точкови до главчина, извлаче на место са кога су колико толико могле дејствовати.

Обратно томе видели смо, како је Моравска дивизија I позива већи део своје артилерије била извела на положаје. Само што је она била у много повољнијим околностима, јер је армиском заповешћу била добила своје јасно опредељење и при том за време доласка на бојиште, на опипљив начин, осетила присуство непријатељског пред својим фронтом. Њеном команданту, према томе, било је лако да и у погледу употребе своје артилерије и у погледу свега осталог стане на једно одређено гледиште, не двоумећи се нимало да ли је то добро или не, и не бојећи се одговорности за правилно или погрешно изабрани и поседнути положај, који му је напред поменутом заповешћу одозго био дат. Међутим, командант Дунавске дивизије I позива, од свију тих позитивних чињеница није имао ни једну, већ је био изложен једном великом лутању, које би за његову дивизију било фатално, да је непријатељ био енергичнији. Нашав се у дилеми на коју ће страну, не бејаше се дефинитивно определио ни напред ни назад, већ прибеже једном средњем решењу: прикопчао се беше и за положај код Младог и за положај код Старог Нагоричана. А оно га је и нехотице било навело на то, да свој распоред и све остале мере опрезности подеси тако, као да се ствар сводила на то да се ту преноћи па да се сутра-дан продужи даље и као да уопште није било изгледа ће се непријатељ ускоро појавити на бојишту. Но, што је још понајгоре, та га је дилема држала и доцније, за време битке. Јер, када виде да га онако изолованог и усамљеног напада јака непријатељска снага ширим фронтом но што је био његов, дуго времена није био у стању одлучити се, да ли да истраје у борби на развученом и за први мах овако овлашно поседнутом положају код Младог или да је пренесе на задњи прикупљенији положај код Старог Нагоричана.

Најзад, и дивизије задње линије преместише

се овога дана до тачака, које им армиском заповешћу беху одређене. Тимочка дивизија II позива, са два пешад. пука и две пољске батерије, стигла је код хана Бајазита, у близини Чардака, позади Моравске, и Дунавска дивизија II позива код села Бугариња позади Дринске дивизије I позива. И ту би оне у целокупном поретку Прве Армије одиста биле на местима, која одговараху њиховом задатку, да је Моравској дивизији I позива било остављено да и даље може располагати са сва четири своја пука и да су дивизије предње линије на завршетку марша заузеле положаје једна поред друге, на једној истој висини. Али, како то није било у ствари, оне су требале бити друкчије распоређене.

Тимочка дивизија II позива била је више но што треба удаљена од Моравске I позива, којој у случају потребе требаше да послужи као потпора и која се налазаше у таквој ситуацији, да се при мало озбиљнијем нападу непријатељском не би смела ослонити само на своју сопствену снагу. Јер, не само што бејаше посела за своју снагу прилично велики фронт, од Језерске планине, код Ваксинца, до Четираца, него јој шта више предстојаше да, ради осигурања десног бока армије према Гиљану, врати натраг у Прешево и одатле упути на Карадаг код села Сефери III пешад. пук, који је по извршеној смени требао да дође у дивизиску резерву, са брдском батеријом која, дошав са Козарника, требаше у току ноћи да се пребаци на одсек код Ваксинца. А та промена произашла је отуда што је армиски штаб приликом уређивања марша ка Куманову био пропустио да нареди шта треба за затварање правца који води од Гиљана за Прешево у армиски десни бок, иако је то у директиви Врховне Команде нарочито било наглашено. Додуше, једна чета из II пешад. пука маршовала је греном Карадага, водећи уз пут борбе са омањим одељењима Арнаута. Али Врховна Команда налазаше да то није довољно, већ да је требало упутити на Карадаг код села Сефери једну јачу побоч-

ницу, пошто је Трећа Армија још била далеко, код Приштине, те није била у могућности побринути се са осигурање десног бока Прве. Зато је по поновном њеном тражењу штаб Прве Армије морао 9. октобра увече издати наређење команданту Моравске дивизије I позива, да одмах сутра-дан ради наведене целих деташује у означеном правцу један пешад. пук и брдску батерију, те на тај начин да себе лиши резерве, са којом је за случај напада непријатељског мислио утицати на ток борбе код пукова, развијених у предњој линији.

Дунавска дивизија II позива налазаше се позади Дринске дивизије I позива, којој њена помоћ апсолутно није била потребна, пошто је и она сама у односу на Моравску и Дунавску I позива, била повучена знатно уназад и тим самим поштеђена од непосредних удара непријатељевих. Али је зато била и сувише удаљена од Дунавске дивизије I позива, која је, због своје истакнутости била доведена у положај да може бити концентрично нападнута и која је услед тога од свију дивизија предње линије највише имала потребе да јој се у непосредној позадини нађе једна од дивизија задње линије. Истина, у реону предстража ове, т. ј. Дунавске дивизије I позива, задржала је цела Коњичка дивизија, која је ту била дошла с намером да се сутра-дан, 10. октобра, отисне у даљно извиђање ка Овчем Пољу и својим извиђачким распоредом закрили фронт Прве Армије. Али је то била јединица, која није била створена за вођење упорне борбе на једноме месту, па зато и њена евентуална помоћ не би ни приближно могла бити у толикој мери ефикасна, као кад би то била каква пешадиска дивизија, на пример Дунавска II позива.

Једном речју, целокупан поредак наше Прве Армије уочи саме битке, коју нико на нашој страни није ни слутио, био је веома неправилног облика. Њен фронт имао је изглед једне криве линије, повучене око Куманова као свога средишта. Десно крило те криве линије, на коме се налазаше Мо-

равска дивизија I позива, било је наслоњено на Карадаг и колико-толико подупрто из позадине Тимочком дивизијом II позива. Обратно томе, њено лево крило, на коме се налазаше Дунавска дивизија I позива, стајало је сасвим отворено и лабаво, јер се повијаше за нешто унапред, у правцу Овчег Поља, одакле је стварно долазила највећа опасност. А позади њега, као да је било нарочито удешавано да му ситуација буде што је могуће критичнија, није било ни једне дивизије, која би га у случају нужде могла подупрти, макар и онолико као Тимочка II Моравску дивизију I позива. У центру та је крива линија била прекинута за дужину од четири километра, пошто Дринска дивизија I позива, намењена да буде у предњој линији, бејаше повучена за нешто иза Моравске а врло осетно иза Дунавске I позива. Те и положај, који ова дивизија са својим предстражним IV пешад. пуком држаше, у односу према положајима које поседоше поменуте две крилне дивизије предње линије, сасвим случајно је добио значај једног централног прихватног положаја, који би могао ступити у дејство тек кад би било Моравска било Дунавска дивизија I позива била потиснута и одбачена уназад.

Зато се слободно може узети, да су у предњој линији, уместо три, колико је армиски штаб желео да има, тада биле само две, и обратно, да су у задњој линији односно армиској резерви, на место две, стварно биле три дивизије. Што је најгоре, ова капитална промена наступила је уочи саме битке, кад је било најпотребније да дивизије међу собом буду тако повезане да се могу узајамно потпомагати, и то на терену који дозвољаваше а донекле шта више и изискиваше развој, не две и три, већ четири дивизије, и на коме су према томе могле и требале бити развијене и поравнате у предњој линији Моравска I, Тимочка II, Дринска I и Дунавска дивизија I позива. Те, уместо да ударац турске Вардарске Армије првога дана битке приме на себе четири или барем три дивизије,

зије, примише га само две или тачније речено само једна дивизија: Дунавска I позива. А што је ова последња из те тешке и опасне кризе ипак испливала, има се благодарити не каквим стратешким или вишим тактичким комбинацијама нашега командовања, већ погрешци Зеки-паше што није одједаред са све четири дивизије Цавидовог и Кара-Саидовог корпуса на њу грунуо.

IV

Коњички пукови дивизија предње линије овога дана били су и сувише неактивни, те се нису постарали да расветле ситуацију на даљини, која би одговарала њиховој функцији дивизиске коњице. Додуше, коњички пук Моравске дивизије I позива био је у немогућности да остане до краја испред своје пешадије, пошто је пред крај марша већ био добивен додир са непријатељем на томе правцу. Али су зато коњички пукови Дринске и Дунавске дивизије I позива имали слободно поље за своју извиђачку службу, пошто на правцима наступања њихових дивизија још нигде се не беше наишло на непријатеља. Па ипак ни један од њих није се био постарао да ту прилику искористи и извиђањем на мало већој даљини колико толико отшкрине завесу, која заклањаше распоред и покрете непријатељских трупа. Прво га је његов командант дивизије још 8. октобра, по доласку претходничког IV пешад. пука на Никуљански вис, вратио натраг, код главнине, у село Сушево, где је провео следећа два дана, те од њега онда, кад је његова акција била најпотребнија, није било никакве користи. А други, који је 8. октобра био врло активан, бејаше се, свакако кривицом команданта дивизије, прилепио за своју дивизију, док је ова постављала предстраже на положајима код Младог Нагоричана, после чега је био враћен у село Стрезовац на преноћиште, с тим да тамо одржава као неку везу између трупа на младо-нагоричанским положајима и деташованог баталјона VIII пешад. пука на Орловцу. Нимало се не-

беше заинтересовао ситуацијом пред фронтом своје дивизије, с оне стране Пчиње, која протиче сасвим близу, на неколико само километара од наших предстражних положаја и коју тек што не беху почеле да газе нападне колоне турске Вардарске Армије. Да је то тако, имамо доказа, не само у факту да је Дунавска Дивизија I позива сутра-дан, 10. октобра, савршено била изненађена појавом тих непријатељских колона, него и у оном што је сам командант коњичког пука, тадашњи мајор Никола Цоловић, изнео у свом чланку „*Дунавски коњички пук у Кумановској бици*“, штампаном у октобарској свесци *Рајника* за 1922. год. На једном месту у том свом чланку он, од речи до речи, вели ово: „9. октобар. Дунавска дивизија I позива у току овога дана заузела је и утврдила се на линији одређених положаја: Никуљански вис—с. Нагоричане—Орловац к. 650. Дунавски коњички пук је извиђао пред фронтом дивизије и прогонио све непријатељске коњичке и пешачке патроле са предтерена на десној обали Пчиње до наспрам ушћа Криве Реке. О већем груписању непријатеља у близини фронта дивизије није ништа примећено. Једна официрска патрола са велике даљине приметила је ј. и. од Куманова три велике групе округлих шатора.“ А да је шале ради покушао да пређе Пчињу, свакако би на њеној левој обали, а иза тих патрола на чије се протеривање са њене десне обале бежаше ограничио, морао открити приближавање, ако не целог турског V и VI корпуса, а оно барем њихових предњих делова. Од интереса је напоменути, да нико из овог коњичког пука није запазио оно што су официри XVII пешад. пука, који је ујутру рано био дошао на Нагоричанске Карпе где га је у току дана сменио VIII, посматрали са једног од тамошњих камењара. А на име, учестани долазак жељезничких возова на кумановску жељезничку станицу и повратак истих за Скопље.

Отуда ни једна дивизија предње линије не беше обавештена о правом стању ствари ни на да-

љини, до које су својим сопственим средствима могле извидети непријатеља. Моравска дивизија I позива знала је да према себи, испред Куманова, има неке непријатељске трупе, али до тога сазнања није била дошла извиђањем, већ по артилериским мецима, којима је, долазећи на бојиште, била поздрављена. Дринска дивизија I позива знала је о непријатељу само оно што је могла закључити по слабој канонади, коју бејаше слушала десно од себе, према Моравској I позива. А Дунавска дивизија I позива била је обавештена да се у околини Куманова прикупљају неке непријатељске трупе, док међутим о томе да су према њој, с оне стране Пчиње, стигли турски V и VI курпус, није имала ни појма.

Сви се дакле беху ослонили на Коњичку дивизију. А она је задоцнила, благодарећи томе што јој армиском заповешћу није био тачно назначен моменат избијања испред осигуравајућих делова пешадиских дивизија предње линије.

Коњичка дивизија била је кренута из Врањске Бање 8. октобра, и то у скупу и у исто време када беху пошле и знатно удаљене испред ње дивизије предње линије. Рачунало се као сигурно да ће до доласка ових на Овче Поље, бити довољно времена за организацију извиђачке службе пред њиховим фронтом. Рачунало се дакле да ће их Коњичка дивизија, за време док се ове буду пробијале између Карадага и Козјака, благовремено стићи и да ће их моћи да претекне одмах чим јој се буде отворило поље за предузимање стратегиског извиђања испред њих. Али, како претпостављеног отпора између Карадага и Козјака није било и како дивизије предње линије прогураше туда још у току истог дана, њој је било немогуће да их стигне. Прешав велики простор, највећим делом по планинском терену, само је била успела да претигне Дунавску дивизију II позива и у 10 сати увече стигла је тек до запаљеног села Бугарина, позади Дринске дивизије I позива, не-

стигав да одвоји и унапред пошаље ни једну извиђачку патролу.

Сутра-дан, 9. октобра, кренуше се неколико самосталних коњичких патрола. За овима одоше два извиђачка ескадрона, и то један из III коњичког пука под командом капетана Милојка Јанковића правцем преко Никуљана на Агино Село, а други из IV коњичког пука под командом капетана Ми-хаила Гавровића правцем преко Нагоричаиа и Кле-човца ка Пезову. Око 10 сати пре подне пошла је и Коњичка дивизија са намером да пресече кому-никацију Крива Паланка — Куманово заузимањем по-ложаја Младо Нагоричане — Војник, одакле је ми-слила да се сутрашњега дана, 10. октобра, отисне у напред ради добијања армиском заповешћу пред-виђеног размака од једног дана марша испред пе-шадиских дивизија предње линије. Њен командант држао је као сигурно да ће се Дунавска дивизија I позива задржати у висини Дринске, т.ј. на поло-жају код Старог Нагоричана, и да ће се он дола-ском на линију Младо Нагоричане — Војник са својим трупaма колико толико истаћи испред ње. Али, ис-паде то да Коњичка дивизија, после једног до крај-ности тегобног марша по брдовитом терену, по коме је местимично морала снагом читавих својих пукова превлачити топ по топ из свог коњичког артилер. дивизијона, западе по подне између и без мало у висину двају батаљона XVIII пешад. пука, који, као предња трупа предстраже, беху посели Нагори-чанске Карпе, на левом крилу Дунавске дивизије I позива.

Ни овога дана извиђачка служба пред фрон-том Прве Армије, у претераној бризи да се Коњичка дивизија не одвоји од своје артилерије, не беше стигла да се испољи. Спала је била на неколико коњичких патрола и два извиђачка ескадрона, који тек око подне прођоше пешадиску предстражну ли-нију на положају код Младог Нагоричана и при том беху претерано слаби да пробију застор осн-

гуравајућих делова турске војске на правцима V, VI и VII корпуса.

Од самосталних коњичких патрола само је једна успела да се увуче у реон распореда непријатељских трупа, и то левокрилна која је, под командом поручника Светозара Анђелковића, била упућена околним путем преко Орловца, Облавца и Диманца на Сакуљицу. Она је до мрака стигла у село Филиповце испод Црног Врха, па је следећих дана, прикрадајући се од села до села, прошла средином Овчег Поља и са бугарским комитама прва ушла у Штип. Остале су се морале задовољити само оним што су, исто као и она официрска патрола из дунавског дивиз. коњичког пука, са велике даљине могле видети и што су од мештана биле чуле. Зато и њихови извештаји беху мршави и већином нетачни. Што се пак тиче извиђачких ескадрона, онај деснокрилни, под командом капетана Јанковића, дошао је на Зебрњак, али даље није могао: турске предстраже препречише му пут. Онај левокрилни, под командом капетана Гавровића, стигао је увече до села Клевовца, па је одатле 10. октобра, водећи борбу са турском коњицом, обишао десно крило турске војске и прогурао чак до села Пезова на Овчем Пољу, где је 11., за време одступања ове, дејствовао против ње с бока и из позадине. На тај начин, једини који су били у могућности да нешто збиља виде и јаве, били су поручник Анђелковић и капетан Гавровић. Али се од њих у току 9. октобра, због даљине коју су имали да пређу да би доспели до Овчег Поља, нису могли очекивати прецизнији извештаји о стању ствари на овој висоравни где се још увек, како се код нас тада замишљало, груписаше главна снага турске војске.

Из наведених разлога, ни један од добивених извештаја 9. октобра до мрака не наговештаваше покрет турске Вардарске Армије на Куманову и Пчињи. Из њих се могаše видети само то, да се на левој обали ове реке према Дунавској дивизији

I позива и код Куманова према Моравској дивизији I позива налазе некакве непријатељске трупе и да према томе просторија између положаја, поседнуте овим двема нашим дивизијама, с једне и Скопља и Овчег Поља с друге стране није била потпуно празна. Тако, дакле, они јављаху: да је у околини Куманова примећен бивак од 150—200 малих и великих шатора; да су с оне стране Пчиње, на правцу према Овчем Пољу, запажене непријатељске трупе, и то: један бивак пешадије непознате јачине код Новосељана и један пешадиски пук у наступању ка Мургашу; па на послетку да се, „по још непровереним вестима“, код села Мечкојевца, Немањице и Барбарова на Овчем Пољу групише јака снага. Све те извештаје, а нарочито овај последњи који је био и сувише магловит, требало је проверити, расветлити и утврдити. За ово је било нужно ангажовање, ако не целе а оно већег дела Коњичке дивизије. Али је то, како је она радила, могло наступити тек следећег дана, када отпоче Кумановска Битка.

Доста то, да су први приспели извештаји учврстили у нашој Врховној Команди уверење, да се главна снага турске војске, под заштитом примећених челних делова код Куманова, Новосељана и Мургаша, и даље концентрише код Скопља и на Овчем Пољу. У следству тога уверења мислило се да наша Прва Армија ништа неће ризиковати, ако се помакне унапред, заузме Куманово и доспе левим крилом на Пчињу а десним на Узунцову (висораван која дели скопску од кумановске равни). У толико пре што су јој сада бокови били прилично осигурани доласком Тимочке дивизије I позива из састава Друге Армије на Страцин и заузимањем Приштине од стране целе Треће Армије. Зато је, свакако на наваљивање армискога штаба коме се као и целој нашој војсци тада ишло напред, поменута наша главна армија и добила увече наређење, да одмаршује до линије Булачани—Ново Село—Биљановци—Слатина. Врховна Команда није

ни сањала, колики је грандиозан потез учинила: наређивањем тог обичног скока са једне линије на другу. Грандиозан, велимо с тога што је он био извор контраофанзиве, којом 11. октобра бејаше нанесен одсудан удар турској Вардарској Армији.

Армиски штаб, међутим, знао је да ће требати да прође доста времена док удаљене дивизије предње линије добију заповест за тај покрет. Стога је и предвидео да се приступи његовом извршењу тек 11. октобра у 6 сати изјутра. Верујући, онако исто као и Врховна Команда, да се непријатељска главна снага још увек концентрише на Овчем Пољу, далеко је био и од помисли да ће она бити у стању још у току 10. октобра, дакле пре но што се буде приступило извршењу наређеног покрета, напасти његову армију. Шта више, с обзиром на ту имагинарну удаљеност главне снаге турске војске и њену неспремност за ма какву јачу акцију у правцу Куманова и преко Пчиње, рачунао је као позитивно и то да ће његове три дивизије предње линије, и поред предстојећег слабљења Моравске дивизије I позива са читавим једним пешадиским пуком, бити у стању 11. октобра саме себи прокрčiti пут до линије Булачани—Ново Село—Биљановци—Слатина зоном, која својом ширином условљаваше развој најмање четири дивизије, колико их је са накнадним утурањем Тимочке дивизије II позива означеног дана стварно било развијено. Зато се и није нашао побуђен да овом приликом нареди дивизијама задње линије, да се уочи тога дана, т. ј. 10. октобра, примакну ближе и у случају потребе укажу евентуалну помоћ крилним дивизијама предње линије, Моравској и Дунавској I позива, од којих су више но што треба биле удаљене.

Усвојио је, дакле, једну сасвим просту комбинацију, по којој његове дивизије све до 11. октобра у 6 сати изјутра нису морале да се деранжирају, напуштајући места на којима се затекоше 9. увече. Оне све у означено време имале су једновременно да се крену, и то: Моравска I позива прав-

цем преко Куманова на линију Узунцова—Ново Село, Дринска I позива правцем преко Зебрњака на косу између Бизлима и Агиног Села, Дунавска I позива на косу Зубовски Рид (на левој обали Пчиње), Тимочка дивизија II позива за десним крилом Моравске I и Дунавска II позива на Младо-Нагоричане, садањи положај Дунавске дивизије I позива.

Што је најинтересантније, овај је марш био пројектован ноћу између 9. и 10. октобра, кад је цела турска Вардарска Армија била код Куманова и на Пчињи, у непосредној близини наших дивизија предње линије, које, исто као и њихове више командне инстанције, тада мишљаху да се она још увек налази тамо негде на Овчем Пољу. Формална заповест за тај марш, али не и за битку која је била неминовна но на коју нико код нас није ни помишљао, била је у штабу Прве Армије готова 10. октобра у зору, кад се турске колоне већ увелико прикрадаху положајима Дунавске дивизије I позива, која, не надајући се томе, не бејаше спремна да их достојно дочека. Та заповест била је разаслата дивизијама између 8 и 9 сати изјутра, када, доводећи у грдну недоумицу изненађене команданте Коњичке и Дунавске Дивизије I позива, отпочеше да се нижу судари. И за чудо, што нимало није похвално за официре који су је разносили, команданти дивизија предње линије примише је доцкан у ноћ, тек пошто је први дан односно најтежи део за нас овако изненадно и сасвим случајно започете битке био већ потпуно завршен.

КУМАНОВСКА БИТКА.

Ноћ између 9. и 10. октобра код Прве Армије прошла је на миру. Док је армиски штаб, далеко у позадини, спокојно разрађивао заповест за покрет на линију Узунцова—Зубовски Рид који је требао бити изведен тек 11. октобра, дивизије на бојишту, сву ноћ тучене кишом, безбрижно се одмараху. На фронту Моравске дивизије I позива, и то само код III пешад. пука, било је повремениог слабог пушкарања, особито пред зору. На фронту Дунавске дивизије I позива, управо тамо где ће у најкраћем времену почети да се одигравају најважнији догађаји, ни једна пушка није планула. А да и не рачунамо Дринску дивизију I позива, која, због свог повученог положаја у односу на друге две из предње линије није ни могла имати додира са непријатељем. Уопште, на целом бојишту није било ни једног знака, који би макар и у најмањој мери могао навестити да је непријатељска главна снага ту, у непосредној близини пред фронтом, и да решавајући окршај само што не беше отпочео да бесни. Све је било као поручено да се потпуно успава пажња војске једне расе, код које ни више-столетно искуство, у борби са све самим некултурним народима, склоним на сва могућа лукавства, још није било у стању укоренити навику да се оваквих и сличних изненађења чува.

Па ипак близина једне повеле масе људи пред нашим фронтом није могла проћи а да не произведе извесну реперкусију у постојећим код нас погрешним појмовима о држању непријатељевом. Података је било, али таквих који, далеко од тога да би могли расветлити тадашњу праву ситуацију на бојишту, направеше праву збрку на армиском левом

крилу, управо на крилу коме је грозила највећа опасност. Из незнања о доласку V и VI корпуса са Овчег Поља на Пчињу, у штабу Коњичке и Дунавске дивизије I позива преко ноћ се беху формирала два различита и, за пакост, оба скроз погрешна, гледишта о томе шта ће сутрашњег дана моћи наступити. На бази већ постојеће заблуде о некретности турске војске на Овчем Пољу, створене су код њих и две сасвим нове, интересантне и веома карактеристичне заблуде, које су и биле узрок погрешној употреби ових двеју дивизија у почетку Кумановске Битке.

Тако, дакле, од вође официрске патроле, одређене за хватање везе са Другом Армијом, добивен је у штабу Коњичке дивизије извештај да је ова наша армија код Страцина и да се разбијене турске трупе са тог положаја повлаче ка Куманову. Тај извештај, који је у самој ствари био нетачан, јер све што је било турских регуларних трупа на положају код Страцина бејаше се још 8. октобра повукло ка Куманову, одмах је био примљен за готово. Мора бити да је у дотичном штабу и пре тога постојала, истина још недовољно јасна и одређена, али ипак каква била мисао о могућности једне такве комбинације, па је овај извештај таман био дошао као некаква њена фиктивна потврда. У толико је то вероватније, што је баш пресецање друма Крива Паланка—Куманово било узето као непосредни циљ марша Коњичке дивизије за 9. октобар. Шта више, изгледа као позитивно да је, на основу изјаве мештана који су сву ноћ са непријатељске прелазили на нашу страну, још тада било схваћено да јачина тих одступајућих трупа износи читаву једну дивизију, подељену у две колоне. По свој прилици, и мештани и дивизиски штаб са тим тобож одступајућим трупима побркали су оне, чије је присуство на линији Мургаш—Новосељане раније било авизирано од стране извиђачких патрола.

Командант Дунавске дивизије I позива, пак, преко ноћ је од једног мештанина из Куманова до-

знао да је у Куманово стигло око тридесет табора (батаљона) турске војске. О доласку турске војске и на Пчињу ништа није знао, нити је уопште мислио да му отуда може загорзити каква опасност. Зато је сва његова пажња од тога момента била управљена Куманову.

Једном речју, командант Коњичке и командант Дунавске дивизије I позива још пре битке беху преокупирани двома супротним тежњама: први да прати кретање оне уображене дивизије од Страцина, а други да не допусти непријатељу од Куманова да га отцепи од Дринске дивизије I позива са којом његове трупе стајаху у веома лабавој вези. И по себи се разуме да је та околност, с обзиром на то што права опасност тада не долазаше ни од Страцина ни од Куманова, већ са Овчег Поља, још више отежала ситуацију левог крила наше Прве Армије, за које би се и без тога могло рећи да је висило у ваздуху.

ПРВИ ДАН БИТКЕ.

10. октобра.

Под напред наведеним околностима, које би за неку другу војску по свој прилици биле фаталне, кишовита ноћ, која бејаше претходила битки, ближила се своме крају, уступајући мало помало своје место мутном и суморном дану. Пошто је у довољној мери натопила мекано тле бојишта на коме ће се за који сат ухватити у коштац два стара познаника, готово је престала да сипи. Брегови и долине, у накнаду за то, беху притиснути маглом, која се на махове и делимично дизаше, с тим да се после кратког времена понова спусти, постајући још гушћа и која као да је била поручена да сакрије приближавање турских колона и да нашу Прву Армију до последњег тренутка одржи у за-

блуди односно даљине, на којој се требаше тада налазити главна снага турске војске.

За време док се турске колоне приближаваху нашим положајима, и код нас је, али само местимично, било нешто мало живости. Тако, на пример, извиђачки ескадрони на Зебрњаку и код Клечовца тада су почињали развијати своју извиђачку мрежу. Четнички одред на Сртевици вршио је једно интересантно прегруписавање, предузето по повратку његовог команданта, Војводе Вука, из штаба Коњичке дивизије, где му је било предочено да одступајућа турска дивизија од Страцина врло лако може налетети на њега. Дотадашњи свој фронт, окренут југу, сада је обртао на исток, распоређујући се дуж источне ивице напред именованог положаја са најјачим груписањем према мосту на друму Крива Паланка—Куманово. III пешад. пук, одређен да са придатом му I. брдском батеријом и граничном четом одмаршује натраг у Прешево и да се одатле попне на Карадаг ради осигуравања десног бока Прве Армије према Гиљану, смењиван је био једним батаљоном из главнине I пешад. пука, који се налазаше на положају између Табановца и Четираца односно између њега и XVI пешад. пука. И то је било све. Остале трупе тек се почињаху будити из сна у пријатном расположењу, који потицаше из уверења да је још прилично далеко тренутак, када ће бити стављене у искушење.

Међутим, битка је са свима својим грозотама била већ ту.

1. Код Младог Нагоричана.

I

Овај првог дана битке најјаче нападнути део бојне линије на фронту наше Прве Армије садржаваше у себи једну оригиналну групу маркантних узвишења, која се по своме облику и карактеру

врло много међу собом разликују. Свако од тих узвишења располаже извесном природном тактичком јачином, израженом на један само њему својствен начин, било великим брисаним простором било тешком приступачношћу с фронта. Поређана у једној линији и удаљена једно од другог таман толико да се могу узајамно потпомагати ватром, она скупа сачињаваху један врло добар, иако за једну дивизију прилично развучен положај са довољно великом прегледношћу и могућношћу за стављање под ватру знатног дела предтерена.

Од благог и облог теренског комплекса, који везује Никуљански вис, на коме се налазаше предстража Дринске дивизије I позива (IV пешад. пук), са широком Кумановском висоравни, одваја се у јужном правцу једна питома коса, која испуњава простор између речице Куманице и Сајтиног потока и коју дели друм Крива Паланка—Куманово на два по дужини готово подједнака дела: северни и јужни. У свом јужном делу ова коса, по мери како опада по висини, све се више сужава, док се не изгуби код утока напред именованог потока наспрам засеока Владинаца, осетно доминирана положајима који се налазе испред и позади ње. Али њен северни део, као знатно шири и виши, располагао је довољном тактичком јачином, која се огледаше како у благом спуштању прилично великом даљином у напред, ка изворишту Куманице, преко чијих се омањих таласа прелази на делимично доминирану Кумановску висораван, тако и у погледу лаке приступачности из позадине због које је и у маневарском погледу одбрана његова могла као што треба бити организована. Зато је само он и био узет у комбинацију, и то као саставни део положаја Дунавске дивизије I позива, образујући њихово десно крило.

На томе месту налазаше се IX пешад. пук, овачко распоређен: на Поповцу односно на одсеку између Грамаде и сеоског пута који води из Старог Нагоричана за Куманово, I.; на Поповој Крушки и

Поповом Брду, односно на одсеку од тога пута до друма, са благим повијањем ка месту где тај друм пресеца Сајтин поток, 2.; и у резерви, позади Попове Крушке односно позади средине али нешто мало ближе левом крилу, 3. и 4. батаљон и митраљеско одељење. Даље у десно, од Поповца до Никуљанског виса, на коме се одмараху предстраже Дринске, односно до Четираца, где се налажаху предстраже крајњег левог крила Моравске дивизије I позива, није било наших трупа, услед чега је командант Дунавске дивизије I позива донекле и имао разлога плашити се да га непријатељ отуда не набаци на Пчињу.

Пада у очи одсуство артилерије на овоме крилу. Погрешка, која није требала да се деси, јер је, и без неког нарочитог ратног искуства, требало знати да се ни једног момента не сме остављати пешадија без помоћи своје артилерије и да сваком пешадиском пуку у предњој линији треба придавати по један артилер. дивизијон или бар једну батерију. Приликом издавања заповести за поседање положаја свакако се мислило да овде неће доћи до борбе него тек на Овчем Пољу, па је превагнула мирнодопска навика по којој се сва служба у јахаћим трупамa редовно потчињава обзирима неге и удобног храњења коња.

Иза косе, на којој се налазаше IX пешад. пук, почиње друга једна Сајтиним потоком од ње растављена коса, која у почетку иде паралелно њој, но која од друма Крива Паланка—Куманово лагано скреће на југоисток. Она је у свом северном делу, до близу овога друма, веома блага и ниска, те као таква чини саставни део позадине напред поменутог пука. Али, пре но што се дође до друма, почињу се један за другим низати по њој високи камењари, који са околним земљиштем, које је свуда покривено меканом ораницом, чини један необично велики контраст. То су камените главице разних облика и димензија, међу собом растављене дубоким увалама, чије је тле, као и свуда унаоколо по под-

ножју ових главица, покривено плодном и обрађеном црвенкастом земљом. Без разлике све су голе и посуте поломљеним и разбацаним камењем, које је за време борбе немилице било дробљено и разношено турским розорним зрнима, чије експлозије на тај начин производише у редовима наших војника двоструки ефекат. У накнаду за то, оне су на страни, окренутој Турцима, веома стрме и тешко приступачне. При том, у свом подножју и по увалама гарниране су кућицама од слабог материјала, које ипак, нарочито због својих камених ограда, у појединим моментима за време битке беху с наше стране згодно искоришћаване као заклон.

Ови камењари, названи општим именом Нагоричанске Карпе, са увалама које у знатној мери откриваху њихову непосредну позадину на форму огромних топовских амбразура, чинили су центар целокупног одбранбеног система младо-нагоричанских положаја. Тако су на крају крајева, по сили околности, и морали бити третирани за време битке, док је уочи битке на њима било распоређено лево крило Дунавске дивизије I позива. За поседање тих камењара, којих има четири, били су одређени XVIII пешад. пук и 3. дивизијон дунавског пољског артилер. пука. На првим двама — Вујовски Камен, са такозваном Нагоричанском кулом која је за време битке турским колонама на овом делу бојишта служила за ориентациону тачку, и к. 361, која личи на велику печурку са испуцаним и искрзаним ивицама — налажаху се предстраже 1. батаљона. На другим двама, који су по своме пространству много већи и на своме темену имају прилично велике платое, услед чега, гледани из позадине, личе на два огромна трапеза — Путин и Пркин Рид — беху постављене предстраже 2. батаљона са 7. батеријом, ова друга у удољу између њих. А 3. и 4. батаљон и, опет ваљада због боље неге коња, 8. и 9. батерија одмараху се као одсечна резерва у биваку позади средине положаја, северно од друма и на месту где почиње терен да се спушта у Пилински до.

У реону ових камењара осванула је и Коњичка дивизија. Одмах позади њих, а између батаљонских резерва 1. и 2. батаљона XVIII пешад. пука, провела је ноћ, овлашно осигурана предњим предстражним деловима ових двају батаљона који се испред ње лежерно додириваху, тако да је она, ради своје безбедности, била принуђена да се и сопственим стражама осигура. Нашавши се овако у сфери евентуалне бојне линије, она је сваког часа могла бити стављена под непријатељску артилериску ватру. Но ту би несмотреност свакако скупо платила, да је непријатељ имао могућности да преко ноћ отера њен извиђачки ескадрон са Зебрњака и у свануће на томе положају пласира своју артилерију.

Са Нагоричанских Карпа, идући, не више југоистоку као досада, већ ка истоку, прелази се преко једног веома широког и ниског седла, на чијем западном и нешто вишем делу налази се сеоско гробље које ће се више пута спомињати у опису битке, на питомију Сртевицу или, како су је онда погрешно звали, Црвени Брег, где се завршава комплекс младо-нагоричанских положаја. То је један дугуљаст плато, који се пружа са севера на југ. Задња му је страна шира, па се после, идући југу, све више сужава, док се не претвори у један узан гребен, који води до једног проширеног и растреситог кљуна, одакле знатном ширином почиње благо да пада у равницу реке Пчиње. На његовој западној падини, ближе самој ивици, а местимично и на овој, налази се један ред кућица такозване Бузинске или Буз-Мале, које су првог дана битке са својим каменим оградама у неколико послужиле као заклон појединим деловима наше пешадије, но које су сутра-дан, другог дана битке, биле од стране Арнаута и Турака искоришћене на тај начин што су са њихових кровова гађали нашу пешадију у рововима на к. 327, односно на највишем и најширем делу платоа. А што се тиче источне падине, она је гола и знатно стрмијим нагибом спушта се у равницу

Пчиње, која на томе месту протиче паралелно правцу пружања платоа и напред поменутог уског гробена у јужном продужењу његовом.

Ова тачка уочи битке није била ни узимана у комбинацију за поседање регуларним трупамa, него је на њу, сасвим случајно, по својој иницијативи, са четничким одредом дошао Војвода Вук. Кад је командант дивизије 9. октобра пред подне са положаја код Старог Нагоричана издавао командантима пукова заповест за поседање младо-нагоричанских положаја, показао је руком како предстражна линија од Пркиног Рида, а по тврђењу команданта XVIII пука потпуковника Зисића, чак од Вујовског Камена има да се повије уназад ка Пчињи. Да је одиста било онако као што тврди командант пука, шта више и Путин и Пркин Рид би по тој заповести сасвим требали испасти из комбинације. Но у сваком случају бар за Сртевицу извесно је да је командант дивизије беше пренебрегао и оставио судбини, из бојазни да му се трупе много не развуку по фронту. Командант пука онда, осећајући инстинктивно да му са ње може загоризити озбиљна опасност, прибегао је једној полумери, која му ништа не би помогла, кад би непријатељ заузео ту важну тачку. А на име, наредио је придатој му пионирској чети да изради једно затворено утврђење позади и у страну од Пркиног Рида, код једне омање мале зване Црквица, у близини сеоског гробља о коме је напред било говора, где је мислио у случају потребе да повије своје лево крило.

Сртевица чини лево крило младо-нагоричанских положаја, које је требало осигурати онако исто као што је било учињено са десним крилом, на коме се налазаше IX, и са центром, на коме је био постављен XVIII пешад. пук. Као таква, она је за време битке сасвим неочекивано добила важну улогу јер се на њој поломише копља двеју супротних тежњи, да се са источне стране обухвати односно да се спречи један такав обухват левог крила Дунавске дивизије I позива. На њој се у почетку битке:

налазаше само четнички одред Војводе Вука, који је у односу према команданту XVIII пешад. пука био независан, следујући у току ноћи, која је претходила битки, непосредним налозима команданта Коњичке дивизије. А тај одред имао је око 1000 бораца, од којих су само две стотине били стари и опробани четници, док међутим сви остали беху обични сељаци покупљени у околини Козјака. При том, по својој организацији и природи био је више упућен на герилска дејства у боку и позадини непријатељевој него ли на тактичке операције на отвореном пољу, због чега није га ни требало везивати за положај, који према ситуацији условљаваше много јачу снагу, састављену од све самих регуларних трупа.

II

Ујутру рано, око 6 сати, предстраже 2. баталјона XVIII пешад. пука на Пркином Риду, како се магла беше моментано разредила, назреше неке трупе у покрету из долине Пчиње. Како је написано у релацији команданта Дунавске дивизије I позива, виделе су се две колоне. „Официри на предстражама“, вели се даље у тој релацији, „били су у недоумици и питали се чије су то трупе: да ли је то Дринска дивизија, која отпочиње наступање, или Тимочка, за коју се држало да ће тога дана доћи у додир с нама“. У ствари, то није била ни једна ни друга, већ Цавид-пашин VI корпус, чије се две дивизије, у циљу заузећа положаја на десној обали Куманице а у духу синоћне заповести Зекипашине, за овај мах у еволуционим порецима кретаху косо а делом и сасвим бочно према распореду Дунавске дивизије I позива. Његова Битољска редифска дивизија, која је као левокрилна имала, пошто буде заобишла Зебрњак са западне стране, да се развије према положајима нашег IX пешад. пука, хватајући везу са VII корпусом испред Куманова, наступала је, подељена у два ешелона по дубини, косама Глатког и Средњег Рида. А 17. низамска,

која је као деснокрилна имала да се развије према Нагоричанским Карпама односно пред фронтом XVIII пешад. пука, креташе се од Шупљег Камена преко Големог Рида у правцу Зебрњака, с тим да после, када у току марша буде својим челом доспела до ове последње тачке, обрне фронт у десно и поседне одговарајући део косе између потока Зебрњака и Куманице.

Извештен о тим примећеним покретима са овог неколико речи: „Непријатељ наступа у две колоне од Куманова,“ одмах је дојурио на Пркин Рид и командант пука, потпуковних Михаило Зисић. Али, док је он стигао, магла се беше поново спустила, те ништа није могао видети. О јачини и правцу кретања примећених колона ништа није могао сазнати подробније ни од официра, који, за оно кратко време док је магла била разређена, ни сами не беху успели да се мало боље оријентишу. Док су по наведеном извештају непријатељске трупе требале наступати од Куманова, дотле они у његовом присуству сами себе доведоше у контрадикцију, показујући руком у правцу Шупљег Камена. Може бити да би га боље обавестили официри 7. батерије, који су једног момента били угледали, како се бочно према нашим положајима, а по коси између Големог Рида и Зебрњака, креће 17. низамска дивизија у виду једне велике масе која је личила на некакве неуређене еволуционе поретке, поређане једни иза других. Али се он није сетио њих. А они, што је онда био обичај код нас, о томе га, као команданта одсека, и не известише. Очекујући узалуд да се магла дигне, дуго је остао као у некој забуну, која је била довољна да у његовој свести припреми терен за пласирање оне познате заблуде о повлачењу потучене турске дивизије од Страцина, која ће и њега, онако исто као и команданта Коњичке дивизије, одвести на странпутицу. Али је ипак, за сваки случај, наредио 1. и 2. батаљону да из предстражног пређу у борбени распоред, а 3..

и 4. и обема батеријама у одсечној резерви да поскидају шаторе и стану под оружје.

Око 7 сати, док је он тако био у недоумици, Коњичка дивизија већ је била на ледини иза Путиног Рида и к. 361. оседлала коње и, постројена по пуковима, чекаше да се разјасни ситуација, па да се по њој управља. Јер после ноћашњег извештаја вође официрске патроле за везу са Другом Армијом о повлачењу Турака правцем Страцин—Куманово, одлазак њен на Овче Поље већ је увелико био доведен у питање. У том времену пак, одоздо из Куманице која се налазаше испред осигуравајућих делова наших пешадиских предстража, као да се нарочито хтело да што боље буде маркирана безбрижност са којом ова дивизија, као око и ухо војске, очекиваше на бојишту догађаје који се муњевитом брзином приближаваху, враћаше се кумановским друмом један ескадрон I коњичког пука, који је одјутрос био тамо отишао да по напуштеним кућама раштрканих заселака Младог Нагоричана покупи заосталу сточну храну. По причању очевидаца, војници су о карабине, причвршћене по пропису преко леђа, носили обешене товари сена, увезане фуражним конопчићима, и по који пар кокошију, које су се лепршале, отимале и, очајно дречећи, правиле велику ларму. И пред том комичном сликом која је била у супротности са озбиљношћу ситуације настаде најпре код пешадиских предстража а затим и код постројених коњаника општи смех.

Међутим командант Коњичке дивизије, кнез Арсен, добивши први извештај командира извиђачког ескадрона капетана Милојка Јанковића о појави једне непријатељске колоне у два ешалона према њему, што ће свакако бити Штипска редифска дивизија, већ се бејаше дотле попео на Путин Рид. Одатле узе да посматра Зебрњак, чије се контуре још једине у целој околини могаху помало кроз маглу назирати и на чијој се јужној падини мало доцније као почеше оцртавати најпре поједине групе људи,

а затим и нека маса, којој се још није могао одредити облик. У његовој свити било је у почетку, као и код предстража 2. батаљона XVIII пешад. пука, дискутовања око тога какве су и чије су те примећене трупе, особито кад једна жена дође и рече да су то Срби и да уопште нигде у близини нема Турака. Али убрзо свима је било јасно да пред собом имају непријатеља, кад се из те безобличне масе, која, судећи по ономе што је у дивизијској релацији остало забележено, као да је била продужила кретање преко Зебрњака на север, његовом југоисточном падином, у правцу Путиног Риду, стаде издвајати маршевна колона у јачини једног батаљона. Општи је утисак био да то непријатељ врши некакав бочни марш за Никуљане, под заштитом ове слабе побочнице, упућене директно на наш фронт, док у самој ствари то није било ништа друго до маневровање левог крила 17. низамске дивизије у циљу развоја према северном делу Нагоричанских Карпа.

На основу тога, обе коњичке батерије добише налог да се поставе за дејство на Путином Риду — први опипљивији знак да је стратегиско извиђање сада сасвим било потиснуто у други ред и да је покрет дивизије за Овче Поље био одложен за доцније. Али за време, док су се оне, уз припомоћ масе коњаника и мештана, пењале на тај положај, напред поменути турски батаљон већ се бејаше спустио у долину потока Зебрњака, због чега оне на темену платоа морадоше остати у осматрању, 2. десно а 1. лево, и чекати да се он наново појави.

Још је било нејасно, како је и на који начин непријатељ доспео до Зебрњака, пошто је очекивано да ће он продужити за Куманово, и да ли је то цела или само један део дивизије, потучене код Страцина. Да би се и то разјаснило, после кратког времена наређено је команданту II коњичког пука, потпуковнику Војину Чолак-Антићу, да откаса „на косу десне обале Пчиње и да извиди да ли се налази и колико турских трупа на тим

положајима.“ Реч је о дугачкој коси, која се пружа испред Пркиног Рида ка Голубици, али коју командант пука при писању релације, због нетачности карте са којом се онда ратовало, није могао јасније да обележи.

Чим је овај пук отишао ка Сртевици, с тим да оданде предузме извиђање ка поменутој коси, команданту дивизије стиже објашњење горње заго-нетке у виду извештаја некакве официрске патроле, свакако од оних које су биле одаслате од скора, најраније у зору. Таквих патрола по свој прилици био је већи број. За једну од њих нашли смо трага у једном извештају команданта IX пешад. пука, према коме је она зором прошла кроз његов предстражни распоред. А неке је командант дивизије, по гласу његове релације, био послао и доцније, по пријему извештаја од капетана Милојка Јанковића о покрету турских трупа од Орашца. Дотична патрола морала је провести ноћ у саставу дивизије и претходно бити сугерирана постојећим гледиштем дивизиског штаба о ситуацији која је владала тобож на страни непријатељевој. Јер у извештају, по ономе што је забележено у дневнику команданта XVIII пешад. пука, потпуковника Зисића, коме је одмах по пријему био саопштен, спомиње се турска слаба дивизија која од Страцина одступа у двама колонама — баш онако како се у дивизиском штабу ноћас мислило, с том само разликом што је за општи правац кретања ових колона било, место Куманова, означено Никуљане. Искључено је дакле било да га је послала патрола са Страцина, како је у дивизиској релацији представљено, или са висова западно од Мургаша на којима се тада налажаху извиђачки делови ескадрона капетана Михаила Гавровића. У толико пре што је у њему наведено и то, како се у дневнику потпуковника Зисића тврди, као да је јутрос „чело једне колоне избило код Клечовца а друге из Шупљег Камена“ и као да „за њима одступа целокупна турска комора“ — податак који кроз маглу не би могао бити уочен са тако велике даљине. И сад, по

једној чудној логици, која допушташе и апсурд да ће та уображена турска дивизија, баш и да је била потиснута од Страцина, моћи и смети продефиловати тако великом дужином испред Дунавске I позива и Коњичке дивизије да би се, не знамо само ради чега, дохватила Куманова или Никуљана, замишљена је једна скроз неприродна ситуација. По свему судећи, мислило се да су обе колоне, правећи велике лучке, удариле делом преко Зебрњака а делом иза њега, потурујући врло згодно свој десни бок ударама наших трупа са Нагоричанских Карпа.

О Овчем Пољу и главној снази турске војске, која је, по ондашњем општем уверењу, још увек требала на њему да чамује, нико више у дивизијском штабу није мислио, пошто је сва пажња његовога особља била управљена на Зебрњак. На место оног, додељеног Коњичкој дивизији од стране Врховне Команде, натурио се беше други један, како се онда мислило, много прешњији задатак: да се у правцу Зебрњака нападне одступајући непријатељ, ради чега је као први нападни објект била узета на око она слаба побочница. И тако је дошло до једне одлуке, која истина бејаше помогла Дунавској дивизији I позива, но која је с друге стране имала за последицу то што је Коњичка дивизија целог првог дана битке била остала привезана за пешадију.

У смислу ове одлуке одмах су била издата потребна наређења III коњичком пуку и коњичком артилер. дивизијону.

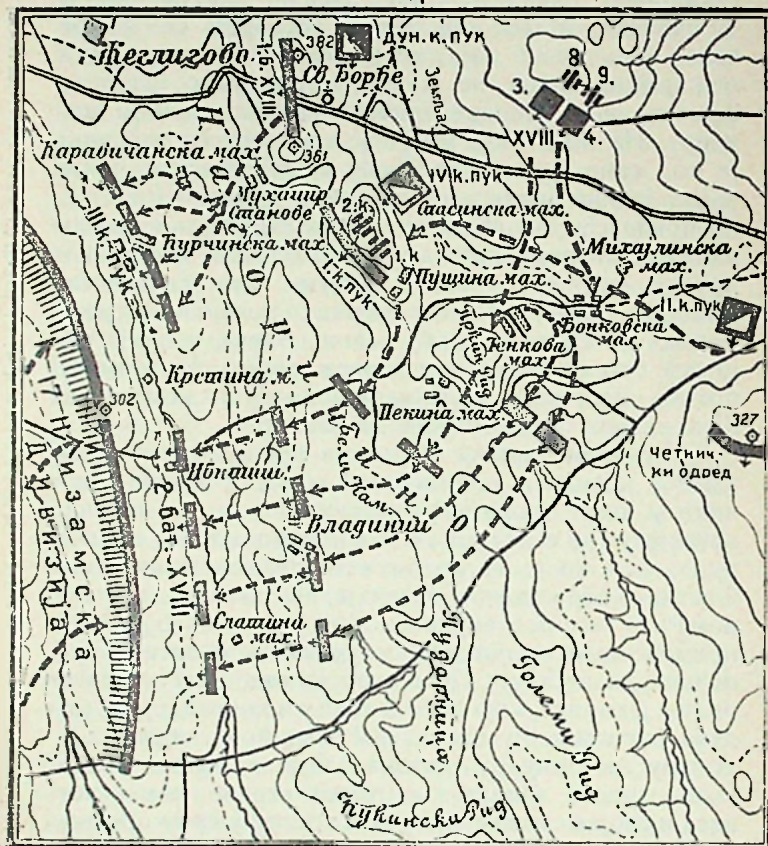
Могло је бити 8:30, када се III коњички пук бејаше кренуо у напад. Имајући један ескадрон у претходници и два ескадрона, између којих се налазаше митраљеско одељење, у главнини, прошао је увалом између Волујског Камена и к. 361. У моменту кад су патроле његовог претходничког ескадрона подилазиле коси између потока Зебрњака и Куманице, добише са ње пушчану ватру, после чега је овај ескадрон одмах сјахао за борбу пешке на ниској коси између Сајтиног потока и.

Куманице. На то онда командант пука, мајор Петар Саватић, који је тада са главнином пролазио поред Мухаџирских станова, убрза темпо код ове и у касу је одведе позади развијеног претходничког ескадрона, одакле је одмах развио између овог и Ђурчинске Мале још један ескадрон са њеног чела. Али даље није могао ни маћи, јер му јака пешадиска ватра не даде да продужи напад с фронта, него мораде прибећи једном крилном маневру. На име, своје митраљеско одељење поставио је код саме Ђурчинске Мале, а ескадрону, који му је још једини био остао у главнини, издаде наређење, да, обилазећи ову Малу са северне стране, покуша да нападом на непријатеља с бока, олакша наступање других двају ескадрона с фронта. Али како и тај ескадрон беше на свом правцу дочекан ватром, мораде да сјаше за борбу пешке. Значи, непријатељ је већ био са довољном снагом посео косу између потока Зебрњака и Куманице, коју је командант III коњичког пука мислио да заузме.

За време док се овако, уз пропињање и окретање у ковитлац узнемираних коња, по меканој орници у коју пропадаху местимично и до колена, развијаху три ескадрона и митраљеско одељење овога пука, — а то је могло бити на десетак минута пре 9 сати, — обе коњичке батерије, постављене на Путином Риду сасвим отворено, пошто је изгледало да међу примећеним непријатељским трупима нема артилерије, почеше да дејствују. Први плотуни падоше усред једне омање јединице, која се баш тада у колони двојних редова спушташе југоисточном падином Зебрњака у долину истоименог потока. Одмах затим опали једна турска батерија с јужне стране поменутог виса и својим првим плотуном тресну у саму предњу ивицу платоа, на коме се налажаху ове наше батерије, нашта се оне одмах повукоше за нешто уназад, да би могле заклоњено гађати са подељеним улогама: 1. да се носи са непријатељском артилеријом а 2. да мотри на непријатељску пешадију. Од тога момента настаде између те непријатељске

и наше I. коњичке батерије артилериски дуел, који је трајао још само неко кратко време, пошто се опет бејаше почела спуштати магла. Турски шрап-

Скица бр. 10

Размер 1:50000

Судар III коњичког пука и 2. батаљона XVIII пешад. пука са турском 17. низамском дивизијом првог дана Кумановске Битке.

нели махом се распрскаваху високо у ваздуху или одлетаху у позадину, забатајући се у глибовито

земљиште. Због њих пукови Коњичке дивизије напустише ледину и потражише заклон позади Путиног Рида, приљубљујући се уз његов задњи нагиб.

На тај начин, код толиких батерија дунавског пољског артилер. пука, отпоче да се хвата у коштац са непријатељем коњички артилериски дивизијон мајора Берислава Тодоровића. И то не испред фронта пешадијских дивизија своје или негде у боку турске Вардарске Армије, где би, с обзиром на тадашњу ситуацију, требала да се налази стратеска коњица, већ у самој бојној линији Дунавске дивизије I позива. Али зато томе дивизијону и припада част да је својом ватром први огласио почетак знамените Кумановске Битке.

Па ни четнички одред, који се од јутрос рано налазаше распоређен дуж источне ивице платоа на Сртевици, фронтом према Страцину, не остаде без активног удела у ширењу дисхармоније која отпоче обузимати лево крило наше Прве Армије. Његове предстраже на десноме крилу, — по доласку II коњичког пука из Сртевице и одласку једног његовог ескадрона њеном западном страном ка Пудерници која се налази на коси између Пркиног Рида и Голубице, — приметише неке покрете с оне стране Пчиње, на путу који води од Клечовца за Шупљи Камен. Од претходнице 13. низамске дивизије из Кара-Саидовог V корпуса, која је (рачунајући само претходницу) по задатку имала да се код Рамништа пребаци преко напред именоване реке и поседне Голубицу, бејаше им се због магле учинило да је то комора оне уображене дивизије која се од Страцина повлачи за Куманово. И, док је поменути ескадрон на Пудерници чекао да се дигне магла па да продужи извиђање, један од четника, по налогу свога команданта, Војводе Вука, трчао је као без душе да о тој новости обавести команданта XVIII пешад. пука.

Међутим, овај је већ био запао у недоумицу односно тога да ли су његове предстраже одиста јутрос опазиле наступање турских колона или им

се то само беше причинило. А и како не би, кад је, ево, протекло читава два сата откако је добио њихов извештај, а на бојишту још увек владаше мртва тишина.

У том, око 8-30, дође код њега ађутант команданта Коњичке дивизије, мајор Ђорђе Ђорђевић, те му прочита потоњи извештај о правцима кретања одступајућих колона потучене турске дивизије од Страцина. „Присутни официри,“ прича он у свом дневнику, „од хавелока направише застор“ — јер се опет беше спустила киша — „и ја под њим расклопих карте. Г. Ђорђевић метну извешће у капу и покри се пелерином или хавелоком и отпоче читати, а ја сам гледао у карту.“ Даље, по сећању цитира шта му је овај том приликом прочитао, после чега, „Г. Ђорђевић, како је био гологлав, ухвати се за косу и рече: Ево, господине потпуковниче, јучерањи дан пропаде нам у нераду, а да смо јуче изашли напред, па да дотучемо ту дивизију, те да нам не прави неприлике на Овчем Пољу, куда бисмо ми били!“ Најзад, „ја сам остао под хавелоком и продужио штудирање карте по извешћу које сам чуо и разабрах разговор мојих пешака: Како то, дивизија одступа, а комора позади!“

Некаквом омашком испало је, као да се примећене турске колоне не крећу за Никуљане, како је било написано у томе извештају и у шта је командант Коњичке дивизије чврсто веровао, него у сасвим супротном правцу, за Новосељане, које се налази с оне стране Пчиње, на правцу за Овче Поље. У релацији команданта XVIII пешад. пука и његовом дневнику, чијим смо се једним одломком, као јединим објашњењем свега што је иза тога на овом делу нашега фронта било наступило, по нужди морали користити, збиља се спомиње, на место оног првог, име овог другог места, тако да сада више није био у питању онај опасан бочни марш, који је био покушао да осујети командант Коњичке дивизије пласирањем коњичких батерија на Путином Риду и упућивањем III коњичког пука у напред,

него некакво формално одступање у смислу удаљавања непријатељских колона и од Страцина испред наше Друге и од младо-нагоричанских положаја испред левог крила наше Прве Армије. Није искључено да је командант пука, потпуковник Зисић, био у оној журби погрешно разумео ађутанта Коњичке дивизије, Ђорђевића, и побркао имена ових двају места. Али пре ће бити да је Ђорђевић, читајући у мраку испод хавелока, место речи „Никуљане“, прочитао реч „Новосељане“, судећи по његовом предвиђању да ће нам та дивизија правити неприлике на Овчем Пољу и по горњем узвику присутних пешадиских официра којима није ишло у главу зашто се турска комора повлачи на зачељу својих пешадиских јединица.

У духу тога схватања, а с обзиром на размак времена који је протекао од момента кад је било написано то фамозно извешће до момента кад му је било саопштено, потпуковник Зисић узео је као сигурно да су чела турских колона већ морала стићи до Новосељана. Јер, како он сам у свом дневнику наводи, борачке трупе ових колона већ су биле изашле из његовог домашаја, а што се тиче њихове коморе, она је тек имала наићи испред Слатинске косе, под којим именом он подразумевахе ону која се пружа испред Пркиног Рида ка Голубици и на којој се, што он наравно није знао, већ налазаше један ескадрон II коњичког пука.

Једном речју, после овог саопштења од стране званичног органа јединице која је била најпозванија за прибављање података о непријатељу и тумачење свију појава на његовој страни, он је већ био почео гледати ситуацију пред својим фронтом сасвим другим очима него ли у почетку, када од својих предстража бејаше добио извештај о наступању његових колона. Па још кад му убрзо затим допаде, као потврда свега што је пре тога био чуо и у својој глави замислио, извештај команданта четничког одреда са Сртевице о откривеном и незаштићеном кретању турске коморе долином Пчиње

са напоменом да би била велика штета ако би се пропустила овако повољна прилика да се дође до великог плена, шта је могао друго до да пусти да и њега понесе бујица? И онда, да му се не би пребацило доцније да је у једној таквој јединствено срећној ситуацији седео скрштених руку и да није послушао савет Војводе Вука, издаде наређење: команданту 2. батаљона, да се одмах крене напред са задатком да, као што у његовој релацији стоји записано, „заузме Слатинску косу и по могућству зароби комору“, и 7. батерији, да буде спремна како би могла, чим буде добила потребно одстојање, за овим батаљоном поћи као пратећа артилерија. Али да би дао одушке и сумњи, која га, и поред свих ружичастих изгледа на успех ове експедиције, још не беше сасвим напустила и под утицајем које није био изгубио из вида и евентуалност да се ситуација може изненадно променити, посла наређење: 3. батаљону, да поседне дојакошње положије 2. батаљона, Путин и Пркин Рид; 4. батаљону да пође са 3. и потом скрене у лево ка утврђењу код засеока Црквике, с тим да тамо остане у смакнутом поретку као резерва; а 8. и 9. батерији, да се крену за 4. батаљоном и код овог утврђења пласирају за индиректно дејство широком увалом између Пркиног Рида и Сртевице, — као да је још тада предосећао да ће Турци баш тим правцем мало доцније предузети главни напад.

Причају да је командант 2. батаљона, мајор Војислав Велимировић, био покушао да реагира на добивену заповест, наводећи да је јутрос својим очима видео с ове стране Пчиње непријатељске трупе у наступању. Али, како се магла још никако не дизаше, те да би се могло видети ко је у праву, он или командант Коњичке дивизије и командант четничког одреда, командант пука остаде при своме, понављајући, у питању заробљавања непријатељске коморе, своје раније речи „по могућству.“ Мајору Велимировићу, према томе, не остаде ништа друго него да се повинује, и после кратког вре-

мена батаљон се заљуља. Две чете, које су биле на Путином и Пркином Риду, спустише се у правцу Белог Камена, којим именом се назива блага коса у подножју овог другог камењара, а друге две, које беху у батаљонској резерви код утврђења, ударише поред гробља источно од Пркиног Рида и сиђоше у увалу између њега и Сртевице.

Али није прошло ни десетак минута откако настаде овај покрет, кад се са Путиног Рида захори први артилериски плотун. Потпуковник Зисић, који се поново бејаше попео на Пркин Рид да посматра наступање овог батаљона, би непријатно изненађен, схватајући, онако по инстинкту, приметну артилериску борбу као прочитати знак да непријатељ није удаљен од наших положаја у толикој мери, као што је он мислио. Већ се бејаше покајао што је тако брзо поверовао извештају о повлачењу турске дивизије ка Новосељану и што је онако непромишљено жртвовао један део снаге ради некакве добити, која је према оваквом стању ствари била веома сумњива. Али му одмах после неколико минута стиже из штаба Коњичке дивизије обавештење да то коњичке батерије дејствују против једне турске побочнице у јачини једног батаљона, која се развија да би маскирала одступање својих трупа. То га умири и остави у уверењу, да његовом 2. батаљону не прети никаква опасност.

Неки делови чете, која се спушташе са Пркиног Рида, опазише ескадрон II коњичког пука на Пударници. У први мах помислише да је турски, па опалише на њега неколико метака. Он је и иначе већ био почео да трпи пешадиску ватру с фронта, са косе између потока Зебријака и Куманице на којој се развијаше десно крило 17., а помало и с бока, са Голубице на коју већ избијаху патроле претходнице 13. низамске дивизије. А кад стаде добијати метке и са треће стране, у свом десном боку, и то још од својих трупа, њега за час нестале са Пударнице. После тога ова чета и она са Путиног Рида поравнаше се у подножју Белог Камена фрон-

том према коси између потока Зебрњака и Куманице, са које и оне, истина не још тако јако, почеше да бивају обасипане непријатељском пешадиском ватром. Пошле су биле ка Пчињи. А овамо, повинујући се познатоме закону да се обостране трупе својом близином узајамно привлаче, окренуше се Куманици. Чете пак, које беху пошле од утврђења, с тим да и даље остану у улози батаљонске резерве, зауставише се у удољу између Пркиног Рида и Сртевице, где су одстојале неко време док им се није придружило једно одељење четника и наоружаних сељака, које је било стрчало са овог другог положаја. Онда се, заједно с њима, упутише предњим двома четама, заходећи тако да би дошле са њихове леве стране, опет према Куманици. Најзад, све четири чете, поравнате у једној линији која се протезаже од једног до другог сеоског пута, који готово паралелно воде из Куманова за оних неколико заселака поређаних околу Пркиног Рида и Сртевице, и нешто мало преко оног северног, гурнуше око 10 сати, одважно и правилно као на вежбалишту, у долину Куманице, на запрепашћење свог команданта пука, који се том њиховом спонтаном гесту нимало није надао. И од тога момента овај их сасвим изгуби из вида, али је по пуцњави, која се оданде поче све јаче разлегати, ускоро био начисто да се тамо дешава нешто озбиљније и крупније од судара са једном слабом турском побочницом.

Отприлике у исто време кад 2. батаљон бејаше напустио Путин и Пркин Рид, кренуше се из свог бивака, где су дотле били постројени чекајући наређење за покрет, 3. и 4. батаљон са митраљеским одељењем и 8. и 9. батерија. По добивеном наређењу, 3. батаљон требао је доћи на место где је био 2., и посести оба ова камењара. Али се он цео згомила на Пркином Риду, свакако с тога што је његов командант, видећи за време кретања јаче коњичке делове приљубљене уз задњи нагиб Путиног Рида, мислио да је он већ поседнут и да ће

присуство његових трупа на њему бити излишно. Митраљеско одељење стало је иза овог батаљона, у заклону позади Пркиног Рида. А остале од напред побројаних јединица поступише онако како је од њих било захтевано, т.ј. дођоше код утврђења, лево и уназад од Пркиног Рида. Батерије, газећи по расквашеној и натопљеној орници, стигоше на ово место тек после 10 сати пре подне. Али и то је било рано, јер за њих, на правцу њиховога дејства, још није било мета за гађање.

Шта је пак за то време, питаће неко, радила 7. батерија, која се као предстражна налазаше у удољу између Путиног и Пркиног Рида и која је била добила задатак да помаже и прати 2. батаљон? На жалост, апсолутно ништа. Да није с тога што пред собом не имађаше згодних мета за гађање? Свакако да не, јер, ако због магле није могла видети турску пешадију, која се развијаше према III коњичком пуку и 2. батаљону XVIII пешад. пука, видела је, што позитивно знамо, постављање једне турске батерије на јужној падини Зебрњака у моменту када отпочеше дејствовати наше коњичке батерије са Путиног Рида. Па ипак њен командир не хтеде се јављати, да не би открио своје место, те ни најмањег удела не узе у артилериском дуелу, који се одмах после тога беше приметно између те турске и наше 1. коњичке батерије. Но у накнаду за то, када му изгледаше да је дошло време да се његова батерија крене за батаљоном мајора Велимировића који је већ био почео да ишчезава у магли, он нареди метање на предњаке. Предњаци дођоше, правећи велику мету, коју Турци одмах уочише. И, таман да се за њих закаче топовски задњаци, кад се почеше над батеријом распрскавати добро управљена зрна исте турске батерије, коју је она својом неактивношћу била пре тога пустила да се слободно распореди и припреми за борбу. Овако, од прве нађена, батерија не оде за пешадијом, нити покуша да се упусти у борбу са том турском батеријом, него је мало после, када непријатељ-

ска артилерска ватра престаде, одступила некуд. уназад.

III

Командант Дунавске дивизије I позива, пуковник Милош Божановић, провео је ноћ у манастиру Забелу, позади Старог Нагоричана. Прве артилериске пуцње, како је био у рупи и знатно удаљен од своје бојне линије, није чуо. Известио га је тачно у 9 сати преко телефона командант VII пешад. пука, потпуковник Александар Глишић, са којим је једино и био у телефонској вези, да је тамо напред, на фронту, отпочела артилериска борба. На то он нареди да му се доведу коњи и одјури за Старо Нагоричане. Овде затече VII и VIII пешад. пук и 1. и 2. дивизијон дунавског пољског артилерског пука из своје дивизиске резерве у ужурбаном прикупљању на одговарајућим зборним местима. VII и VIII пешад. пук се постројаваху испред јужне ивице Старог Нагоричана: VII на нагибу према Пилинском долу и Пчињи, а VIII на питомој и благој коси одмах иза положаја на коме бејаше распоређен IX пешад. пук. Артилериски дивизијони стајаху готово запрегнути на Крсту, односно на највишој тачки изнад овога села.

На Крсту му изађе на рапорт командант дунавског пољског артилер. пука, потпуковник Светомир Матић. Од њега је чуо да се, сем у центру где су биле коњичке батерије, артилериска ватра чује и на десном крилу, за чију безбедност, под сугестијом ноћашњег сазнања о прикупљању знатне снаге турске војске у околини Куманова, већ бејаше у велико почео да страхује. Па, да би поправио своју јучерашњу грешку што је баш ово за њега опасно крило био оставио без артилерије, издаде наређење да се тамо упути један дивизијон, с тим да се по доласку стави на расположење команданту IX пешад. пука. Одавде пак откаса IX пуку. Али код овога све је било мирно: пред његовим фронтом, докле се оком могло догледати, није било Турака.

Умирен овим, он продужи ка Нагоричанским Карпама и око 10 сати пре подне стиже под Путин Рид, где се састаде са командантом Коњичке дивизије, кнезом Арсеном. И тамо затече овакву ситуацију.

III коњички пук, прикован за косу Ђурчинске Мале, повремено је отварао пешадиску и митралеску ватру против левог крила 17. низамске дивизије, која се утврђиваше на коси између потока Зебрњак и Куманице. О 2. батаљону XVIII пешадије пука, који тек тада отпоче да се спушта ка Куманици против десног крила ове исте турске дивизије, још није имао никаквих извештаја. I коњички пук једним својим делом бејаше посео предњу ивицу Путиног Рида, као непосредна заштита коњичких батерија. Остатак овог и друга два коњичка пука, рачунајући ту и II који се таман беше вратио у састав дивизије, обогаћен сазнањем, које су му потврдили и четници са Сртевице, да непријатеља сада има и на Голубици, стајали су приљубљени уз напред именовани камењар. А што се тиче коњичког артилер. дивизијона, код њега је тога момента владало затишје, прекидано с времена на време по којим метком, избаченим из његове 2. батерије против непријатељске пешадије. Једном речју, ту је владала извесна стагнација, која бејаше наступила одмах из уводног периода пројектоване употребе Коњичке дивизије у нападу на Зебрњак. Јер је командант ове био принуђен да чека док се не дигне магла, па да се после према ситуацији определи.

При овом сусрету између дивизијара није била донета никаква одлука. Најмање је било говора о смењивању Коњичке дивизије, као што је представљено у релацији команданта Дунавске дивизије I позива. Извлачење њено из борбе наступило је доцније сасвим изненадно, и то тек онда када Турци пређоше у наступање. Иначе, сада се они још развијаху за дефанзиву.

Командант Коњичке дивизије, када је доцније састављао релацију о учешћу његових трупа у Ку-

мановској Битки, чврсто је веровао да је непријатељ тада желео да промакне преко Зебрњака и околних висова за Никуљане и да су га III коњички пук и 2. батаљон XVIII пешад. пука нападом у десни бок приморали да се тог бочног марша окане. У толико пре морао је тако веровати онда кад се ти догађаји одиграваху. Према томе, између онога каквим је очима гледао на ситуацију јутрос, када бејаше угледао кроз маглу непријатељеве прве покрете од Зебрњака ка Путином Риду, и онога како му је изгледала сада, када се први пут виде са командантом Дунавске дивизије I позива, разлика је била само у томе што је оног првог момента рачунао да ће у просторији између поменуте греде и Путиног Рида имати посла са једном слабом побочницом, док међутим овог другог момента бејаше почео стицати уверење да је и главнина дотичне дивизије, иако јој то није била намера, стала да се развија за борбу, свакако пре са тенденцијом да се брани него ли да напада. А то опет само по себи још не указиваше на потребу да се Коњичка дивизија повлачи и да се за заштиту тог њеног повлачења, у споразуму са командантом Дунавске дивизије I позива, предузму какве специјалне мере.

Што се тиче команданта Дунавске дивизије I позива, њему догађаји на овом делу фронта и иначе не задаваху никакве бриге, пошто је његова пажња и даље била остала прикована на десноме крилу, код IX пешад. пука, премда тамо још не беше почела да се води борба. О доласку Турака на Голубицу, према његовом крајњем левом крилу, свакако није био обавештен, и зато, кад му стиже из Стрновца дунавски дивизиски коњички пук, није га послао у томе правцу, него му је наредио да се склони иза Вујовског Камена, испод нагоричанске куле, уз мотивацију да му се ту нађе при руци ако би наступила каква опасност за везу са Дринском дивизијом I позива. Па и за судбину 2. батаљона XVIII пешад. пука, чије је одлучно и правилно наступање ка Куманици неко време посматрао са

Путиног Рида, нимало се није плашио, услед чега ни на памет му није падало да потражи или позове команданта поменутог пука, потпуковника Зисића, те да му да потребна упутства за његов даљи рад. У свом одговору даваном много доцније, у априлу 1914. године, по предмету једног личног спора, а на месту где говори о свом првом сусрету са личностима штаба Коњичке дивизије и њиховој хипотези о неуспелом покушају потучене турске дивизије да се неопажено мимо нашег фронта пребаци за Никуљане, изјавио је како се „после једног сахата посматрања развоја Турака за борбу, у колико се могло видети због магле, показало да њихови извештаји нису тачни.“ Из ово неколико речи не може се тачно утврдити да ли је и он ту хипотезу био усвојио. Али је извесно да је није побијао, из разлога што она ниуколико не искључиваше његову о масирању турских трупа око самог Куманова. Још је извесније да ситуацију Коњичке дивизије, која је имала још три пука неангажована у борби, због некретности непријатељеве није узимао тако озбиљно, да би, специјално ради њеног прихватања, особито кад она није ни помишљала на повлачење, вршио какве измене у распореду својих трупа.

Тако, у очекивању да се дигне магла, прође пола часа, за које време извиђачки ескадрон капетана Милојка Јанковића, маневрујући испред битолске редифске дивизије која је заобилазила Зебрњак са западне стране, бејаше сјахао за борбу пешке на Елезовом Брду, код једног засеока испред левокрилног батаљона IX пешад. пука. Али по истеку тога времена око 10:30, непријатељска пешадиска ватра са косе између потока Зебрњака и Куманице, према III коњичком пуку коме је припадао тај извиђачки ескадрон и који је са три ескадрона и митраљеским одељењем још увек стајао развијен десно и лево од Ђурчинске Мале, и 2. батаљону XVIII пешад. пука, који се сасвим беше спустио у долину Куманица, одједном постаде врло интензивна. Баш тада је 17. низамска дивизија довршила развијање на

напред поменутој коси и ојачала своје стрељачке стројеве у толикој мери да је требало да прође само неколико минута па да се осети њена велика ватрена надмоћност над тим нашим истакнутим јединицама. Три ескадрона и митраљеско одељење III коњичког пука са косе Турчинске Мале одступише један по један у касу и галопу, праћени турским шрапнелима који се, на срећу, високо распрскаваху. Како је који пролазио увалом између Вујовског Камена и к. 361, скретао је у десно, док се не прикупише позади Путиног Рида. Мало затим и 2. батаљон, који се таман беше почео пети уз косу на десној обали Куманице на чијем се гребену налажаху Турци, поврте назад. Мада је био праћен убиственом ватром, овај батаљон је одступао у најбољем реду, с тим да се после заустави и припреми за отпор на нагибу леве обале поменуте речице у висини засеока Владинаца. Најзад, извиђачки ескадрон III коњичког пука још је неко кратко време водио борбу са предњим деловима Битољске редифске дивизије, па се онда и сам повукао кроз предстражни распоред левокрилног 2. батаљона IX пешад. пука. Мислећи да ће се тај ескадрон тешко моћи из борбе извући, командант Дунавске дивизије I позива, на захтев команданта Коњичке дивизије, послао је по једном ордонанс-официру налог команданту поменутог пешад. пука да са једним батаљоном заузме засеок, код кога је ескадрон водио борбу. Али ово наређење стиже касно: ескадрон је већ био у сигурности. Налог је ипак био извршен. Како командант IX пешад. пука у својој релацији тврди, њему је том приликом било речено „да се са једним батаљоном крене напред и заузме Младо Нагоричане,“ са чиме се могло циљати само на заселак испред његовог левог крила, код кога је пре тога био ескадрон, пошто Младо Нагоричане са свима својим засеокима захвата велику просторију, пружајући се чак до Сртевице. О правом разлогу, због кога је то требало учинити, он не говори ни једном једином речју, као да му тај разлог, што је врло вероватно, уоп-

ште није ни био саопштен. „Приметио сам“, вели се даље у тој релацији, „да је сад доцкан, јер ће непријатељски делови пре стићи до овога (т.ј. до засеока) но упућени батаљон, али сам ипак извршио наређење. Кад је 2. батаљон напустио своје место у намери да заузме поменуто село (заселак), наредио сам да 4. батаљон из резерве дође на његово место. Кад је 2. батаљон сишао са дотле поседнутог положаја, био је враћен од стране ађутанта дивизије и дошао на своје место без губитака.“ Значи, командант дивизије благовремено је уочио овај неспоразум, па је накнадно послао свога ађутанта са палогом да се упућени 2. батаљон врати натраг, што је овог последњег може бити спасло да не доживи судбину 2. батаљона XVIII пешад. пука.

По повлачењу трију ескадрона и митраљеског одељења од Турчинске Мале, Коњичка дивизија још једно пола сата остала је у месту, утурена међу јединице првог борбеног реда на левом крилу Дунавске дивизије I позива. Чекала је да види шта ће даље бити, па да се према томе и определи. На предњој ивици Путиног Рила и даље су стајали делови I коњичког пука, развијени и спремни да приме пешадиску борбу, кад се непријатељ буде примакао на даљину домета њихових карабина, ако уопште и буде нападао, у шта командант Коњичке дивизије још није веровао. Коњичке батерије наново оживеше и убрзаше ватру. О њиховом смењивању батеријама Дунавске дивизије I позива још није било ни помена. Бар никакве мере у том смислу нису биле предузете, сем што је командант Дунавске дивизије I позива издао налог команданту свог артилер. пука да 2. дивизијон, који бејаше заостао на Крсту више Старог Нагоричана, примакне ближе. Иначе, због артилериских метака који се већ почеше распрскавати и на дивизијском десном крилу, команданта Дунавске дивизије I позива као да на овом месту ништа више није интересовало, те и не виде како му је прошас 2. батаљон XVIII пешад. пука. У ствари, то је једна

турска батерија са Зебрњака била почела да туче положај IX пука, али без икаквог резултата. Први њени меци падоше усред потпорнице деснокрилног 1. батаљона овога пука и, благодарећи једном срећном случају, сви се забише у земљу на празном простору између њених двеју чета. А остали махом пребациваху у позадину, тражећи по свој прилици 1. дивизијон дунавског пољског артилериског пука, који је после једног тегобног марша по наквашеном и раскаљаном земљишту већ био стигао под положај са Крста, одакле је пре нешто више од једног сата био овамо упућен по наређењу команданта дивизије. Ствар нимало није била страшна. Али пуковника Божановића стално је плашила она празнина између његовог десног крила и Дринске дивизије I позива. И у тој плашњи није имао времена да мисли на нешто друго.

Но у том настадоше озбиљније компликације, које ће команданта Коњичке дивизије одмах уверити да његовој дивизији више није место у центру борбеног распореда пешадије. На име, око 11 сати нове турске батерије ступише у дејство и обасуше својим зрнима Нагоричанске Карпе, а одмах затим, противно очекивањима његовим, и пешадија турска прешла је у наступање. Из одбранбеног става, у који се VI и 13. низамска дивизија из V корпуса, према синоћној заповести команданта Вардарске Армије, Зеки паше, беху поставили по доласку на одређене им положаје у реону Зебрњака и на Голубици, прешло се сада у офанзиву.

Зеки паша са командантом VI корпуса, Давид пашом, посматрао је развој својих трупа са Големом Риди више Шупљег Камена. Одатле је видео најпре повлачење III коњичког пука а потом и пораз 2. батаљона XVIII пешад. пука. Осокољен овим првим успесима, у исто време умирен сазнањем да се од Страцина не примећују никакви покрети у правцу Куманова, он се одједном одлучи да са својим десним крилом нападне наше истакнуте трупе на положајима код Младог Нагоричана. У следству те:

одлуке, у означено време отпоче наступање са циљем да се помоћу дивизија VI корпуса поменуте наше трупе занимају с фронта и помоћу 13. низамске дивизије изврши обухват њиховог левог крила. У центру целокупног турског поретка, 17. низамска дивизија, која је имала да захвати фронт Нагоричанских Карпа од Вујовског Камена до Пркиног Рида, лагано је ишла против 1. и 2. батаљона XVIII пешад. пука и I коњичког пука. На левом крилу, дотада приспели предњи делови Битољске редифске дивизије надираху просторијом између Зебријака и друма Куманово—Крива Паланка у правцу левог крила IX пешад. пука. А на десном крилу, претходница, а за њом и главнина, 13. низамске дивизије кретаху се према левом боку 2. батаљона XVIII пешад. пука гробеном Голубица—Пударница—Пркин Рид, уз кооперацију једног јачег одељења Арнаута упућеног у својству десне побочнице против четничког одреда на Сртевици.

Овај прелом у непријатељевом држању изазва извесне еквивалентне покрете и на нашој страни. Тако, на пример, VII пешад. пук, иницијативом свог команданта, потпуковника Александра Глишића, који поодавно предосећаше да се тамо напред дешава нешто крупније од једног обичног покушаја за заробљавање коморе, пошао је од Старог Нагоричана ка Путином Риду чим је опазио ово осетно појачавање непријатељске артилериске ватре. После пола сата, 4. батаљон XVIII пешад. пука, који је стајао као пуковска резерва позади утврђења код Црквице, упути се ка гробљу, јер је по наређењу свог команданта пука, импресионираног неуспехом 2. батаљона, имао да поседне седло између Пркиног Рида и Сртевице ради везе са четничким одредом. Најзад, што се тиче овог одреда, он је, још од момента кад бејаше приметио долазак чела 13. низамске дивизије на Голубицу, отпочео био да врши прикупљање својих разбацаних предстражних делова, окренутих до тога времена истоку према Страцину, и постројавање новог фронта, окренутог југу. Сада пак

у главном је довршио те припреме. Главна снага му је била сакупљена на највишем и најширем делу платоа, где је имао добру прегледност и одакле је могао брисати ватром у три стране. А једно одељење, под командом војводе Ђабунског, било му је истакнуто на једном басемаку одмах испод кљуна Сртевице према Рамништу, одакле се бејаше кренула поменута побочница састављена од Арнаута.

Командант Дунавске дивизије I позива више није веровао да се то пред његовим фронтом у чисто дефанзивној намери јављају трупе потучене код Страцина турске дивизије, већ напротив да и он и командант Коњичке дивизије имају посла са знатно јачом снагом, која је дошла на бојиште са намером да напада. Само ни он још никако није могао да схвати или барем да наслути ситуацију онако каква је она у истини била, а на име: да је то турска главна снага која, дошав са Овчег Поља, тежи да заметне одсудну битку са обухватом његовог левог крила. Него се опет беше закачио за своју стару хипотезу о прикупљању знатне снаге турске војске код Куманова, с тим само додатком да су се дотле прикупљене трупе код овога места кренуле у напад, имајући за полазни положај кумановску висораван и теренски комплекс око Зебрњака, и да се према томе њихов фронт могао простирати, у односу према његовој дивизији, од Грамаде до Пркиног Рида. Одмах је дакле настао да своје лево крило, које се по његовом уверењу требаше завршавати на овој другој тачки и које ће неминовним скорим одласком Коњичке дивизије и њених батерија остати недовољно брањено, колико толико осигура, задржавајући себи одрешене руке да евентуално може пружити што јачу потпору свом десном крилу, у коме је правцу очекивао испољавање непријатељског главног напада. Међутим, о делу фронта, који се протезаше од Пркиног Рида до Сртевице и даље преко ове до Пчиње и који већ бејаше почео у његовом незнању играти улогу левог крила његове

дивизије, није се ништа бринуо, иако је овај у самој ствари највише био угрожен. Чак се и не заинтересова да види шта се тамо дешава и да ли су се на тој страни појавиле какве непријатељске трупе.

Под том сугестијом издаде команданту свог артилериског пука наређење да 7. батерију, која је и иначе била без посла, постави код коњичких батерија, те да, како се у њиховим релацијама лаконски вели, „потпомогне одбрану центра“, или, што би било логичније, да се на дотичном положају нађе при руци да би оне горње у даном моменту могла заменити. Затим, посла једног ордонанс-официра у сусрет VII пешад. пуку, који се у еволуционим порецима са разређеним редовима лагано спушташе у Пилински до, са налогом да се у даљем току марша примакне ближе десном дивизиском крилу. Команданту дунавског дивиз. коњичког пука нареди да одмаршује на крајње десно крило и тамо осигура везу са Дринском дивизијом I позива. Најзад, он лично одјаха код IX пешад. пука и оданде, када виде одступање Коњичке дивизије, посла команданту VII пешад. пука налог да један његов батаљон оде право на Путин Рид и попуни празнину међу батаљонима првог борбеног реда XVIII пешад. пука, створену одласком њеним у позадину.

Бављењу Коњичке дивизије у центру Дунавске дивизије I позива дошао је најзад крај. Отприлике у 11:30 или нешто мало раније она одјури ка Старом Нагоричану, праћена у стопу турским шрапнелима. На Путином Риду остадоше, очекујући смену, коњичке батерије, заштићене најнужнијим бројем коњаника из I коњичког пука. Али не потраја дуго, па и оне одоше ка Старом Нагоричану, смењене 7. батеријом дунавског пољског артилериског пука, која је, према горњем наређењу свог команданта дивизије, и иначе већ била упућена на њихов положај. Овамо се упутише 8. и 9. батерија, напуштајући свој дотадашњи положај код утврђења, где

су биле најпотребније ради обасипања удоља између Пркиног Рида и Сртевице, у ком ће се правцу ускоро појавити знатне снаге нападачеве. Командант артилериског пука, оставши сам, наредио је да и оне дођу на Путин Рид, те да одатле, како је забележено у његовој релацији, „потпомогну одбрану центра и левог крила“. Ова би се мера могла примити као умесна у случају да се лево крило Дунавске дивизије I позива завршавало на Пркином Риду. Али због догађаја, који се без његовог знања и преко његовог очекивања почеше одигравати и источно од овог камењара, управо на терену који није могао бити тучен ватром са Путиног Рида, та је мера у самој ствари била скроз погрешна и до крајности штетна. Командири ових двеју батерија похиташе напред и попеше се на овај положај. За време рекогносцирања био је од пушчаног метка рањен командир 9. батерије, капетан Милан Атанацковић. Али батерије не изађоше на њ. Наређено им је да оду на своје старо место, свакако што је потпуковник Зисић, видећи да их нема на месту где их је био поставио и где су му одиста биле од неодложне потребе, уложио протест и категорички захтевао да се одмах тамо врате.

Најзад у подне, кад је пало решење да се 8. и 9. батерија врате натраг, ка утврђењу, стигао је VII пешад. пук са своја три батаљона позади Вујовског Камена. Његов 1. батаљон, који се још раније бејаше издвојио, хитао је са трима четама на Путин а са једном на Пркин Рид. Командант батаљона, мајор Стојан Поповић, није знао да ли на овом другом камењару има кога, па је за сваки случај желео да се на тој страни осигура овом својом четом.

IV

Код таквог стања ствари, срећа је била што се непријатељ бејаше задовољио заузимањем косе Ђурчинске Мале, те није ни покушавао да иде даље: у његовом програму није било извођење одсудног

напада на овоме правцу. Јер иначе, да је био енергичнији, ко зна да ли би 1. батаљон VII пешад. пука стигао на Путин Рид пре њега. Овако пак, благодарећи његовој неактивности, ипак је, и поред свију побројаних грешака на нашој страни, на крају крајева испало добро, те на томе делу фронта никаквих компликација није било. Али их је, у накладу за то, било јужније одатле, на крилу, о коме командант дивизије нимало није водио рачуна. Тамо је 2. батаљон XVIII пешад. пука, кога остависмо на нагибу леве обале Куманице у висини засека Владинаца где се после свог првог и неуспешно завршеног судара бејаше повукао, најпре био покушао да се на томе месту одупре нападу десног крила 17. низамске дивизије. Али му то не испаде за руком. Угрожен врло озбиљно у свом левом боку од стране претходнице 13. низамске дивизије која увелико наступаше гребеном од Голубице, како није имао резерве, он мораде повити за нешто своје лево крило, чинећи то по инстинкту самих делова који припадаху томе крилу, пошто му погибе командант, мајор Војислав Велимировић, који својим јединственим самопожртвовањем бејаше започео ону чувену серију сјајних подвига наших нижих комананата, која је стварно извојевала победу у овој сасвим случајно заподенутој битки. Ондах затим, пошто и претходничка батерија 13. низамске дивизије бејаше до тога времена стигла да се пласира на Голубици, тај злосрећни батаљон био је и одатле обасут артилериским зрнима. Изложен са две стране убиственој артилериској ватри, и при том, како му је већ било почело нестајати муниције коју је дотле, налазећи се први пут у борби, немиле трошио, убрзо отпоче да се повлачи концентрично ка Пркином Риду, откривајући на тај начин Путин Рид, на коме до доласка 1. батаљона VII пешад. пука није било пешадиске посаде.

Сад је требало прећи доста велики простор уз брдо и по земљишту, које је било скроз наквашено кишом. Из тога разлога одступање је ишло

веома споро, тако да је унакрсна артилериска ватра, која га је узастопно пратила, имала довољно времена да, и поред свију својих техничких недостатака, доврши започету разорну акцију. У почетку цео батаљон одступаше у доста добром реду. Поједина одељења и поједини срчанији војници, како причају очевици, застајаху овде-онде и обараху ватру на непријатељске стрељачке стројеве, који у једном широком луку на пристојном одстојању наступаху, заустављајући се и сами с времена на време ради отварања ватре. Али на крају крајева, од овог срчаног батаљона који је већ био на крају своје физичке и душевне моћи, када стиже до подножја Пркиног Рида, направи се гомила, у којој многи војници или нису имали муниције или им затварачи на пушкама беху напуњени блатом, те више нису функционисали.

Још мало па ће, како тада изгледаше, наступити тренутак да га прихвати и одмени 3. батаљон, на кога је овај страشان приказ већ био произвео тежак утисак. У очекивању тога, све је код овога било припремљено, како би одмах у почетку могао своју слабост пред непријатељем маскирати једновременим отварањем ватре из што већег броја пушака. Али до његовог директног ангажовања у том смислу, на његову срећу, није дошло одмах, благодарећи интервенцији 4. батаљона, који неочекивано истрча напред, него тек доцније, кад је било време да, поред 2., буде из борбе прихваћен и овај, смрвљен ударом коме се бејаше подметнуо сам, по сопственој иницијативи.

Напред смо видели, како је 4. батаљон био пошао ка гробљу са задатком да, поседајући седло између Пркиног Рида и Сртевице, продужи лево крило свога лука и ухвати везу са четничким одредом. Но он уради нешто сасвим друго. На име, кад је са предњим двома четама, идући у дворедном еволуционом поретку, тамо приспео, отисну се — опет на запрепашћење команданта пука, потпуковника Зисића, — правцем ка Пударници и Големом Риду у

ђоше гробље, спустише се у јаругу, која одмах одатле настаје. А затим, кад оне одмакоше у напред, свише се за њима у батаљонску резерву друге две, које су дотле биле у првом борбеном реду.

Овај неочекивани покрет право у разјапљену чељуст далеко надмоћније снаге непријатељеве наредио је сам, на своју руку, командант батаљона, мајор Душан Глишић. Свакако је морао опазити обухватни маневар 13. низамске дивизије према истакнутим 2. батаљону и помислити да је овај запао у клопку, из које га треба спасавати залагањем његовога батаљона. Или, ако није то, онда му се посигурно бејаше учинило зазорно да у једном тако тешком тренутку за 2. батаљон остане са својим батаљоном на положају који је за тадашњу ситуацију био повучен чак и у односу према 3. батаљону на Пркином Риду, па је хтео да изврши један скок унапред, до првог згоднијег тактичког одсека. Ма које од овог двога да је било по среди, то је без сваке сумње један велики гест, који је, истина, много нашкодио његовом батаљону, али је зато навео непријатеља да целокупан дотадашњи план битке измени.

У том, батаљон са својим стрељачким стројем стиже до једне ретке шумице југоисточно од Пекине Мале која се налази испод истакнутог кљуна Пркиног Рида. Ту је био обасут јаком ватром стрељачких стројева 13. низамске дивизије који гарнираше Пударницу и Големи Рид. При том, ту му се указа пред очима један језиви приказ. С десна му долажаху измешане и до гуше каљаве гомиле растројеног 2. батаљона, а с лева, западном падином Сртевице, одељење четника које се при наступању бејаше придружило левом крилу овог батаљона и сада се при повлачењу од њега откачило. Те и њега отпоче обузимати паника. Најпре се поколебаше чете из батаљонске резерве. Када опазеше наоружане сељаке овог четничког одељења, од којих због њиховог шареног одела помислише да су Турци или Арнаути, у њиховим се редовима за-

чуше узвици: „Турци заобилазе!“ Неки делови сасвим спонтано и без команде оборише на њих ватру, док опет други нагоше уз брдо ка гробљу и преко овог у позадину. Затим се поколебаше и чете у стрељачком строју, када поред њих стадоше промицати бедни остаци 2. батаљона, који се бејаше упутио западном и источном страном Пркиног Рида, па и уз његов предњи нагиб, у правцу развијеног на њему 3. батаљона. Али, благодарећи беспримерној енергији мајора Душана Глишића, ред је код њих колико толико био повраћен.

Ситуација овог крила Дунавске дивизије I позива била је дакле критична. Удружена ватра сад већ прилично депримираног 3. батаљона са Пркиног Рида, знатно поколебаног и деморалисаног 4. батаљона лево и нешто мало испред овог камењара, и делова растуреног 2. батаљона, заустављених у продужењу десног крила овог другог, била је веома слаба да одоли навали 13. и десног крила 17. низамске дивизије, ако ови буду енергичније гурнули напред. Командант XVIII пешад. пука, сем митраљеског одељења, ништа није имао у резерви. Његов 1. батаљон на линији Вујовски Камен — к. 361 био је заплетен, истина, не још тако јако, у ватреној борби са левим крилом 17. низамске дивизије и при том био је од осталих батаљона, ангажованих у овом пакленом вихору, растављен Путиним Ридом, на који су мало час пристигле три чете 1. батаљона VII пешад. пука. Што је још најгоре, дивизиска резерва била је и сувише далеко од места, где се ови судбоносни догађаји одиграваху. VIII пешад. пук још стајаше непомично на свом ранијем месту, позади IX, који је тек сада, и то под куд и камо повољнијим околностима, био почео да води борбу, док опет с друге стране VII пук са своја три батаљона бејаше заустављен позади Вујовског Камена, такође ближе много мање угроженом дивизиском десном крилу. Па ни артилерије није било да пешадији на овом најјаче угроженом месту у том најкритичнијем тренутку пружи потре-

бан ослонац. Сада би добро дошле 8. и 9. батерија: код утврђења. Али су се оне, због погрешне оцене ситуације од стране команданта артилер. пука, тада шетале ка Путином Риду и натраг. Што се тиче 2. дивизијона, он је тек био на маршу са Крста, мучећи се по блату, и то не у правцу овога крила већ ка месту где се налазаше VII пук. Најзад, командант дивизије, кога се све то највише тицаше, био је чак код IX пука, те није ни видео шта се овамо догађа, да би могао благовремено наредити рокирање VII пука на ову страну и настати да се учинена грешка у употреби 8. и 9. батерије, па и 7., која је у том времену престала дејствовати са Путиног Рида, с места поправи.

Да су Турци били агилнији, више је него сигурно да би ове наше слабе, поремећене и остављене својој судбини трупе врло брзо биле са дотичних положаја збрисане. Пркин Рид би сигурно пао, а с тим би и остале трупе Дунавске дивизије I позива, угрожене с бока, биле принуђене да се повуку на положај код Старог Нагоричана, што би се на сваки начин морало бар у неколико одазвати штетно и на држање других дивизија наше Прве Армије. Једном речју: маневар, ради кога је 13. низамска дивизија овуда била упућена, био би крунисан потпуним успехом. Али Турци испустише ову јединствено повољну прилику, те се и не машише једног тако лепог успеха; већ, паралисани једном великом заблудом, у коју опет сад они упадоше, обуставише даље наступање. На име, пропали али јуначки подвиг 4. батаљона XVIII пешад. пука савршено их је изненадио и збунио. Пре свега, они су мислили да се крајње лево крило наше Прве Армије налази на нагибу леве обале Куманице у висини засеока Владинаца, где се после свог првог неуспеха бејаше зауставио 2. батаљон, — таман како треба да га згодно подухвате с бока. А овамо, у реону Пркиног Рида јавише се нове наше трупе, са којима је сада требало повести фронталну борбу. Па онда, испад 4. батаљона њихова главна команда

је по некој чудној логици одмах довела у везу са пропалом офанзивом 2. батаљона и те две радње схватила не као две случајне и узајамно сасвим одвојене, засебне акције, као што су стварно и биле, већ као некакво с планом и са снагом од читавог једног пука изведено насилно рекогносцирање, коме се по правилу прибегава само онда кад се на положају за његову одбрану има довољно јака снага. И према томе, прво што јој је тада било пало на памет, бејаше, као што и сами Турци причају, једна за нас спасоносна хипотеза да, кад Срби рескирају једну тако велику јединицу, бацајући је са овако јаког положаја, за извођење операције која се обично предузима са једном четвртином снаге, мора бити да на томе месту имају барем једну дивизију.

Под утицајем ове погрешне хипотезе, Зеки паша је сада нашао, да за обухват левог крила наше Прве Армије неће бити довољна 13. низамска дивизија и да правац, којим се може упасти у леви бок и позадину наших трупа које бране младо-нагоричанске положаје, више не води гребеном преко Пударнице ка Пркином Риду, већ још више у десно, преко Сртевице, а евентуално и левом обалом Пчиње. Па зато, пошто бејаше затражио од команданта VII корпуса, Фети-паше да приступи активнијем дејству према десном крилу наше Прве Армије, те да се увери да којим случајем тај део нашег фронта није ослабљен на рачун Нагоричанских Карпа, издаде 13. низамској дивизији наређење да стане, а армиској резерви, коју код Новосељана образоваше Штипска редифска дивизија са придатим јој 5. стрељачким пуком, да се примакне ушћу Криве Реке у Пчињу, те да одатле, у колико јој ситуација на правцу од Страцина буде дозвољавала, приступи том пројектованом ширем обухвату.

V

На супротном крилу бојног поретка Дунавске дивизије I позива отпочео је око подне дејствовати

1. дивизијон мајора Саве Трипковића. Најпре је отворила ватру његова 3. батерија на Поповцу, па за њом 2. између Поповца и Попових кућа и 1. код Попових кућа, гађајући турску пешадију, која се већ у велико развијаше и према овом делу нашега фронта.

Почетак његове акције био је срећан, јер неколико првих метака сасвим случајно падоше у смакнуту поредак Охридског редифског батаљона, који се беше заклонио у јарузи потока Зебријака, западно од Брадиновачке Мале. По причању турских заробљеника, одједном му избацише из строја преко две стотина људи, што га је толико било деморалисало, да је пред вече побегао из дивизиске резерве, у којој је, због те погибије, био у даљем развоју битке задржан. Битољска редифска дивизија, којој овај батаљон припадале, и иначе је, по својој недовољној бројној јачини, прилично слабом квалитету и претераној физичкој изнурености, врло мало обећавала. Још јој је само требала једна таква непријатност, па да се покаже недорасла за какав већи подвиг.

Уопште узев, борба на овом крилу развијаше се својим нормалним током. Обратно XVIII, IX пешад. пук није имао потребе да, ступајући у борбу, врши каква јача померања. Ситуација код њега од самог почетка развоја непријатељских трупа пред њим била је прилично јасна. Заблуда команданта Коњичке дивизије о потученој турској дивизији код Страцина, која бејаше распростраљена свој штетни утицај на друге трупе пре ступања његовог у борбу, њега није била захватила. Али је зато, због своје слабе тактичке везе са Дринском дивизијом I позива, стално био предмет особите бриге свог команданта дивизије, што је само могло ићи у прилог његове безбедности. Касна појава Битољске редифске дивизије дала је времена такође касно приспелом I. дивизијону да га на време потпомогне, док њена квантитативна и квалитативна слабост даваше маха и једном и другом да и без помоћи других трупа мо-

гаху одолети њеном нападу. Поврх тога, у његовој непосредној позадини још увек се налажаху три батаљона VIII, па му се примицаху ближе и три батаљона VII пешад. пука. У случају нужде могао је, према томе, рачунати на брзу помоћ целокупне дивизиске резерве, чега су били лишени батаљони XVIII пешад. пука на Пркином Риду и удољу између њега и Сртевице, а највише четнички одред који држаше овај други положај, предодређен да овога дана битке одигра врло важну, ако не и пресудну улогу. Једном речју, тај је пук био у прилици да понуђену му борбу прими без икакве журбе, на месту и у распореду како се беше затекао, под непосредном контролом и упливом команданта дивизије и уопште са довољно спокојства и чврстине. Његов командант, потпуковник Панта Грујић, био је дакле у много бољем положају него ли његов колега, потпуковник Зисић.

До доласка 1. дивизијона, стрељачки стројеви Битољске редифске дивизије стигоше на даљину од једног километра испред ровова левокрилног 2. батаљона IX пешад. пука. А од тада почеше пристизати нове трупе, како је нашим изгледало, као да су долазиле друмом из Куманова. Ове последње пак једна по једна се изгубише по јаругама у околини Мрамора, с тим да се мало после поново појаве, и то: једним делом према левокрилној чети деснокрилног 1. батаљона а другим на к. 382, на којој је поменута дивизија и иначе требала заломити свој фронт ради предохране од евентуалних напада са правца, на коме се налазаше Дринска дивизија I позива.

Између 1 и 2 сата поподне борба постаде интензивнија у толико што се на коси к. 345 (Зебрњак) — к. 343 у брзо једна за другом јавише четири батерије. Од тада наш 1. дивизијон, носећи се с њима, имао је добро да повуче, док га на крају крајева не оставише на миру прелажењем на некакву чудну тактику брисања позадине у циљу изналагања наших резерва. Међу првима била је

нађена 3. батерија мајора Илије Петковића на Поповцу, па је у толикој мери била засута артилериским мецима, да је свима, који то посматраху са стране и из позадине, изгледало као да ће просто бити разнета у комаде. Али она јуначки издржа, те ни једног момента не прекиде ватру, него је на-против и даље, на дивљење официра и војника VIII пука, са највећом интензивношћу дејствовала и на послетку успела да код непријатеља створи уверење да је треба тражити на другом месту.

Но у 2 сата, кад је борба била у највећем јеку, командант дивизије мораде прекинути своје бављење на овоме крилу и похитати на центар свога положаја ради спасавања левог крила, са кога му стигоше неповољне вести. Командант XVIII пешад. пука бејаше га известио да су му 2. и 4. батаљон потпуно разбијени и да са 3. батаљоном, ако му се не пошаљу појачања, неће моћи одржати до мрака поверени му положај, Пркин Рид.

Међутим, на фронту 1. батаљона XVIII и 1. батаљона VII пешад. пука, који држаху положаје Вујовски Камен, к. 361 и Пркин Рид, лево од IX пешад. пука, није било никаквих измена, сем што је 7. батерија, из нама непознатих разлога, била одступила са ове последње тачке. Ова два батаљона била су на тај начин остављена на милост и немилост непријатељској артилерији, те их је једнако обасипала својим зрнима. Да би осоколио своје војнике, капетан Љутомир Ђорђевић, чија чета држаше Вујовски Камен, скакао је по положају, правећи у шали гестове као да је хтео хватати рукама турске шрапнеле, и у том скакању био је једним шрапнелом смртно рањен. Иначе, турска пешадија још се не усуђиваше при-маћи се овим неприступачним камењарима.

На голој ледини позади Вујовског Камена и к. 361, VII пешад. пук још увек тапкаше у месту, питајући се у чуду што га не шаљу у помоћ левом крилу, са кога је маса војника већ била на његове очи избегла у позадину, ка Старом

Нагоричану. Да би умањио губитке од непријатељске артилериске ватре, већ се беше толико разредио, да је левим крилом био за нешто прешао друм Крива Паланка—Куманово и дошао иза Пркиног Рида.

И код 3. и 4. батаљона XVIII пешад. пука, од којих је онај први био ојачан једном четом 1. батаљона VII пешад. пука, неко време није било важнијих промена. Они се, благодарећи неактивности непријатељских трупа пред њима, прилично дуго, за њихову очајну ситуацију, држаху на својим местима: на Пркином Риду и у удољу између њега и Сртевице. А од 2. батаљона остале су у бојној линији још само две незнатне групице срчанијих војника: једна у продужењу десног крила 4. и за нешто испред 3. батаљона, до наспрам истакнутог кљуна Пркиног Рида, а друга у седлу између ове тачке и Путиног Рида, где је ради успостављања везе са 1. батаљоном VII пешад. пука бејаше заставио један веома храбар официр, капетан Светислав Милић, који је мало после на томе месту и погинуо. Па и 3. батаљон на Пркином Риду, поред кога и кроз чије редове маса бегунаца, унакажена лица и покривени блатом у толикој мери да више нису личили на људе, бејаше прошла, заразивши и њега донекле паником, једва се држаше. А што се тиче заосталих делова 4. батаљона у удољу испред и у лево од овог камењара, само је требала да попусти она беспримерна енергија неустрашивог мајора Душана Глишића, са којом их још држаше под својом влашћу, па да одједном прсну и са собом повуку оно мало војника 2. батаљона, што се неким чудом поред њега беше задржало.

С друге стране, док су 13. и десно крило 17. низамске дивизије, у очекивању да трупе Штипске редифске дивизије стигну на њену висину, непомично стајали према Пркином Риду и седлима десно и лево од њега, Арнаути на Сртевици, пошто потиснуше предње одељење Бабунскога, продреше до

Бузинске Мале и оданде почеше косом ватром тући: стрељачке стројеве 4. батаљона. Услед тога, мајор Глишић мораде између 1 и 1:30 поподне издати наређење за повлачење и поседање седла између Пркиног Рида и Сртевице. Како је предвиђао да се то повлачење, предузето под овако тешким околностима, врло лако може претворити у панично бегство, уједно је упутио свог ађутанта на ћувик код гробља са налогом да ту сачека и задржи оно што је још било остало на лицу од чета из његове батаљонске резерве, а он сам остаде код стрељачког строја, док се и последњи делови овог не ставише у покрет. Али му то мало поможе, јер, чим настаде повлачење, мађиска моћ његовог личног примера престаде. Чете из стрељачког строја и батаљонске резерве, обасуте ватром развијених делова 13. низамске дивизије у леђа и захваћене ватром Арнаута из Бузинске Мале с бока, прскоше и појурише уз брдо. На ћувику код гробља успео је најзад да прикупи око себе 200—300 војника из свог и 2. батаљона. Све остало се беше разбегло.

Окуражена паничним бегством 4. батаљона, 13. низамска дивизија крену се напред у правцу истакнутог кљуна Пркиног Рида и ка његовој јужној фази до наспрам гробља, а са снагом колико се на оном уском простору између Белог Камена и безименог потока могаše развити. Пркином Риду као да је дошао последњи час. Ни с које стране није било помоћи. А од двеју батерија, које су биле враћене на ово крило, само је један топ из 8. био стигао да се досада постави за дејство код утврђења. Толико је мало артилерија левог крила Дунавске дивизије I позива у овим најтежим тренуцима Кумановске Битке била од користи својој пешадији. Нашавши се дакле у овако очајном положају, потпуковнику Зисићу не остаде ништа друго до да покуша и последње средство, а то је да учини употребу од свог митраљеског одељења, које је дотле, у недостатку других трупа из пуковске резерве,

клоне по терену, па се шта више у том циљу мистично и повише уназад. Што је најглавније, у том положају они остадоше и после, пошто се то одељење бејаше повукло. Знак, да тај њихов скок није био извршен у циљу одсудног удара, пошто је он био намењен Штипској редифској дивизији која је тада тек била на маршу од Новосељана.

Десет батаљона 13. низамске дивизије сад се, према томе, ограничише на обичну ватрену демонстрацију. Три батаљона 17. низамске дивизије, према северозападној фази Пркиног Рида и удољу између овог и Путиног Рида, то су били учинили и раније. Најслабије брањено место на нашем фронту овим је било спашено. Што је најинтересантније, нико од Турака није ни слутио, да ових тринаест батаљона њихових имају према себи цигло један, који је и сам на овом камењару стајао као да је био на стакленим ногама. Много доцније, у Албанији, један турски ђенералштабни официр, дошав у додир са нашим официрима као парламентар, запитао их је шта смо овог момента имали на Пркином Риду. Кад је чуо, лупио се шаком по колену и неколико минута није могао од запрепашћења проговорити ни једне речи.

Опасност од директне навале Турака на Пркин Рид била је дакле преброђена. Па ипак, криза је на њему и даље расла. Његова у велико потресена посада поче најзад бацати брижне погледе у лево, где се њеној узбуђеној машти привиђаху симптоми некаквог широког обухвата, који ће је за кратко време поклопити и задавити. Најпре су била примећена нека пешадиска одељења на левој обали Пчиње, према мосту на друму Крива Паланка—Куманово. Од њих јој се учини да су Турци. У ствари, то су биле две чете 1. батаљона VIII пешад. пука, које је командант батаљона био послао са Орловца да заштите мост од турских коњичких патрола које му се прикрадаху кроз врбаке у долини речној. А затим, маса сељака из четничког одреда почела је да бежи у по-

задину, вичући из свег гласа да је на Сртевици свеизгинуло. Наши на Пркином Риду, видећи то, помислише да је тамо све свршено и да ће их непријатељ сад напасти с бока и из позадине. Рекли бисмо да неки од њих и данас верују да то није била само халуцинација, већ права и истинска стварност. Један интеллигентан официр, у свом иначе лепо написаном чланку „18. пук у Кумановској Битци“ чак тврди, како су тога момента непријатељске трупе, потискујући испред себе 1. батаљон VIII пешад. пука са Орловца целом ширином такозване Војничке косе, што ће рећи са поретком који се простираше од Сртевице до Пилинског дола, с обе стране друма Крива Паланка—Куманово, биле допрле до Михајлинске Мале и на тај начин дошле у позадину 3. батаљона на Пркином Риду. У ствари, на Сртевици су се тада борили наши предратни четници. На њој ће се доцније сударити два батаљона VII пешад. пука и Штипска редифска дивизија. Ни после тога судара Турци је не беху заузели. А најмање је то могло бити у моменту, који овде описујемо.

На Пркином Риду, због ових привиђања, око 2 сата поподне завлада паника. И под њеним утицајем, цео 3. батаљон XVIII, сем неких његових слабих делова и делова придате му чете из 1. батаљона VII пешад. пука на фаси окренутој Куманици, повуче се на задњу ивицу његову.

VI

Сад би добро дошло активно дејство наше Коњичке дивизије у непријатељском десном боку, да је бар у подне прешла на леву обалу Пчиње и гурнула правцем преко Орловца и Клечовца. Али се она, после одмора од једног сата у Старом Нагоричану, опет беше примакла ближе пешадији и дошла на теренски језичак источно од засеока Пиленца, где је остала до мрака. Сва пажња њеног заповедника кнеза Арсена остаде, и против његове воље, прикована за ону ломљаву, која све више обузимаше Нагоричанске Карпе и Сртевицу, за које

му је, — с обзиром на бављење команданта Дунавске дивизије I позива на слабије нападнутом десном крилу, одвлачење VII пешад. пука из дивизиске резерве ближе томе крилу и одсуство готово сваке артилериске акције на левоме крилу, — изгледало да врло лако могу пасти у руке непријатељу. Пратећи пажљиво и из близине шта се све на овим положајима дешавало, јасно је могао уочити све мене, кроз које је, пењући се своје врхунцу, пролазила криза овог с наше стране сасвим занемареног крила, док не беше достигла ступањ, обележен напуштањем Пркиног Рида. Не измаче му из вида ни кад прва а потом и друга партија бегунаца 2. и 4. батаљона XVIII пешад. пука бејаше прснула ка Старом Нагоричану, ни кад се наоружани сељаци из четничког одреда на Сртевици разбегоше у позадину, ни кад се поједини војници 3. батаљона поменутог пешадиског пука почеше пре описаног општег повлачења осипати са Пркиног Рида. Све то толико га је било парализало, да је своју дивизију и даље држао позади левог крила Дунавске дивизије I позива, мислећи да ће она, док се стање на положају не буде стабилизирало, поколебаној пешадији бити од веће користи ако остане где је, те да јој у одсуству других резерва послужи за ослонац, него ли ако се буде пребацила на супротну обалу Пчиње. Јер, ако би приступио извођењу овог заобилазног маневра који условљаваше извесно време, за које је на дотичном делу фронта требало под оним тешким околностима очекивати свашта, наше слабе трупе могаху одатле, како му је тада изгледало, бити одбачене пре но што он буде стигао да обиђе непријатељево десно крило и у његовом боку постигне потребан ефекат. Могла би му се, дакле, десити непријатност да не буде ни тамо ни овамо баш у најкритичнијем тренутку, кад би могао олакшати ситуацију разбијеним трупама, било поседањем прихватног положаја у њиховој непосредној позадини било преласком у контра-напад ради преотимања изгубљених тачака.

Овај његов поступак, с обзиром на то што је Дунавска дивизија I позива била успела да се и без његове ефикасније помоћи одржи на својим положајима, још би се и могао са тактичког гледишта критиковати. Али, кад се узму у разматрање наведене психолошке чињенице, које такође имају значајну улогу у свакој битки, особито када једна војска први пут ступа на ратну позорницу, он се може и разумети. Нема сумње да би његова акција у непријатељском десном боку, предузета макар и овако позно, после испуштених првих момената битке, морала уродити својим плодом. Али и овако, његово лично присуство, на месту где је био, у моралном погледу било је од извесне користи за општу ствар. Својим ауторитетом краљевог брата дао је моралне снаге команданту Дунавске дивизије I позива, пуковнику Божановићу, у душевној борби која је код овога мало после наступила у следству дилеме, која га је још од почетка битке из потаје мучила: да ли је добро урадио што је примио борбу на положајима код Младог или је то требао учинити на положајима код Старог Нагоричана.

Кад је било 2 сата поподне, он изгуби стрпљење. Видећи да команданта Дунавске дивизије I позива још нема да се врати са свог десног крила, посла свога начелника штаба, потпуковника Милана Туцаковића, команданту VII пешад. пука са налогом да од овога затражи да, не чекајући наређење свог претпостављеног, одмах пошаље на лево крило један батаљон.

Командант VII пука, потпуковник Александар Глишић, и сам је увиђао да се нешто мора у том смислу предузети. И зато, кад му беше саопштена горња порука команданта Коњичке дивизије, он једва дочека пружену му згодну прилику да бар нешто уради у духу тадашњег стања на бојишту, и сместа издаде наређење команданту 2. батаљона, који се налазаше на левом крилу еволуционог поретка пуковског, да са батаљоном одјуре и што

пре укаже помоћ посусталим трупам дивизи-ског левог крила. Командант батаљона, мајор Војислав Николајевић, на то командова својим четам, које беху разређеним водним колонама постројене шах-матно у два реда, да удвоје редове у лево и да се живим кораком крену напред. А затим похита испред њих са намером да прође поред Пркиног Рида, за који још није знао да се његова предња ивица више не налази у нашим рукама, и што пре осмотри Сртевицу, за коју је већ био чуо да је на њој притешњен четнички одред Војводе Вука.

У том код VII пешад. пука стиже командант дивизије, пуковник Божановић. Ту се састаде са потпуковником Туцаковићем. Од њега сазнаде шта се све за време његовог одсуства дешавало на положајима његовог левог крила. Уједно је од њега био обавештен и о мишљењу команданта Коњичке дивизије, кнеза Арсена, да су Турци на то крило управили главни напад и да би одмах требало предузети одговарајуће мере. Сад и он поче веровати у могућност једне такве комбинације, с том само разликом што је и даље остао при свом првобитном гледишту да су све турске нападне колоне, па и она која се према овом крилу развијаше, долазиле искључиво из Куманова. Отуда се и у његовој релацији и у релацијама његових потчињених турски маневар у правцу дивизиског левог крила објашњава као да је био наступио путем некакве рокаде с једног крила на друго. А то гледиште имало је прилично великог утицаја, између осталог, и на рад команданта VII пешад. пука приликом доцнијег избијања његовог на Сртевицу.

Чим је завршио разговор са начелником штаба Коњичке дивизије, потпуковником Туцаковићем, пуковник Божановић издаде наређења, која изазваше померање трупа из његове дивизиске резерве с десна на лево и на тај начин произведоше судбоносан прелом у дотле веома лабавој ситуацији његовог левог крила: команданту VII пешад. пука да и са

остатком свога пука похита на Сртевицу, чији је велики тактички значај тек сада био почео увиђати, а команданту VIII пука, који се са своја три батаљона још увек налазаше позади IX, да своје трупе рокира у лево и доведе на Белу Земљу, на којој је дотле био VII. Наредио је још и да се 7. батерија врати на положај. Али то није било извршено.

Дефиловање VII пука дуж наших положаја у означеном правцу — напред 2., мало подаље за њим један поред другог 3. и 4. батаљон: 3. десно а 4. лево — по причању очевидаца, величанствено је изгледало. Све живо унаоколо прену се и устрепта. Многи војници 3. батаљона XVIII пешад. пука, који се по напуштању предње ивице Пркиног Рида беху упутили у позадину, када видеше ову импозантну масу како им се живим кораком приближује, на један мах стадоше и као омађијани остадоше онако како се беху затекли, растурени појединачно и у гомилицама. Међу њих упаде мајор Војислав Николајевић, који бејаше прилично измакао испред свог батаљона. Пошто је од њих сазнао како је прошао њихов батаљон, окрете се на лево-круг и својим предњим двома четама руком даде знак да се у кретању развију у стрелачки строј, што за тили час, трчећим кораком, би извршено. Потом даде и други знак, да цео борбени поредак батаљона изврши захођење својим левим крилом, означајући му за правац Пркин Рид. И не потраја много кад његов батаљон гурну на поменути положај, потискујући све што му се беше затекло на путу: најпре ове растурене бегунце, а одмах затим и остатак њиховог батаљона који је стајао на задњем нагибу положаја.

У том 3. и 4. батаљон прођоше поред Пркиног Рида и стигоше до наспрам гробља, где је командант XVIII пука, у очекивању концентричног напада са Сртевице и из удоља испред седла између ње и Пркиног Рида, обезбеђивао колико је могао своје лево крило, помажући мајору Глишићу око прикупљања и уређивања растројеног му 4. батаљона. Али их ту дочека ватра једне брдске батерије, која је,

измакав за нешто испред 5. стрељачког пука који је био у претходници Штипске редифске дивизије, већ била стигла да се заклоњено постави за дејство испод самог јужног кљуна Сртевице. Услед тога, 3. батаљон мораде да стане и да се припреми за делимично пребацивање преко брисаног седла ка платоу на Сртевици, док 4. одскочи у страну и потом се, невидено од непријатељске артилерије, сјури поред друма Куманово—Крива Паланка до близу Пчиње. Једна чета овог другог остаде код утврђења да извлачи дотле још неизвучене топове 8. и помогне неангажованој 9. батерији да се поред ње постави за дејство. А један његов вод, који се сасвим случајно бејаше појавио на седлу испред 3. батаљона, одјурио је трком на Сртевицу по наређењу команданта XVIII пука.

Командант пука, потпуковник Александар Глишић, пошто је издао потребна наређења за пребацивање 3. батаљона напред означеним брисаним простором, удари поред гробља, јашући на коњу и лупкајући се спокојно штапићем по сари од леве чизме. Ту се сусрете са својим братом, мајором Душаном Глишићем, и стаде да се са њим поздрави, не знајући да ће им то бити последње виђење. Док је старији брат, Александар, био пун живота и снаге, дотле млађи брат, Душан, како је био болестан и при том до крајности изнурен толиким физичким и душевним напорима, представљаше живу лешину, која се у свој својој импозантној висини од читава два метра усправио држаше посредством своје огромне мотке и снагом челичне воље. Па ипак беше додељено: оном првом да још у току тога дана јуначки погине и својом смрћу запечатити једну од најзначајнијих и најсудбоноснијих епизода Кумановске Битке, а овом другом да га надживи. На завршетку, мајор Душан у неколико речи даде израза бојазни да непријатељ не продре преко Сртевице у његов бок и бок целе дивизије. На то му брат, пружајући руку да се са њим опрости, са

пуно самопоуздања добаци: „Не бери бриге“, после чега ободe коња и оде под Сртевицу.

Командант 2. батаљона, мајор Николајевић, док се 3. батаљон пребациваше ка Сртевици, по инстинкту је наслућивао да ће се на њеном платоу за који моменат догодити решавајући судар. Иначе, пред Пркиним Ридом, на коме се он сада налазаше, све је било релативно мирно. Турска пешадија још увек стајаше на даљини од неких 7—800 метара, не дајући од себе ни једног знака да се мисли ускоро кренути напред. Батерије 13. низамске дивизије са Голубице и Ђућинскога Рида, које нанеше осетне губитке његовом и 3. батаљону XVIII пешад. пука приликом њиховог заједничког избијања на, мало пре тога напуштену, предњу ивицу овог камењара, сад су својим мецима шарале, тражећи по његовој позадини нашу артилерију и пратећи рокирајућу пешадију у њеном походу ка Сртевици. Једном речју, осетио је да је присуство његовог батаљона на овоме месту, од момента кад је на њему био повраћен ред, постало излишно и да ће он бити од веће користи тамо, где ће се за кратко време поломити копља. Али, како му је командант пука у пролазу наредио да са батаљоном остане где је, то он остави своје трупе и одјури на Сртевицу, да га лично обавести о свему што бејаше видео и од њега, ако устреба, благовремено издејствује одобрење да са својим батаљоном узме удела у предстојећем окршају.

Сад и командант Коњичке дивизије предузме мере да се помогне VII пешад. пуку при избијању његовом на Сртевицу. Издао је наређење команданту IV коњичког пука да тамо упути један ескадрон и своје митраљеско одељење, што је одмах било учињено. Кажу, да је тада командант Дунавске дивизије I позива захтевао од њега да са свом својом коњицом јуриша на Сртевицу, али да је он то одбио. Ако је одиста било тако, у праву је био што га није послушао. Али је, ради што ефикасније

помоћи пешадији, могао и требао за сврху због које бејаше упутио ескадрон и митраљеско одељење, одредити барем један коњички пук.

Најзад, командант Дунавске дивизије I позива, по одласку VII пука, остаде на Белој Земљи, где га затекоше 2. дивизијон, који долазаше са Крста, и VIII пешад. пук, који је по његовом наређењу ту дошао да се постави на средокраћи између крајњег десног и крајњег левог крила младо-нагоричанских положаја. Па кад најзад виде предње делове VII пука како избијају на Сртевицу, он одјаха на своје десно крило, да види како издржава IX пук у борби која је, како му изгледаше, била у највећем јеку.

VII

На десном крилу, код IX пешад. пука, борба бејаше достигла највећу жестину између 3 и 5 поподне. Али је, благодарећи снажној потпори 1. дивизијона, турски напад био дефинитивно заустављен. Развијени делови Битољске редифске дивизије остадоше на 6—800 метара испред стрељачких стројева 2. и левокрилне чете 1. батаљона, са левим крилом повијеним готово под правим углом на к. 382 према Никуљанском вису односно према Дринској дивизији I позива. У одбијању напада 3. и 4. батаљон из пуковске резерве нису ни узимали учешћа, — толико је тај напад био слаб. А што се тиче митраљеског одељења, оно је гађало косом ватром низ јаругу Сајтиног потока предње делове левог крила 17. низамске дивизије према Вујовском Камену и к. 361, због чега је и оно с времена на време привлачило на себе пажњу непријатељске артилерије. У јеку те борбе, око 4 сата, непријатељ је опазио дунавски дивиз. коњички пук, који се налазаше на Грамади ради везе са Дринском дивизијом I позива. И њега је обасуо артилериском ватром. Од једног шрапнелског метка ту погибе Владета, син Љубомира Ковачевића.

Пред фронтом 1. батаљона XVIII и 1. батаљона VII пешад. пука — на Вујовском Камену, к. 361 и Путином Риду — није било ничега новог. Сва се борба овде беше свела на обично пушкарање, уз повремено трескање турских граната у ове камењаре. Наша 7. батерија још никако не узимаше учешћа у борби.

На Пркином Риду, где се налажаху измешани: једна чета 1. батаљона VII, 2. батаљон VII и 3. батаљон XVIII пешад. пука, и на Ћувику код гробља, где се, ојачани, сада са два митраљеза из пуковског митраљеског одељења, још увек уређиваху заостали делови 2. и 4. батаљона XVIII, такође није било никаквих промена. Једино што је, под ватром турских батерија са Зебрњака, Голубице и Ћућинског Рида, а потом и брдске батерије са терасе испод кљуна Сртевице, храбро дејствовала 8. батерија мајора Вукашина Петровића, најпре са једним, затим са два, доцније са три и на послетку пред мрак са сва четири своја топа, при чему пешаци мораху да јој на рукама доносе муницију из кара које су због блата биле остале позади. Тим својим дејством успела је да сузбије све покушаје да се из 13. низамске дивизије пребаце преко безименог потока појачања трупама које нападаху Сртевицу. А што се тиче 9. батерије, од ње није било никакве помоћи. Она је стигла да се постави за дејство поред 8. тек увече, када борба беше сасвим престала.

Али је на Сртевици било лома.

Око 2 сата поподне, четнички одред, који бејаше спао на своје опробане старе четнике и нешто мало наоружаних сељака, налазаше се на задњем делу односно у близини задње ивице овога платоа. Одатле се пушкарао са Арнаутима који су се били примакли на даљину од 6—700 метара, односно до места где се тај плато почиње сужавати. Дуж његове бојне линије лежала је маса рањених и мртвих четника и сељака. Оно што је још било способно

за борбу сасвим је било посустало. Па ипак свелистом је пренуло, када се позади Пркиног Рида указаше у покрету, темпом који наговештаваше неку несаломљиву енергију, еволуциони порец. VII пешад. пука.

Војвода Вук, противно својој импулзивној природи, био је дотле принуђен да се брани. Али сада, када виде да му долази помоћ, реши се да промени тактику. Са собом поведе 20—30 најодабранијих четника и упаде у Бузинску Малу, постављену дуж западне ивице највишег и најширег дела платоа између непријатељске и његове бојне линије, да из ње истера омања арнаутска одељења, која се ту беху увукла. Док је он тако продирао између кућа те Мале, стиже на плато онај вод из 4. батаљона, који је, од свију трупа VII пука, први био овамо упућен, и, како се беше захуктао, повуче са собом заостале на платоу четнике за једно 40—50 метара напред, па онда заједно са њима леже и отпоче пукати. После отприлике пола сата појави се једна чета из 3. батаљона, коју лично командант пука, потпуковник Глишић, бејаше под врло јаком непријатељском ватром извео на плато, те и она, измешав се са четницима и војницима поменутог вода, полеже по земљи и, на команду потпуковника Глишића, који, поред свију опомена својих војника, остаде у стојећем ставу, осу брзу палбу. И најзад, након четврт сата ове паклене палбе, један од војника из стрељачког строја повика: „Напред, браћо, изгибосмо!“, на који поклич, који је у нашем народу остао легендаран, сва та измешана маса диже се и пође напред.

У тај пар почеше избијати на плато са његове североисточне стране једна за другом остале три чете 3. батаљона, неке потпуно развијене а неке у водним колонама. Турска артилерија са Голубице и Ђуђинског Рида, а може бити и са Зебрџака, поздрави их рафалном ватром. У редовима њиховим настаде комешање и ларма, коју покушаваху

да надвисе команде и опрмене старешина да се одржи ред. Благодарни пак хладнокрвности и присебности ових и потпуковника Глишића који је, шетајући се отворено по платоу, мирно издавао своја наређења, та је криза врло брзо прошла. Свака чета одмах оде тамо, куда је бежаше, упутио потпуковник Глишић, или лично, или преко команданта 3. батаљона, капетана Милисава Недељковића, или преко команданта 2. батаљона, мајора Војислава Николајевића, који баш тада допаде са Пркиног Рида и кога он за тај мах задржа код себе да му се нађе при руци. Чета, измешана са коми, тама и водом из 4. батаљона, продужила је дужином платоа и заједно са њима успела да се примакне непријатељу до на даљину 100—200 метара односно да доспе у висину крајње усамљене групе кућа, где је чекаше Војвода Вук. Следеће две чете развише се десно и спустише се кроз Бузинску Малу и испод ње, на југозападном нагибу Сртевице, поседоше фронт, окренут безименом потоку, од групе кућа, код које се налазаше Војвода Вук, до близу седла између овог положаја и Пркиног Рида. Последња чета остаде у заклону на задњој ивици платоа као батаљонска резерва, ближе деснокрилној од ових двеју чета испод Бузинске Мале. Најзад, судећи по забелешкама Војводе Вука из тога доба и казивању других учесника, развијање овог батаљона помагало је у почетку митраљеско одељење VII пука са североисточног дела платоа. Али не за дуго, јер, чим се над њим распрснуше неколико турских шрапнела, који су га, како изгледа, згодно били нашли, он се журно повуче преко Пилинског дола ка Старом Нагоричану, оставив на бојишту један митраљез, више реденика и неколико мртвих послужилаца.

У духу општег уверења које је онда владало у целој Дунавској дивизији I позива да се непријатељ рокира са левог на своје десно крило, потпуковник Глишић је замишљао да ће напад бити

управљен из долине безименог потока. Као што се из наведеног распореда види, у том правцу је поглавито и уперео фронт свог 3. батаљона, док је у правцу кљуна Сртевице упутио свега једну његову чету. Па кад опази како се придолазеће турске трупе развијају баш према овој чети, мешајући се са Арнаутима, са којима је пре његовог доласка водио борбу четнички одред, посла наређење 4. батаљону да се и он попне на плато и постави иза ње. Намера му је била да са овим батаљоном и том четом испред њега изврши јуриш и ослободи напред поменути кљун, па да после своје лево крило опружи до њега.

Овај батаљон дотле је са двама својим четама стајао позади ребра, које се са североисточног краја Сртевице благо спушта ка Пчињи. Једна његова чета наступала је равницом поред ове реке, вероватно ради тога да би осигурала леви бок 3. батаљона који се на горе показани начин развијаше по платоу. Када се прве две кренуше на плато, ова трећа већ је била ступила у борбу са неким турским деловима, који дотле бејаху стигли да поседну друго једно ребро које се од кљуна Сртевице, паралелно оном првом, такође благо спушта ка Пчињи. Али је, не знамо само зашто, одмах отпочела да одступа.

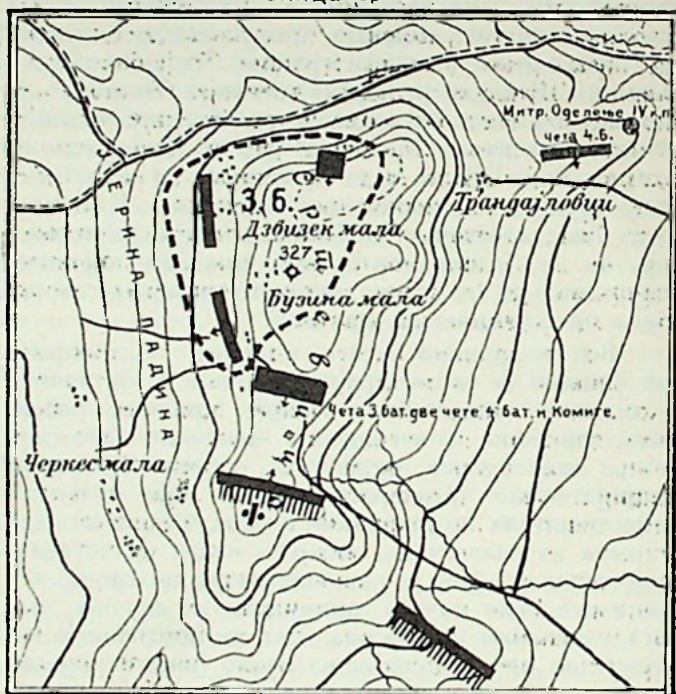
У тај мах допадоше под Сртевицу ескадрон и митраљеско одељење, које беше овамо упутио командант Коњичке дивизије. Ескадрон сјаха за пешадиску борбу и, развијен у стрељачки строј, упути се на плато, где му предстојаше да окупља војнике 3. батаљона, који покушаваху да избегну из борбе на тај начин што су по петорица или шесторица носили или водили по једног рањеника за пуковско превијалиште. А митраљеско одељење оде нешто у лево и на најнижем окомку напред поменутог ребра испод североисточног краја сртевичког платоа стовари митраљезе и одатле својом ватром не даде маха непријатељу да се упусти у го-

њење за оном нашом одступајућом четом. Једног момента је покушало да гађа и једну турску колону од четири батаљона, која бејаше пошла да се пребаци преко Пчиње изнад утока Криве Реке за 5. стрељачким пуком, који се већ у велико развијаше на јужном делу Сртевице. Због велике даљине до ње није могло да добаци. Ова је колона од тога момента продужила да се пребације преко реке у мањим групама. То је било чело главнине Штипске редифске дивизије. Остатак ове дивизије од шест батаљона и две батерије остао је на висовима изнад Клечовца, јер се Зеки-паши са Големог Рида бејаше тада причинило да види неке наше трупе у наступању од Страцина. У ствари, то су биле избеглице. А Тимочка дивизија позива, која би се једина могла овим правцем појавити, довршавала је од јутрос започето рокирање својих трупа од Страцина ка Кратову.

Већ је прошло 5 сати поподне. Октобарски дан ближио се своме крају. Две чете 4. батаљона, о којима је напред било говора, приђоше развијеним фронтом и легоше на неколико десетина метара иза делова окренутих кљуну Сртевице. Непријатељска артилериска ватра, која је плутуницама трештала по површини платоа, бејаше се сада стишала из разлога да, гађајући наше, не погађа и своје пешаке. Али је пушчана ватра по својој жестици већ била почела примицати се ступу, иза кога у оваквим приликама, кад се противници налазе један према другом на овако ништавном одстојању, обично настаје какав корениги прелом обележен јуришем једне или бегством друге стране сем ако су и једна и друга биле дотле стигле да се добро укопају. Међутим, ни наши ни турски војници још не беху навикнути широкој употреби ашовчића у току саме борбе. Те две масе, спремне да се сваког момента шчепају за гушу, лежаху једна према другој тако рећи на голој ледини. Одсудан тренутак, према томе, био је врло близу. Али га Турци

лукавством, хтедоше одгодити, док њихова брдска батерија, која дотле дејствоваше са терасе испод кљуна Сртевице, и то не у овом већ у сасвим другом правцу, не буде стигла, заклоњена густом лесом својих усправљених пешака, до у висину стре-

Скица бр. 13

Размер 1:25000

Ситуација на крајњем левом крилу Дунавске дивизије I позива првога дана Кумановске Битке пред вече.

љачкога строја, одакле би могла бљунути пред овим картечну ватру.

Таман се потпуковник Глишић бејаше спремао да изда наређење за предузимање јуриша, кад се

Турци, дигоше и, уз вику, из које се јасно могаху, разабрати речи: „Теслим, теслим“, стадоше махати пушкама изнад својих глава. Изненађени овим необичним призором, многи наши војници сасвим махијално престадоше пукати. То учинише и остали, када штапски трубач, по наређењу потпуковника Глишића, одсвира прекид паљбе. Тада се из гомиле Турака издвојише неколико официра и пођоше к нама, као да би желели с њима преговарати. Видећи то, потпуковник Глишић посла команданта 3. батаљона, капетана Мидисава Недељковића, да види шта они траже. Сад се сви војници дигоше, да боље виде шта ће даље бити. Две чете 4. батаљона, које се налажаху нешто мало позади стрељачког строја у својству пуковске резерве, притрчаше да не би изгубиле ни један детаљ од онога, што се напред, између двају стрељачких стројева, тога момента дешавало. То исто учинише и коњаници из ескадрона IV коњичког пука са једном стотином пешака, које беху покупили по платоу од оних који беху покушали да уз рањенике избегну у позадину. Тако се направи густа гомила од неколико реди, у којој су без икакве системе били измешани официри, подофицири, војници и комите, подједнако, жељни да задовоље љубопитство. Уз то, због довиђивања и живог коментарисања, настаде велика дарма, као некакав ехо оне, коју опет од своје стране производише Турци и Арнаути. Капетан Војин Поповић, слутећи превару, приђе потпуковнику Глишићу, који је стајао у првим редовима, и препоручи му да се за сваки случај склони у назад. Али га овај, за своју несрећу, не хтеде послушати.

Међутим, тамо напред турски официри се руковаше и изљубише са капетаном Недељковићем, па га онда ухватише другарски испод руке и бајаги у разговору одведоше у страну, да би отворили слободно поље батерији, која се, невиђена од наших, журно примицаше својој пешадији. Одмах

затим турски пешаци почеше се размицати лево и десно, производећи у свом дотле компактном поретку пукотине, кроз које су се, иако је већ био сумрак, могли назрети коњи и топовски штитови. Неко на нашој страни повика „Издаја!“ и опали пушку. На тај сигнал, обе се стране у магновењу простреше по земљи и просуше огањ. Неки од учесника тврде да је том приликом и један турски топ из оне гужве стигао да опали у месо.

Овај ватрени судар, баш зато што је произашао изненадно и из непосредне близине, био је необично силан. Као такав, наравно, није могао дуго трајати. Већ после десетак минута, за које се време бејаше спустио мрак, овој сстраховитој ломњави следовала је језовита тишина, која наговештаваше нечији потпун слом. Онде где је била збијена маса Турака, остала су само три топа, а около њих неколико срчаних низама, који се убрзо и сами нададоше у бегство, кад им се с бока примаче Војвода Вук са својим комитама. Све остало бејаше прснуло у долину Пчиње, из које су се до дубоко у ноћ чуле пискаве трубе, које очајно позиваху бегунце да се прикупе. С друге стране, и у редовима наших војника направљена је била права пустош. Задобивена победа, које на нашој страни у првим тренуцима нико није био свестан, плаћена је прескупим жртвама. Једно од толиких хиљада пушчаних зрна, испаљених за оно кратко време са турске стране, погодило је главног носиоца ове сјајне борбене епизоде: један од највећих јунака Дунавске дивизије I позива, потпуковник Александар Глишић био је мртав. Команданта 3. батаљона, капетана Милисави Недељковића, нигде није било. За њега се мислило да је погинуо. У ствари, њега су Турци одвели у Солун, одакле је, по доласку грчких трупа, био ослобођен. Командира чете, која је прва била дошла на Сртевицу и играла главну улогу у овом окршају, храброг капетана Ђорђа Терзића, однеше тешко рањеног. Команданта 2. ба-

таљона, мајора Војислава Николајевића, који је овде учествовао без свог батаљона, мало доцније нађоше онесвешћеног и огрезлог у ранама. Већи број нижих старешина био је такође избачен из строја. У малочашњој фаланги слепљеног стрељачког строја и пуковске резерве виделе су се овде онде мале и велике бреше, као да је какав оркан једним само махом на више места беше крвнички поцепао и покидао. Дуж дотадашње бојне линије лежале су мање или веће групе изгинулих и рањених, о које се доцније, идући тамо и овамо по платоу, сви редом спотицаху, и живих али чисто ошамућених војника који не могаху себи дати рачуна о ономе што се око њих бејаше збило. А велики број војника луташе по платоу и његовом северном подножју, верујући да је онамо напред све изгинуло.

После се мало помало стадоше ка напуштеним турским топовима збирати друге неангажоване чете 3. и 4. батаљона за четом поручника Борисава Ристића који је први тамо похитао. А затим и заступнику команданта пука, дотадашњем команданту 4. батаљона, мајору Милану К. Николићу, на једвите јаде испале за руком да у позадини колико толико прикупи растурене и растројене делове и да их онако неуређене доведе овамо напред. Хтео је овде да приступи уређивању растројених јединица. Али се направи гужва. Растурише се и чете које су дотле биле компактне. Војници тумараху по мраку, тражећи своје старешине и правећи велику ларму, коју мајор Николић узалуд покушаваше да стиша. А и није чудо. Оба батаљона била су обезглављена: 3. с тога што је изгубио свог батаљонског команданта, а 4. зато што је његов батаљонски командант био упућен да се у оној нејасној ситуацији, на непознатом терену и у мрачној ноћи, стара о реконструкцији целине.

Усред тог хаоса дојездио је, вичући уз пут: „Заступник команданта VII пука“, један ордонанс

официр и, настав мајора Николића, саопштио му је, да га код утврђења у близини засека Чрквице чека командант дивизије. На то овај на брзу руку издаде упутства Војводи Вуку, који му се драговољно бејаше ставио на расположење, и другим присутним официрима: за њихов даљи рад, па одмах затим похита ка означеном месту, да свом претпостављеном поднесе рапорт и од њега прими даља наређења.

За време док се он тамо бавио, што је морало трајати подуже, поседање Сртевице за одбијање евентуалног турског контра-напада било је у главном завршено, али не савршено погрешној основи и са четама које нису биле компактне, јер су све у своме саставу имале пуно туђих војника. Попречке, преко уског гребена, бејаше се поставила чета поручника Борисава Ристића. Она је доцније на лак начин одбила покушај једног слабог турског одељења да поврати изгубљене топове. А десно и лево од ње, по југозападној и источној ивици самога платоа, распоредише се, како је која стигла, остале чете 3. и 4. батаљона, рачунајући и ону која је раније била у долини Пчиње. На тај начин добивен је некакав клинасти фронт, окренут у три стране.

Ескадрон и митраљеско одељење IV коњичког пука, пошто је њихова мисија била завршена, већ се бежу вратили у састав свога пука. Али, у нападну зато, сад, приспеше из позадине, крећући се опрезно, у једноредном еволуционом поретку, две чете 2. батаљона VIII пешад. пука, које је, по сопственој иницијативи, био измолио од команданта пука ађутант команданта Дунавске дивизије позива, капетан Александар Здравковић. Неки војници из VII пука, који се бежу, затекли на задњој ивици Сртевице и који су већ били изгубили оријентацију о томе на којој се страни налази непријатељ, кад их видеше како се, широким, фронтом лагано кроз мрак примичу, помислише, да су Турци и на њих опалише неколико метака. После овог

инцидента, који је одмах био отклоњен и који је на срећу прошао без последица, те две чете изађоше на Сртевицу и распоредише се позади 3. и 4. батаљона VII, на задњем и најширем делу платоа, где је стварно и требала да буде одбранбена линија овога положаја. И ту одмах приступише копању ровова, који ће сутра-дан, 11. октобра, тамошњим нашим трупам бити од велике користи.

VIII.

Кад је командант Дунавске дивизије I позива стигао на своје десно крило, жестиња борбе поче тамо нагло попуштати. Умирен овим и изјавом команданта IX пешад. пука, потпуковника Грујића, да је сигуран да ће своје положаје моћи одржати, у толико пре што је имао у резерви нетакнута два батаљона, он опет одјаха са штабом у правцу левог крила.

Кад је био на Белој Земљи, разговетно је чуо ону страховиту паљбу на Сртевици. Не знајући шта ће друго, одмах издаде наређење команданту 2. дивизијона, који још увек ту стајаше запрегнут, да скине с предњака и топове уперу у правцу Сртевице, те да је одмах може ставити под ватру, ако наше трупе буду са ње одбачене. Па је онда код њега остао да види шта ће даље бити. Убрзо затим ватра на Сртевици сасвим престаде. У исто време паде и мрак, због чега се одавде није могло уочити, ко је задобио превагу односно ко је на положају остао а ко је са њега одступио. Раздиран неизвесношћу, која после толиких душевних и физичких напора од тога дана сада дође да преврши меру, и обхрван слутњом да се тамо морало нешто неповољно догодити, он се лагано упути у томе правцу.

Сад се у његовој свести почеше у јачој мери јављати тешке последице оне његове дилеме да ли је добро схватио армиску заповест, која му својом неодредјеношћу бејаше оставила да бира, хоће ли посести положаје код Младог или положаје код

Старог Нагоричана. У толико више што се сада, више него икад, осећао усамљен и што је замишљао да ће то тако остати и даље, јер ни појма није имао да је од стране "армиског" штаба већ било наређено опште наступање за сутра у јутру. А то је овог иначе веома интелигентног и веома куражног команданта, који је готово цео дан провео у сфери непријатељске артилериске и пешадиске ватре, у толикој мери дотукло, да је већ у велико био почео помишљати на повлачење на положаје код Старог Нагоричана, који му се сада учинише да боље одговарају ситуацији код њега и код целе Прве Армије, него ли ови на којима се под тако тешким условима бејаше заплео у борбу.

У таквом душевном расположењу стиже под Пркин Рид. Тамо је добио прва обавештења о погибији потпуковника Глишића и хаосу који бејаше настао на Сртевици. Тамаи да пође даље, решен да нареди повлачење, испале пред њега један ордонанс митраљеског одељења VII пешад. пука, који је лутао по околини, тражећи кога од претпостављених да пита шта ће да ради поменуто одељење, које је било с оне стране Пилинског дола. Он се не сети да га запита, откуда његово митраљеско одељење тако далеко позади свога пука, већ му махиално рече да његов командир са одељењем остане где је, пошто ће се цела дивизија, вели, тамо вечерас повући.

Најзад, он дојаха до утврђења код засеока Црквице, где је затекао 8. и 9. батерију. Па, пошто је сјахао с коња, посла два ордонанс-официра команданту XVIII и заступнику команданта VII пешад. пука са налогом да дођу до њега и да му лично реферишу о стању код својих трупа.

Кад ова двојица приспеше, видео је из њихових исказа да на њиховим положајима није онако страшно, као што је он дотле замишљао. Особито је благотворно упливисао на њега рапорт заступника команданта VII пука, мајора Николића, о бег-

ству непријатељевом и запленим топовима, а у вези с тиме и његово оптимистичко гледиште да ће Сртевицу моћи одржати у својој власти, ако му се пошаље мало појачања, колико само да под њиховом заштитом у току ноћи прикупи и уреди свој пук. Сад он за моменат одбацује већ сазрелу код њега одлуку о повлачењу са ових положаја. Али с друге стране, немајући снаге да у себи сасвим угуши сумњу да ће ипак морати доћи до преношења борбе на положаје код Старог Нагоричана, он прибегава једном средњем решењу. А на име, да за сваки случај држи поседнуте и ову садању и ону другу, прихватну, одбранбену линију, што је са практичног гледишта значило не бити ни тамо ни овамо.

У следству те нове одлуке, а у незнању да се од VII пешад. пука на Сртевици налазе свега два батаљона (3. и 4.), он издаде присутним командантима лично а одсутним командантима преко ордонанс-официра, ова наређења: 1, — команданту IX пешад. пука, да остане где је и да се што боље утврди; 2, — команданту XVIII пешад. пука, да са трупима свога и придодатим му 1. батаљоном VII пешад. пука то исто учини на свом одсеку, од Нагоричанске куле до гробља, с тим да од прикупљених делова свог 2. и 4. батаљона остави две чете у предњој линији код гробља а остатак да повуче у пуковску односно одсечну резерву код утврђења; 3, — команданту VII пешад. пука, да под заштитом двеју чета VIII пешад. пука које ће му доћи у помоћ са леве обале Пчиње, од своја три батаљона, колико је по његовом рачуну требало тамо да буде, распореди као први борбени ред на Сртевици два, а позади ове тачке у пуковској односно одсечној резерви један; 4, — команданту VIII пешад. пука, да се са својим 2., 3. и 4. батаљоном повуче на положај код Старог Нагоричана и тамо распореди за одбрану, а што се тиче његовог 1. батаљона, деташованог на Орловцу с оне стране Пчиње, од њега је једна чета имала и даље тамо да остане, две чете да као

појачање VII пука оду на Сртевицу, а једна да се придружи осталим батаљонима свога пука; и 5, — команданту артилер. пука да 9. батерију са положаја код утврђења пребаци на Сртевицу и да цео 2. дивизијон, а с њим и 7. батерију из 3. дивизијона, у укупном износу од четири батерије, врати натраг на положај код Крста изнад Старог Нагоричана и стави на расположење команданту VIII пешад. пука.

Свршивши ово, сада први пут посла кратак извештај команданту Дринске дивизије I позива и команданту Прве Армије. Потом оде команданту Коњичке дивизије, кнезу Арсену, не у циљу каквог договора, већ по свој прилици што је осећао неоодољиву потребу да код њега, као Краљевог брата и старог ратника са манџурског бојишта, нађе моралну потпору за оно, што мало час својим потчињеним командантима бејаше наредио. А затим он одјаха ка свом десном крилу.

После тога, од Коњичке дивизије, на месту где се она дотле налазаше, остаде њен IV коњички пук, а остатак се повуче у Старо Нагоричане. А од трупа Дунавске дивизије I позива, све су приступиле извршењу горњег наређења, сем 7. и 9. батерије, које, ваљада због преморености коња, остадоше на својим дотадашњим местима, па се тек око 3 сата изјутра кренуше, и то: прва на положај код Крста ка 2. дивизијону, а друга за Сртевицу.

Дотле је и заступник команданта VII пешад. пука на крају крајева увидео, да је за поседање уског сртевичког платоа довољан био само један батаљон и да је према томе свако јаче нагомилавање трупа на њему било не само излишно, већ, особито с обзиром на тадашње морално стање његових трупа, и веома штетно. Па је наредио команданту I. батаљона VIII пешад. пука, мајору Милану Радовановићу, када стиже са Орловца, да са својим двома четама образује предњу одбранбену линију, постав-

љајући их, и то: једну на самом уском гробу фронтом према кљуну Сртевице, а другу према безименом потоку, по ивици Бузинске Мале, до седла између овог положаја и Пркиног Рида, односно до везе са предстражама XVIII пешад. пука, које држаху ћувик код гробља. Позади ових, а на најширем делу платоа, требале су на место двеју чета 2. батаљона VIII остати две чете 4. батаљона VII пешад. пука, међ којима и она, која је преко дана била употребљена за извлачење артилерије код утврђења. Све остало што припадале његовом пуку имало се прикупити и распоредити у бивак одмах позади Сртевице. Две чете 1. батаљона VIII на горе показани начин поставише предстраже. Две чете 4. батаљона VII остадоше, као што је било наређено, на задњем и најширем делу платоа. Две чете 2. батаљона VIII, пошто се скидоше са положаја, пођоше за Старо Нагоричане, да се према наредби придруже своме пуку. За њима се, сасвим махијално, упутише четири чете 3. и 4. батаљона VII. За овима се нададе један повећи део 2. батаљона VII, измешаног дотле са 3. батаљоном XVIII пешад. пука на Пркином Риду. И најзад, две чете из 3. и 4. батаљона VII, изгубивши сваку везу са осталима, лутаху по позадини Нагоричанских Карпа, па кад им је досадило, делом се прикључише разним јединицама XVIII пешад. пука, а делом одоше у Старо Нагоричане. Што је најинтересантије, заступник команданта VII пешад. пука о свему томе ништа није знао. Он је дочекао јутро у уверењу да су му све напред побројане трупе ту негде у близини на окупу.

И тако, осигурање и одбрана целог левог крила Дунавске дивизије I позива бејаше спало на цигло пет чета, од којих је једна била на Орловцу, на левој, и четири на Сртевици, на десној обали Пчиње. Управо, то је, са додатком 9. батерије која је стигла под Сртевицу у зору и до ујутру извукла на северисточни део платоа свега два топа без кара, као и Коњичке дивизије која је, у недостатку других

трупа, примила на себе улогу резерве за овај део нашег фронта, била сва наша снага, истављена према Штипској редифској дивизији од тринаест батаљона (седам на десној и шест на левој обали Пчиње) и две батерије (обе на левој обали ове реке).

На овом најслабијем и најугроженијем делу фронта Дунавске дивизије I позива ноћ је прошла на миру. Тако је исто било и на правцу напада 13. низамске дивизије. Ова дивизија морала је после оног вечерашњег окршаја код VII пешад. пука образовати два фронта. Један је био на гребену према јужном односно истакнутом кљуну Пркиног Рида, а други је сада био повијен уназад паралелно безименом потоку према Сртевици, тако да су наше четири чете на овој последњој тачки и с ове стране имале према себи непријатеља. Али је на фронту Цавид-пашиног VI корпуса, почев од 7-30' увече па до 2 сата изјутра, било пушкарања, које је с времена на време узимало тако велике размере, да је изгледало као да Турци врше ноћни напад. Шта више, код IX пешад. пука било је момената, кад је пушчана а с њом и артилериска ватра достизала жестину много јачу но што је уопште била за време стварног напада у току минулог дана. Тамо су батерије 1. дивизијона бљувале силну ватру, постављене отворено на гребену. А сем тога, тамо је један батаљон из пуковске резерве, који у дневној борби бејаше поштеђен, сада био доведен у бојну линију ради заштите централне 2. батерије. Једном речју сви на нашој страни имали су утисак да то Турци формално нападају, особито што су хоће уз велику ларму, бодрећи своје посустале борце, пролазиле кроз турске редове са буктињама, чија аветињска светлост, крећући се тамо амо по мрачној ноћи, имађаше рашта утицати на надражене нерве оних који тај необичан приказ из даљине посматраху. Зато је у свима званичним релацијама остало забележено да су Турци ове ноћи озбиљно нападали на наше положаје и да је чак долазило и до-

јуриша. А у ствари они то нису ни мислили да раде, једно с тога што су били и сувише заморени увођењем у борбу после петодневног форсираног марша чак из Битоља и што су већ били морално поколебани наишав на отпор коме се нису надали, а једно и због тога што им, по њиховом урођеном јавашлуку, није било у обичају да се баве оваквим ноћним операцијама. Чак је било појава, које се не дешавају код војскака способних да ноћном борбом потраже одсудну победу и кадрих да по мраку извојују оно што нису могле извојевати дању. Ту долази онај случај са охридским редифским батаљоном Битољске редифске дивизије, кога ни ватра сопствених митраљеза није могла уставити да не побегне са бојишта и оде својим кућама — знак да је ова дивизија у неколико већ била заражена паником. Па онда она чудна лежерност турских официра, који, по тврђењу Зеки-пашином, оставише своје војнике саме на ледини и киши, разузуривши се по селима позади бојне линије, што опет с друге стране даде многим од ових повода да то исто ураде, а некимашта више и да оду у Куманово и тамо потраже преноћиште.

Сва та паљба, која направи толику галаму, није била ништа друго до израз некакве појачане нервозе, која је у редовима и једне и друге стране тада господарила. А биће да је била подстакнута и наређењем Цавид-пашиним 17. низамској и Штипској редифској дивизији, да пошаљу унапред јача извиђачка одељења, те да се види да ли су Срби одступили.

Она је најзад задржала команданта Дунавске дивизије I позива до неко доба ноћи на положају, тако да се бејаше тек у поноћ вратио у манастир Забел, где га је још од 5·20 поподне чекао ордонанс-официр из штаба Прве Армије са заповешћу за сутрашње опште наступање. Тада први пут он сазнаде, да ће се сутра изјутра цела Прва Армија кренути напред и да ће према томе у сутрашњој борби моћи рачу-

нати на скору помоћ или садејство Дринске I и Дунавске дивизије II позива, које га у току данашњег дана ничим не потпомогше. Иначе, да је то раније знао, свакако да би се у доношењу својих одлука мање колебао.

2. Код Ваксинца, Табановца и Четираца.

I

Горња имена читаоцима су, надамо се, већ позната. Носе их села, којима је био обележен фронт Моравске дивизије I позива по доласку њеном на кумановско бојиште.

Овај фронт једним својим делом пружа се у десно донекле и у брда западно од Ваксинца, уплићући се у последње огранке такозване Језерске планине, која се са главног била Карадага својим паралелним косама, идући са северозапада на југоисток, спушта у кумановску раван. А на свом супротном крају наслања се код Четираца на предњи односно јужни део групе висова, коју смо у овој књизи више пута спомињали под општим именом Никуљански вис, где се налазаше на предстражи IV пешад. пук из Дринске дивизије I позива. Средином његовом пресеца га Бањска Река, текући са севера на југ, праћена с десне стране железничком пругом а с леве стране друмом Врање—Куманово. У непосредној близини обеју обала ове реке и даље у десно преко железничке пруге, до близу села Ваксинца, терен је равничаст са веома благим и готово неприметним таласима. Као такав, он представља једно маркантно угнуће, које прилично великом ширином раздваја положај код Ваксинца, који је мањи, од положаја на линији Табановце—Четирици, који је већи. Веза између ова два положаја одржавана је помоћу патрола. Упућиване и с једне и с друге стране, оне се састајаху код железничке пруге.

Положај код Ваксинца поседнут је био од стране II пешад. пука. Његово десно крило захваташе косу западно од овога села, обележену котом 762. Њега бејаше посео 4. батаљон. Пред овим крилом била је једна доста узана јаруга, која га је предвајала од положаја к. 719—к. 710—к. 651, на коме је било једно јаче одељење Арнаута. Његово пак лево крило почињаше на источном нагибу ове исте косе испред самог Ваксинца, код ваксиначког гробља, и пружаше се у правцу Д. Табановца за једно два километра од оног првог села. Држао га је I. батаљон. Према себи, на к. 372 и нешто мало источно, такође је имао Арнауте, али у много мањем броју. У јарузи иза Ваксинца била је пуковска резерва. Њу су образовали 2. и 3. батаљон.

Овај је положај био потпуно усамљен. Посада његова није могла рачунати на брзу помоћ других трупа. Моравска дивизија I позива није имала резерве за евентуално појачање и овог и положаја с оне стране Бањске Реке: сва њена снага била је груписана за одбрану овог другог. А Тимочка дивизија II позива била је далеко позади. Она је тада утврђивала прихватни положај Трнавски Рид—Цер (к. 576): XIV десно а XIII пешад. пук лево од друма. Али од те његове усамљености није било никакве штете, пошто је непријатељ сву своју пажњу био управио на положај Табановце—Четирци на левој обали Бањске Реке. Истина, пред подне је његово крајње десно крило на к. 762 било нападнуто. Али у томе нападу нису узимале учешћа турске регуларне трупе, већ само Арнаути. Благодарени магли, ови последњи се беху прикрали деснокрилној чети 4. батаљона II пешад. пука на поменутој коти, па се онда изненадно, уз велику дреку, из непосредне близине устремише на њу. Чета се сјури у јаругу Сот-реке. Две чете из батаљонске резерве одмах затим извршише контра-напад, одагнаше Арнауте и повратише изгубљени положај. Иначе, сем овог,

никаких других догађаја у току овога дана на тој страни није било.

Положај Табановце—Четирци, поседнут од стране I и XVI пешад. пука и моравског пољског артилер. пука, у главном се благо пење од Бањске Реке ка Четирцима, односно од свог крајњег десног ка свом крајњем левом крилу. На исти начин пење се и терен у његовој позадини, идући делом ка подножју главног масива Никуљанског виса, који се налази одмах за леђима његовог левог, а делом ка много удаљенијим висовима иза Карабичена и код Г. Сопота за његовим центром и његовим левим крилом. Обратно томе, његов предтерен, местимично пошумљен и испресецап попречним јаругама потока са правцем пружања од североистока ка југозападу, које уједно пресецају и главну одбранбену линију, благо се спушта унапред губећи се у равници доњег тока Коњарске речице, на чијој се левој обали уздиже, готово паралелно нашем, непријатељски положај Бело Брдо—Црно Поље—Почивалов Рид. А сем тога, предтерен његовог левог крила, шумовитом јаругом изворног дела Коњарске речице опет са правцем пружања од североистока ка југозападу, раздвојен је од облог главног гребена, који служи за везу између Никуљанског виса и кумановске висоравни и којим ће сутра-дан, 11. октобра, наступати Дринска дивизија I позива.

Две су јаруге које, пресецајући предтерен, пресецају и главну одбранбену линију. Једна је одмах источно од Д. Табановца. Поток, који њоме протиче, улива се у Бањску Реку. А друга се налази западно од Четираца. Поток, који њој припада, улива се у Коњарску речицу. Њима су се граничили одсеци пукова, док је и III био у бојној линији. Тада се овај пук налазаше на одсеку између Бањске Реке и оне прве јаруге. На одсеку између обеју јаруга била су постављена један поред другог два батаљона I пешад. пука: 2. десно, 3. лево. А на одсеку између оне друге јаруге и јаруге

изворног дела Коњарске речице био је распоређен XVI пешад. пук: 4. батаљон на предстражи испред Четираца, на јужној ивици Китке, а остала три батаљона југоисточно од овога села и његовој непосредној близини у својству пуковске односно одсечне резерве. Сада пак, на одсеку III пешад. пука био је 4. батаљон I пешад. пука, који је преко ноћ био овамо доведен из дивизиске резерве. Иначе, што се тиче 2. и 3. батаљона овог и целог XVI пука, код њих није било никаквих промена. Они остадоше на истим местима где су јуче били постављени. А тако исто и I батаљон I пешад. пука, који сада једини, уз 2. артилер. дивизијон коме се бејаше придружила и његова 6. батерија од Ваксинца, представљаше дивизиску резерву, остављен је био на свом старом месту, код Карабичана.

Најзад, иза 4. батаљона I пешад. пука, на ивици табановачке шуме лево од друма, чекале су да ступе у акцију 7. и 8. батерија из 3. артилер. дивизијона. Иза 2. и 3. батаљона истог пешад. пука налажаху се, повучене за једно пола километра уназад, 1. и 3. батерија из 1. артилер. дивизијона. А на јужној ивици Четираца, у реону XVI пешад. пука, стајала је, спремна за акцију, 2. батерија из тог истог дивизијона.

II

Цело пре подне код Моравске дивизије I позива прошло је на миру. Близина непријатељева тако рећи није се ни осећала. VII корпус, који је био према овој дивизији, не јављаше се ни да је жив, као да га се нимало нису тицали догађаји на фронту V и VI корпуса према Дунавској дивизији I позива. Бар тако је изгледало нашима због магле, која им не допушташе да виде шта се код њега дешавало.

Али, између 11 и 12 сати пре подне, командант дивизије, који је био код Четираца, одједном опази на широкој кумановској висоравни иза Црног Поља и Почиваловог Рида бочно кретање некаквих

већих маса. Па му се учини да се VII корпус својим већим делом, држећи се у главном друма Куманово—Крива Паланка, рокира на исток са намером да се баци на Дунавску дивизију I позива. Случај је хтео да баш тада трупе Битољске редифске дивизије покуљаше западно од Зебрњака у правцу положаја IX пешад. пука и к. 382 на кумановској висоравни према Никуљанском вису односно Дринској дивизији I позива. И, како се својим крајњим левим крилом у пројекцији беху спојиле са овима које се пред њим рокирају, то му је изгледало као да су и оне долазиле од Куманова, налазећи се на челу поворке чији је дотадашњи марш сакривала магла.

Тим поводом, а по његовом наређењу, 2. батерија са предње ивице Четираца отпоче у подне да гађа, што даде повода турским батеријама на положају испред самог Куманова да се на њу окоме. Какво је њено дејство било, није нам познато. Међутим, случај је опет хтео да најближе рокирајуће трупе убрзо после тога, како се њему беше учинило, стадоше мењати фронт и око 2 сата поподне, изазивајући на себе ватру свију батерија 1. и 3. дивизијона, избијати на положај Бело Брдо—Црно Поље—Почивалов Рид, на коме су се дотле налазиле само њихове предстраже. То му даде маха да у својој званичној релацији нарочито нагласи, како је артилериском ватром нагнао непријатеља да се окане Дунавске дивизије I позива и да се окрене против њега.

У ствари VII корпус није ни био слат против Дунавске дивизије I позива, већ је само вршио регруписавање са циљем да се примакне ближе VI корпусу, од кога је знатно био удаљен, и да се са њим поравна поседањем напред поменутог положаја на левој обали Коњарске речице и даље у десно до близу к. 382. Тако дакле, 19. низамска дивизија најпре се бејеше са положаја код Режановца и Лопата пребацила на леву обалу Бањске Реке преко

Куманова, па је онда, наступајући на север, својим 55. пешад. пуком у предњој линији, стигла у означено време на Бело Брдо и Црно Поље. На десној обали Бањске Реке остадоше Арнаути, не напуштајући своје истакнуте положаје према нашем II, и 56. пешад. пук, који се бејаше помакао унапред до у висину села Речице спрам празнине која је постојала између нашег II и нашег I пешад. пука. А што се тиче Скопске редифске дивизије, она је напустила своје положаје испред самог Куманова и косим кретањем у десно и унапред, које се команданту Моравске дивизије I позива бејаше учинило бочно, доспела својим првим борбеним редом на Црно Поље и Почивалов Рид између 19. низамске из свог и Битољске редифске дивизије из VI корпуса.

Мора бити да је одмах после тога команданту корпуса, Фети-паши, стигло наређење, о коме је у опису борби на фронту Дунавске дивизије I позива већ било говора, да насилним рекогносцирањем испита стање ствари на десном крилу наше Прве Армије. Јер се предњи делови 19. низамске и Скопске редифске дивизије не скрасише на тим новим положајима, већ се после непуног часа по свом доласку до њих, почеше поступно спуштати у долину Коњарске речице, што, наравно, изазва врло јаку ватру наших, које опет привукоше на себе и на цео положај левог крила Моравске дивизије I позива исту такву ватру турских батерија. Овај покушај напада делимично је у самом почетку нашом артилериском ватром био заустављен. Делови Скопске редифске дивизије не успеше да направе какав повећи скок, док се делови 19. низамске дивизије спустише у долину Коњарске речице источно од Г. Коњара у правцу Мале Корије. Командант Моравске дивизије I позива, пуковник Илија Гојковић, побоја се да иза тога не наступи какав озбиљнији напад. Па, не чекајући да отпочне и пешадиска борба, те да према њеној интензивности процени да ли ће му бити потребна туђа

помоћ или не, одасла ордонансе командантима Тимочке II и Дринске дивизије I позива са молбом да му пошаљу појачања.

Но у том се деси нешто неочекивано. Командант 2. батаљона у центру I пешад. пука, мајор Милан Маринковић, крену свој батаљон напред, у сусрет Турцима, и са собом повуче остале батаљоне свога и предстражни 4. батаљон XVI пешад. пука. То је учинио по личној иницијативи, на своју руку, пошто не беше успео да наговори команданта пука, потпуковника Душана Туфегџића, да са целим пуком пређе у наступање.

Командант пука бејаше знатно пре тога сазвао к себи на једно узвишење код Карабичана команданте батаљона да им саопшти некакво наређење команданта дивизије. Са тог узвишења и он и команданти батаљона подуже посматраху последњу фазу напред описаног рокирања турских трупа, што ће рећи пребацивање последњих делова 19. низамске дивизије са десне на леву обалу Бањске Реке и њихов даљи марш, како се и њима беше пројектовало, криво-паланачким друмом. Па, пошто то доведоше у везу са учестаним доласком железничких возова на кумановску железничку станицу, на крају крајева дођоше до истог закључка као и командант дивизије, с том само разликом што турска војска која у велико маневроваше по кумановској висоравни ка положају Бело Брдо—Црно Поље—Почивалов Рид, по њиховом мишљењу, тек сад пристизаше на бојиште и по извршеном искрцавању из вагона одлазаше ка положајима код Младог Нагоричана. Мајор Маринковић је наваљивао на присутне да са пуком изврше напад и осујете намеру непријатељевоу да се обруши на Дунавску дивизију I позива. Загрејан дискусијом категорички је изјавио да он неће допустити да се пред његовим очима одигра друга Сливница, у којој се, као ово сад, само једна дивизија тукла, док су остале равнодушно посматрале шта се код ње догађа. Командант пука се

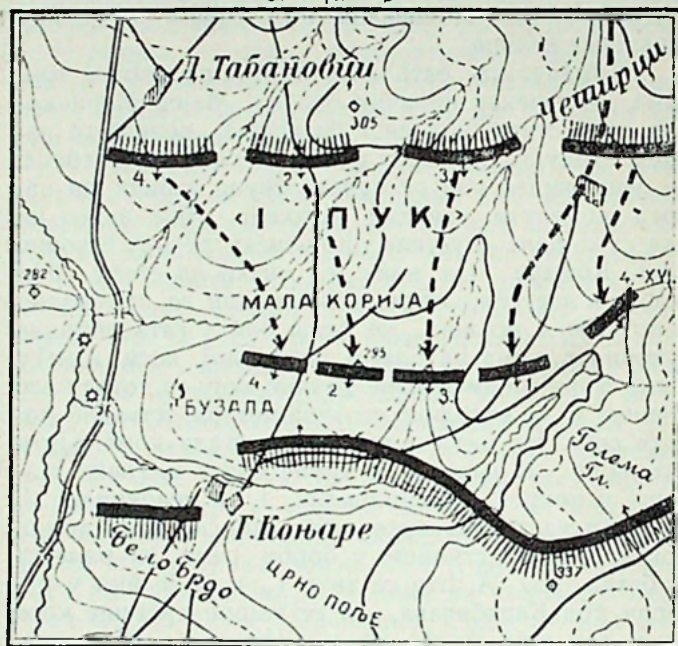
опираше, упућујући га на стрпљење док он не издејствује одобрење команданта дивизије за тај крупан корак који би, по његовом нахођењу, могао пореметити планове виших командних инстанција. Но усред те дискусије настаде на фронту паклена артилерска паљба. То је било у моменту када Турци показаше тенденцију да се са положаја Бело Брдо—Црно Поље—Почивалов Рид спусте у долину Коњарске речице.

Команданти батаљона похиташе својим трупама, не сачекав коначну одлуку. Мајор Маринковић, чим стиже код свог батаљона, поведе га напред. Додуше, он, због слабе прегледности терена, не беше видео кад су турске трупе избиле на напред поменути нападни положај. Није видео ни кад су се биле спустиле у Коњарску речицу источно од Г. Коњара. Па ипак је, онако на срећу, био пошао и наступао право к њима, док се, изненадно и по себе и по њих, не беше око 4 сата поподне сукобио с њима на благој попречној коси између Мале Корије и именоване речице коју су дотле биле прешле и за неколико стотина метара оставиле позади себе. На њега се угледаше остали команданти батаљона. И њихове се трупе после његових ставише у покрет. Деснокрилни 4. и левокрилни 3. батаљон наступаху косо лево односно косо десно, док и сами не ступише у борбу раме уз раме са 2. батаљоном. А што се тиче 1., који је био у резерви код Карабичана, он се најпре креташе косо лево, док није дошао до села Четираца, па је онда, прошав са његове западне стране, ударио косо десно низ косу, која се од овога села спушта ка Коњарској речици између изворног дела ове и потока који је одвајао одсек I од одсека XVI пешад. пука. Приспев у сам мрак до близу њеног подножја, овај батаљон је стао у продужењу левог крила првог борбеног реда свога пука, наслањајући се десно на 3. батаљон. У пролазу кроз предстражни распоред 4. батаљона XVI. пука својим примером заразио је и њега. Овај му се, по извршеном при-

купљању, придружи с лева, т. ј. и он оде за нешто у десно, откривајући место где је биваковала главнина његовога пука, те су је на место његово морале после осигурати сасвим друге трупе.

Међутим 2. и 3., а нарочито 2., па неко кратко време и касније приспели с десна 4. батаљон I пе-

Скица бр. 14

Размер 1 : 50 000

Судар I пешад. пука са деловима турске 19. низамске дивизије првога дана Кумановске Битке пред вече

шад. пука, водили су огорчену пешадиску борбу, у којој је иницијатор овог напада, јуначни мајор Маринковић, погинуо у стрељачком строју са пушком у руци. Али када паде мрак, ватра се утиша, јер се Турци повукоше на леву обалу Коњарске речице, вероватно из разлога што су замишљали да су свој задатак насилног рекогносцирања успешно извршили.

III

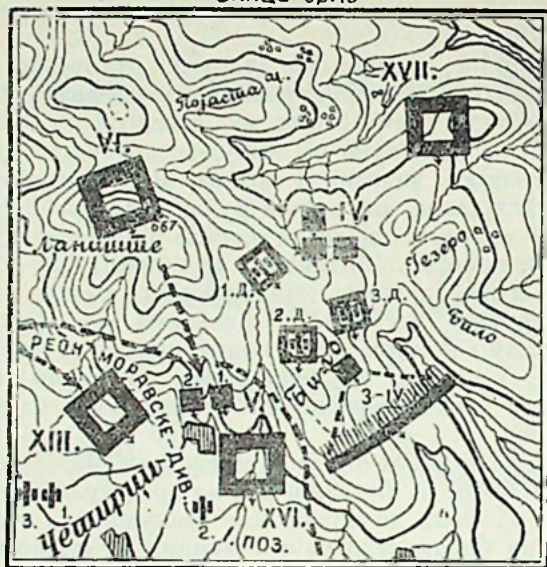
Командант Дринске дивизије I позива, пуковник Павле Јуришић-Штурм, који је са својим штабом био у селу Сушеву позади Никуљанског виса, у почетку није нимало обраћао пажње артиљеријској ватри која се чујаше са фронта Дунавке дивизије I позива. Мислио је да то испред ове води борбу Коњичка дивизија, пробијајући се у правцу Овчег Поља, па је зато био спокојан. Толико је слабо била одржавана веза међу дивизијама предње линије.

У подне, кад је сео да руча, отпоче артиљериска паљба и на фронту Моравске дивизије I позива. У исто време стиже му извештај од команданта IV пешад. пука са Никуљанског виса, да се код Дунавске дивизије I позива води јака борба. Изненађен овим, он остави ручак, даде уговорени знак за узбуну и одјаха на напред именовани предстражни положај. Јединице, које припадаху главнини његове дивизије, стадоше под оружје, па се онда упутише за њим. У бивацима око Сушева остаде само комора, која, пошто покупи остављене шаторе, одступи, не знамо само да ли по наређењу или у следству каквог неспоразума, ка селу Бугарињу.

IV пешад. пук био је на предстражама. Управо, само је његов 3. батаљон био на предстражном положају од Била до изнад села Никуљана, а остали батаљони биваковали су у главнини на јужном нагибу јаруге која се налази одмах иза тога положаја. У таквом је распореду и даље остао. V пешад. пук дошао је на Ланиште. Ту је неко време постојао, па је онда око 4 сата поподне био упућен ка Четирицима у помоћ Моравској дивизији I позива по тражењу њеног команданта, пуковника Илије Гојковића. VI пешад. пук, који се бејаше прикупио на седлу позади њега, заузео после тога његово место на Ланишту. XVII пешад. пук бејаше се најпре груписао на коси иза овог маркантног узвишења, дакле позади V и VI, па је после био роки-

ран у лево на косу североисточно од Била и источно од места где је још увек стајала главнина IV пешад. пука. А што се тиче дринског пољског артилер. пука, његова се два дивизијона развише за борбу: 2. и 3. на Билу, док је 1. био задржан на гробу иза њих у припремном распореду. Постављање батерија било је извршено око 5 сати поподне, када 3. дивизијон опали са највећим дометом неко-

Скица бр.15

Размер 1:50000

Распоред Дринске дивизије I позива на Никуљанском Вису првога дана Кумановске Битке пред вече.

лико метака, гађајући Турке према IX пешад. пуку до којих ипак није могао да добаци.

Међутим, V пешад. пук бејаше се спустио са Ланишта у правцу Четираца. Његов 4. батаљон, који је био у претходници, прође поред овог села, развијен у борбени поредак. За њим оде и разви

се у продужењу његовог левог крила 3. батаљон са чела главнине. Њих два се после прибише у десно и поставише предстражу испред Четираца, лево од 4. и испред осталих батаљона XVI пешад. пука. Друга два батаљона, 1. и 2., остадоше позади овог села. Задржао их је командант Моравске дивизије I позива, да му се нађу при руци као резерва.

Да је командант Дринске дивизије I позива био благовремено добио заповест команданта Прве Армије за сутрашње опште наступање, свакако се не би ограничио на ове положаје. Али је он њу затекао у Сушеву, по повратку свом са положаја, око 10 сати увече, када је за овај дан било и сувише доцкан. Ордонаис, који је беше донео, није сматрао за нужно да га потражи на положају, него га је чекао у селу.

IV

Као што нам је већ познато, Тимочка дивизија II позива — без XV пешад. пука, једне батерије и пола ескадрона — утврђивала је овога дана положаје на линији Трнавски Рид—Цер. На том је дакле послузатече захтев команданта Моравске дивизије I позива за појачање.

Командант дивизије, пуковник Драгутин Милутиновић, око 4 сата поподне посла XIII пешад. пук са задатком да одмаршује преко Сопота и Карабичана ка Четирцима, и ту да се стави на расположење команданту поменуте дивизије. Бојећи се да то неће бити довољно, а и иначе, осећајући да је више но што треба удаљен од армиског фронта, око 5 сати кренуо је за њим и остале јединице своје дивизије: XIV пешад. пук, коњицу и артилерију. Леп пример личне иницијативе; пример који је, на жалост, првог дана Кумановске Битке остао усамљен у нашем вишем командовању. У путу сазнаде од начелника штаба Прве Армије, пуковника Петра Бојовића, који се, пратећи Престолонаследника, враћаше од Табановца, да ситуација тамо на фронту није тако озбиљна. Умирен овим, пуков-

ник Милутиновић заустави напред побројане своје јединице поред друма спрам села Г. Сопота, сма-трајући да их је довољно примакао бојној линији своје армије. Мало доцније, како га је копкало да што пре сазна шта се дешава на фронту, он лично одјаха ка Карабичану, где је стигао у 7 сати увече. Тамо затече штаб Моравске дивизије I позива, али не и пуковника Гојковића, који се још не беше вратио са положаја. Од штабовског особља сазнаде да је његов XIII пук мало пре тога прошао кроз Карабичане. Како није било изгледа да ће се ускоро видети са пуковником Гојковићем, он се врати на-траг својим трупима, заустављеним поред друма спрам Г. Сопота. XIV пуку нареди да се ту убива-кује. А коњицу и артилерију поведе са собом на њихово старо место код хана Бајазита ради преноћишта.

XIII пешад. пук по мраку је стигао код Чети-раца. Тада се борба на фронту већ беше утишала. Тамо је остао и да преноћи.

На тај начин, код овога села слеглоше се са две разне стране два батаљона V и четири батаљона XIII пешад. пука, не рачунајући и друга два батаљона оног првог, који су тада били на пред-стражи као саставни део бојне линије Моравске дивизије I позива. Ако узмемо у обзир и три батаљона XVI пешад. пука који никако нису били упо-требљени у борби и који према томе још увек ста-јаху груписани код тога села, командант Моравске дивизије I позива имао је резерве више но што му је требало, особито с погледом на близину Дринске дивизије I позива која је сада била прикупљена на доминантним положајима Никуљанског виса на које се његово лево крило наслањаше.

3. Закључак о првом дану битке.

I

Од пет пешадиских дивизија наше Прве Армије само су две овог значајног дана водиле борбу: Ду-

навска и Моравска I позива. Прва је имала да издржи одсудан напад двају турских корпуса: V и VI. Она је носила на својим плећима тежиште целокупне ситуације на бојишту. На крају крајева, после многих и разноврсних перипетија борбених, она је издржала сама, без ичије помоћи. Друга је имала да издржи борбу, која је, истина, била плаховита али је зато трајала само извесно кратко време и бејаше закачила само један део њенога фронта. Турски VII корпус није ни имао задатак да је одсудно напада.

Дринска дивизија I позива дочекала је битку у распореду, који се обично употребљава онда кад је непријатељ далеко и кад дотичној јединици предстоји да до овога изврши један подужи марш: напред је био један батаљон (3. из IV пешад. пука), иза овог три батаљона (1, 2 и 4. из истог пука), а позади ових, и то не на положају, већ у рупи код села Сушева, три пешадиска пука и сва артилерија. Па ипак била је у положају да може проломити центар између напред поменутих двеју турских нападних група, да је само била пошла у напад. Али од ње је само један пешад. пук (V) био узео учешћа у догађајима, и то на месту где је његова помоћ најмање била потребна и где му се не даде прилика да испали ни једног метка. Тимочка дивизија II позива била је повучена далеко уназад. Због тога није ни могла на време пружити помоћ Моравској дивизији I позива. Дунавска дивизија II позива не беше се ни помакла с места. Она је цео дан преседела код Бугариња.

Штаб Прве Армије преселио се овога дана из Жбевца у Биљач. Дошао је ближе својим дивизијама, али везу са њима, а особито са Дунавском I позива, није могао да побољша. Нико му никакве извештаје није слао. И, да нису командант армије и његов начелник штаба долазили до Табановца и одатле слушали канонаду са фронта Дунавске дивизије I позива, ко зна да ли би се у штабу и знало да се тамо воде борбе. Кад нико ништа са

фронта не јавља, мора бити да им не иде лоше. Тако је свакако и резоновало особље армиског штаба све док у ноћи, која је следовала овом туробном дану, не стигоше прве вести о тешкој ситуацији у коју је запала Дунавска дивизија I позива. Кад се то сазнало, било је већ доцкан. Ништа се више није могло предузети мимо оног што је већ било наређено за извршење сутрашње опште офанзиве до линије Булачани—Ново Село—Биљановци—Слатина у духу познате директиве Врховне Команде. По постојећој армиској заповести о тој офанзиви, и Дунавска дивизија I позива требала је 11. октобра у 6 сати изјутра да се крене напред. Али, како је била врло јако притиснута, о томе није могло бити ни говора. Од ње се могаше захтевати само то да се на својим положајима одржи дотле док јој остале дивизије не помогну да се отресе челичног загрљаја непријатељског, па тек после да следује њиховом примеру. Али времена није било да јој се одговарајућа промена у заповести пре почетка наступања саопшти. Хтео не хтео, армиски штаб је морао оставити њеном команданту, пуковнику Божановићу, одрешене руке, да се сналази како зна и уме. И овај је, као што ћемо доцније видети, урадио онако како му је ситуација налагала: бејаше се ограничио на дефанзиву.

II

Турска Вардарска Армија није успела да сломије лево крило наше Прве Армије, које је бројало само једну пешадиску дивизију. И у резултату испало је то да је са својом главном снагом од два корпуса остала прилепљена за њ, тако да јој за парирање предстојећег удара центра и десног крила поменуте наше армије стајаху на расположењу, и то: према Дринској дивизији I позива један мали део и иначе веома слабе Битољске редифске дивизије из VI, а према Моравској I, евен-

туално и Тимочкој II позива, две дивизије из VII корпуса. Но, то још не би било тако страшно, да јој се није десио један малер, који је пред самим решењем започете битке дошао да постојећу велику разлику у бројној снази између ње и Прве Армије још више подуби.

На име, на завршетку првог дана битке стиже у Куманово извештај да је прошлога дана пала Приштина. Војници VII корпуса, који се попуњаваше са територије која је сада била отворена инвазији наше Треће Армије, били су пренеражени. Многи од њих, нарочито они који су били родом из околине Феризовића и Качаника, нису могли схватити потребу да се и даље бију код Куманова, кад су њихови домови непосредно угрожени. Па зато настаде дезертирање у маси. До зоре се разбеже кућама један део 19. низамске и готово цела Скопска редифска дивизија. На њих се угледаше и делови Битољске редифске дивизије из VI корпуса на к. 382 према Никуљанском вису, на коме је стајала прикупљена Дринска дивизија I позива. Командант VII корпуса, Фети паша, купи жандарме и нешто бораца који су вршили службу у позадини, па их посла да попуне празнину, створену бегством Скопске редифске дивизије. Али је то била слаба помоћ. А што се тиче Цавид паше, он није ни знао да му је, бегством војника са к. 382, куда је требала да удари Дринска дивизија I позива, остао одголићен леви бок. Зато ништа не беше предузео да накнадно осигура овај за њега тако опасан правац. То је био покушао тек кад је ова наша дивизија била доспела до помених коте. Али је тада у главном већ било доцкан.

ДРУГИ ДАН БИТКЕ.

11. октобра.

I

Овога јутра Прва Армија прешла је у офанзиву, која ће јој донети сјајну победу. То је, као што се и из свега досадашњег могло видети, учинила аутоматски, по армиској заповести која је била упућена дивизијама пре но што је отпочела битка и пре но што се уопште и знало штогод о доласку јачих турских снага на Кумановско бојиште.

Благодарећи једном срећном случају, мере, наређене овом заповешћу у незнању какви ће се колосални догађаји одиграти до момента њеног привођења у дело, у главном се поклопише са захтевима тактичке ситуације која је владала на бојишту после завршеног првог дана ове судбоносне битке. Истина, при писању те заповести у армиском штабу предвиђен је био обичан наступни марш до линије означене најновијом директивом Врховне Команде, уз протеривање слабих заштитних делова турских, у колико их буде било на правцима наступања дивизија предње линије. У ствари, ово је требало да буде права контра-офанзива, која условљаваше наступање под борбом, у бојним порецима, и пораз турске Вардарске Армије која се беше испречила испред географског објекта који је требало достићи. Али дивизије предње линије, негде више негде мање, већ су биле у борбеном контакту са непријатељем. Док се овај не одбаци, оне и нису могле наступати другачије до онако како тадање прилике на бојишту допуштаху, т. ј. под борбом и у потпуним бојним порецима. Па су тако и приступиле извршењу наређеног покрета. У том дакле погледу никаквих нарочитих незгода од ове преране заповести није било нити је уопште могло бити.

Иначе, предвиђени правци наступања за поједине дивизије у предњој линији истоветни су са

онима, којима би се ове кренуле са својих садашњих положаја и у случају да је штаб Прве Армије знао да се бије одсудна битка и да је овај покрет наредио ноћу између 10. и 11. октобра на основу масе извештаја, којих у самој ствари, због слабе везе, није било ни за лек. Тако дакле, Дунавска дивизија I позива, ма каква била ситуација, требала је наступати право пред собом на Пчињу. Само што то није могла предузети одмах, како је било предвиђено армиском заповешћу, него тек доцније, пошто је остале трупе буду ослободиле притиска непријатељског. Моравској дивизији I позива у сваком случају, имала борбе или не, предстојало је да са својом главном снагом, сасређеном на фронту између Бањске Реке и Никуљанског виса, удари преко Куманова, у ком је правцу и иначе сада била упућена. А што се тиче Дринске I позива, за њу других праваца није било изван оног, којим ће се, извршујући армиску заповест, стварно заљуљати и који ће је одвести на врло важан централни део кумановске висоравни.

Недостајало је само једно, па да се у следству ове заповести за марш, која је изузетно и по нужди послужила и као заповест за напад, добије огроман замах, који је Прва Армија по својој снази била у стању да произведе. А то је што бржа и што ефикаснија употреба Коњичке и бар једне од двеју дивизија задње линије у висини дивизија предње линије. Нужно је дакле било да се Коњичка дивизија, сама или у заједници са једним делом Дунавске дивизије II позива, одмах пребаци преко Пчиње, те да својом бочном акцијом на тој страни омогући левом крилу развучене и притиснуте Дунавске дивизије I позива што скорији прелаз у контра-напад. Нужно је било и то да се Тимочка дивизија II позива благовремено сасреди испред табановачке железничке станице, те да одатле у 6 сати изјутра, дакле у самом почетку општег наступања, удари празнином између II и осталих пукова

Моравске дивизије I позива. Туда би, с обзиром на слаб отпор који би јој Турци оставили, врло лако могла, у друштву са оним првим, загоризити левом боку и позадини турских трупа, груписаних према овим другима.

Али, у очекивању једног обичног наступног марша, ни једно ни друго није било предвиђено. За Коњичку дивизију у заповести је било речено да продужи извршење свог ранијег задатка, што ће рећи да се вине испред армиског фронта у правцу Овчег Поља који јој је присуством турских трупа био потпуно затворен. И наравно, она је неко време, нашавши се пред немогућношћу да буквално слеђује свом задатку, оклевала иза левог крила Дунавске дивизије I позива, ограничавајући се искључиво на парирање евентуалног дубоког обухвата његовог од стране непријатељевог. А кад се најзад бејаше решила да предузме штогод активније с оне стране Пчиње, било је већ прилично касно, те, иако је непријатељ на свима осталим местима био у пуном повлачењу, успео је да се на својим нападним положајима пред овим крилом одржи готово до мрака. Што се пак тиче Тимочке дивизије II позива, она је једним делом, и то без знања и одобрења свога дивизијара, одмах била увучена у борбу десно од I пешад. пука из Моравске дивизије I позива. Али је другим својим делом доцкан потпомогла акцију усамљеног II пешад. пука из ове дивизије, те ни он ни она нису постигли одлучне резултате, који им се, због слабости непријатељевог на њиховом правцу наступања, сами собом нуђаху.

Према томе, битка је испала чисто фронтална, без неких већих крилних маневара. Управо, тих маневара у самој ствари је било, али им је било приступљено и сувише доцкан, тако да су разбијени Турци у главноме успели да умакну, оставивши нам само топове које у брзини нису могли да одвуку.

До времена, означеног за почетак наступања, на нашој страни није било никаквих већих прегру-

писавања, без којих се свакако не би ни могло проћи, да је армиска заповест наговештавала битку. Али је зато било мањих промена чисто локалног значаја, у недостатку којих би целокупан армиски поредак изгледао сасвим непомичан.

Тако дакле, IV пешад. пук бејаше се око 1 сата после пола ноћи искупио код свог предстражног 2. батаљона на Билу, одакле је мало после, ради хватања везе са IX пешад. пуком односно десним крилом Дунавске дивизије I позива, био одаслат у лево, до испред Никуљана, његов 1. батаљон. Па је онда, пошто му је предстојало да се, пре то што ће настати општи покрет, поравна са истакнутим унапред V пешад. пуком, отпочео да се око 4 сата у еволуционим порецима спушта ка просторији између к. 407 (на гребену кумановске висоравни) и Грамаде. Тамо му је требао да се придружи и 1. батаљон од Никуљана, образујући његово лево крило. Али је од овога на означено место дошла само једна чета са командантом батаљона, мајором Рад. Карамарковићем, који није могао да објасни куда му се делаше остале три чете. Ове три чете пошле су биле у маршевној колони као главнина батаљона. Али не стигосе да одмакну ни неколико стотина корака, кад однекуд допаде један коњички официр са захтевом да одмах скрену у лево ка Пчињи. Најстарији командир, кад је чуо да је то по наређењу команданта Коњичке дивизије, без предомисљања их поведе у означену страну, али се не сети да о томе извести свог батаљонског команданта који је био код претходничке чете. Овај коњички официр свакако је био послат некој јединици Дунавске дивизије I позива да тражи помоћ од једног батаљона за Коњичку дивизију, па је залутао по мраку и сасвим случајно натрапао на овај батаљон из Дринске дивизије I позива. Те три чете, узгред буди речено, у путу се укрстише са 7. батеријом дунавског пољског артилер. пука, која се враћаше уназад ка Крсту изнад Старог Нагоричана. Иста батерија пак,

по синоћној заповести команданта Дунавске дивизије I позива, једаред се у току ноћи већ бејаше повукла ка напред именованом прихватном положају. Тамо је у 5 сати изјутра од свог команданта пука добила накнадно наређење, да се поново пребаци ка положају код Младог Нагоричана, и на основу њега она се опет бејаше ставила у покрет. Али, кад је била на половини пута, сусрела је једног официра из дивизиског штаба, од кога је чула да су у Младом Нагоричану Турци, и њен командир, примајући то за готово, окрете је на лево-круг, после чега је и наступио сусрет са поменутиим трима четама I. батаљона IV пешад. пука. Тај сусрет мало подиже морал код декуражираних и изнурених војника ове злосрећне батерије, која, грешком својих претпостављених, почев од командира па навише, без мало двадесет и четири сата непрекидно лута у ближој и даљој позадини младо-нагоричанских положаја.

За IV пешад. пуком кренуо се беше у 5:30 сати I. дивизијон дринског пољског артилер. пука, који је био одређен да га прати ради што тешње колаборације са артилеријом на десном крилу Дунавске дивизије I позива. Друга два дивизијона из овога пука остادоше на Билу, одакле су имали да под непосредном командом свог пуковског команданта, потпуковника Божицара Срећковића, потпомажу наступање целе Дринске дивизије I позива. Одступило се дакле од уобичајене праксе да се свакој пешадиској колони придода одговарајући део артилерије: обратно IV, који је представљао леву колону и коме је био стављен на расположење дивизијон, V пешад. пук, који је представљао десну колону, од артилерије није добио ништа. Истина, за његовим леђима налажаху се читава два дивизијона. Али су од њега били независни. Његов командант требао је да се за сваку промену циља и положаја обраћа уназад команданту артилериског пука, што је, с обзиром на брзо напредовање његово, артилериску сарадњу чинило веома компли-

кованом и до крајности спором. И према томе, веза између њега и артилерије била је слаба.

XIII пешад. пук, који је синоћ био домаршовао у помоћ Моравској дивизији I позива, пошао је у 4:30 сата изјутра од Четираца натраг ка Карабичану. Одатле је имао да се пребаци преко Бањске Реке и испред табановачке жељезничке станице прикључи осталим трупам Тимочке дивизије II позива, којима је био заказан полазак из дотичних бивака у 6 сати изјутра, тачно по армиској заповести. Код Карабичана заустави га командант Моравске дивизије I позива, пуковник Илија Гојковић, па му нареди да се развије десно од I пешад. пука, који је својим збијањем у лево за време јучерашњег контра-напада, скопчаног са погибијом мајора Милана Маринковића, још више повећао и иначе осетну а донекле и опасну празнину између њега и II пешад. пука. И он се мало после, у 5:30, упути еволуционим порецима ка просторији између Бањске Реке и села Г. Коњара. Али убрзо морао је своје маневровање почети да навија тако да би захватио и један део просторије на десној обали реке, циљајући на камени вис (к. 282).

Од 2. дивизијона моравског пољског артилер. пука једна батерија, и то 5, била је у покрету за Ваксинце, где је имала да се прекомандује II пешад. пуку. А друге две, пошав од Карабичана отприлике у 5:30, прођоше кроз Четирице и поставише се: 6. одмах десно од 2. батерије из 1. дивизијона а 4. опет десно до ње, тако да им друге две батерије (1. и 3.) из 1. дивизијона остадоше десно. По задатку: 2., 4. и 6. батерија из 1. и 2. дивизијона, које представљаху левокрилну групу, имале су да потпомажу наступање XVI; 7. и 8. батерија из 3. дивизијона, које се још синоћ беху помериле за нешто унапред, ближе пешадији, имале су, као деснокрилна група, да потпомажу наступање I; а 1. и 3. батерија из 1. дивизијона имале су као централна група, да потпомажу наступање и једног и

другог пешадиског пука. Општа дирекција над употребом артилерије и овде је била сасређена у рукама команданта артилер. пука. Па ипак веза између ње и пешадије за све време наступања у главном је била одржавана као што треба. Благодаречи енергији команданта моравског пољског артилер. пука, потпуковника Љубомира Покорног, а и околности што Моравска дивизија I позива није тако брзо продирала унапред као Дринска, артилер. дивизијони су тако рећи у стопу пратили одговарајуће пешадиске пукове.

Армиска артилерија, на чије се дејство врло много рачунало, стизала је из позадине на бојиште код Моравске дивизије I позива. Група тешких топова наилазила је у реон Табановца. Група хаубица и мерзера узела је за правац положај у реону Четираца.

Према синоћној заповести команданта Дунавске дивизије I позива, 9. батерија дунавског пољског артилер. пука бејаше се у зору пребацила на крајње лево крило дивизиско. До 6 сати изјутра извучени су били на североисточни угао сртевичког платоа њена два топа. Топови су били окренути фронтом према Ђућинском Риду и Голубици, где се налажаху батерије 13. низамске дивизије од којих су 3. и 4. батаљон VII пешад. пука јуче поподне били много страдали.

Најзад, Дунавска дивизија II позива кренула се челом својим од Бугариња низ поток Сераву у 5 сати изјутра, на један сат раније но што је армиском заповешћу било нареджено. Управо, у то време отпочела је да формира маршевну колону, на чијем је челу био њен VIII пешад. пук, пратен дунавским пољским артилер. дивизијоном. Тако бар стоји забележено у свима релацијама и операциским дневницима, који још постоје у архиви Историског Одељења нашег Главног Генералштаба, а припадају јединицама које сачињаваху ову дивизију. Али нигде није објашњено, због чега је њено

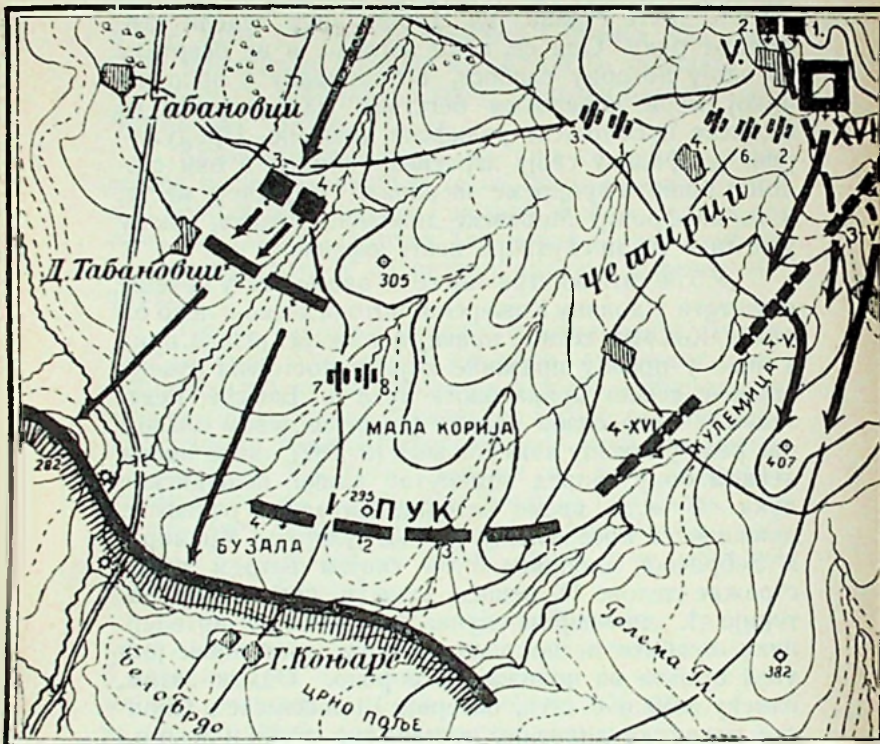
чело тек око 10 сати пре подне избило на положај код Старог Нагоричана који је од Бугариња удаљен највише десетак километара. А ми од своје стране нисмо се упуштали у проверавање истинитости горњих навода, пошто то за опис Кумановске Битке и није од велике важности.

С друге стране, ни Турци нису седели скрштених руку. Они се, како изгледа, и не освртаху на своју ноторну слабост, потенцирану у врло великој мери ноћашњим бегством масе војника из Скопске и Битољске редифске дивизије. Продужујући јучерашњу своју агресивну акцију, и они стадоше вршити припреме за напад. На једном месту, и то на фронту Моравске дивизије I позива, чак су успели и да предухитре нашу офанзиву.

У 5:30 сати изјутра они се на овоме месту почеше спуштати у долину Коњарског потока десно и лево од села Г. Коњара: десно у правцу положаја I пешад. пука а лево у правцу празнине која је постојала између крајњег десног крила овога пука и Бањске Реке. Једна њихова слаба колона упути се левом обалом ове реке у правцу каменог виси (к. 282), тачно према десном боку напред поменутог нашег пешадиског пука. У исто време батерије Битољске редифске дивизије са косе између к. 343, јужно од Мрамора, и Зебрњака, окупише тући својом ватром предстражне делове IX пешад. пука и придате му батерије 1. дивизијона дунавског пољског артилер. пука, особито деснокрилну 3. која је од ноћас још увек стајала на положају отворено. Одмах затим, између 5:30 и 6 сати, батерије 19. низамске и Скопске редифске дивизије, постављене десно и лево од Куманова, отпочеше бљувати ватру у правцу положаја I и XVI пешад. пука, бацајући своје метке до иза Табановца и Четираца. У 6 сати батерије 17., са положаја југоисточно од Зебрњака, и 13. низамске дивизије, са Ћућинског Рида и Голубице, поново отпочеше својом ватром да припремају напад на Нагоричанске Карпе, поседнуте XVIII и I батаљоном

VII пешад. пука, као и на Сртевицу, коју сада држаху две чете 1. батаљона VIII и две чете 4. батаљона VII пешад. пука. На правцу, који источном обалом Пчиње изводи у леви бок трупа Дунавске дивизије I позива на овој последњој тачки, још није било ни-

Скица бр. 16

Размер 1:50000

Наша и турска офанзива на фронту Моравске дивизије I позива другог дана Кумановске Битке рано изјутра.

каких покрета. Командант Штипске редифске дивизије, поводом синоћне лекције, још се не беше одлучио да приступи овом маневру.

Једном речју, на пола сата пре но што је по

армиској заповести требала да отпочне наша офанзива, Турци нападоше један део фронта десног крила наше Прве Армије. Иначе, у исти час када отпоче та наша офанзива да се испољава онде где јој је за овај мах то било могуће односно где бејаше нашла себи одушке, т.ј. кад отпоче наступање наших трупа на фронту између Ваксинца и Никуљана десно и лево од места где је I пешад. пук из Моравске дивизије I позива био, као и Дунавска дивизија I позива, принуђен да се брани, они почеше ватрену припрему и за напад на лево крило поменуте наше армије. Али се претходно не побринуше и за заштиту свога, бегством левог крила Битољске редифске дивизије, одголићеног центра на кумановској висоравни, куда ће се упутити дотле још неангажована Дринска дивизија I позива.

II

Тачно у 6 сати изјутра кренуше се 2. батаљон II пешад. пука на десном и батаљони из резерве XVI пешад. пука на левом крилу Моравске дивизије I позива, затим V из предње и VI и XVII пешад. пук из задње линије Дринске дивизије I позива, и најзад XIV пешад. пук, коњички дивизијон и пољски артилер. дивизијон из Тимочке дивизије II позива. Командант II пешад. пука рачунао је да ће наређени покрет правцем села Опаја, Лопата и Ропалца на Дугу Њиву моћи извршити обичним наступним маршем. Зато је и наредио да се засада крене само напред поменути батаљон из пуковске резерве, а остали батаљони да се доцније, када овај буде довољно одмакао унапред, поступно свију за њим у маршевну колону. Предстражни 4. батаљон XVI пешад. пука, повијен за нешто уназад према нападнутим батаљонима I пешад. пука, још је стајао у месту, чекајући да V пешад. пук, који је опет још више био повијен уназад, не изађе на његову висину испред к. 407 на гребену кумановске висоравни. IV пешад. пук већ је био у покрету. Он се тада налазаше у подножју Никуљанског виса,

поравнат са крајњим левим крилом V пешад. пука. Најзад, XIII пешад. пук налазаше се у то време лево од Д. Табановца и већ је почео да трпи ватру турских пешадиских делова, који дотле беху успели да без борбе заузму камену главицу (к. 282) на десној обали Бањске Реке. Појава његова у еволуционим порецима са масом омањих смакнутих стројева, поређаних у више реди по дубини и поравнатих тако рећи под конач без обзира на непријатељску артилериску ватру којом је био обасипан, и то баш у моменту кад је отпочела да прети велика опасност I пешад. пуку, по казивању посматрача збиља је била импозантна. Он је тада имао два батаљона у првом и два батаљона у другом борбеном реду. Лево од Табановца пролазио је његов 2. батаљон, крећући се у правцу поменуте камене главице. Још више у лево, а у правцу ка Бузали где је требао да продужи десно крило I пешад. пука, наступаше 1. За њима пак маневроваху друга два батаљона, од којих је 3. имао да изађе у први борбени ред десно од 2. а 4. да, остајући и даље у својству пуковске резерве, дође иза 2. и 3.

Патроле 2. батаљона II пешад. пука, који се бејаше упутио подножјем тамошњих висова, убрзо наиђоше на арнаутске предње предстражне делове. Батаљон се одмах разви за борбу и отпоче да их потискује, што изазва ватру једног непријатељског артилериског дивизијона који је јутрос рано био постављен североисточно од села Опаја а северозападно од села Режановца, местимично у савијутку жељезничке пруге, између ове и, на крокију учртаних, двају усамљених дрвета. Ватра овог дивизијона, и поред тога што му стаде одговарати, сад прispела 5. батерија моравског пољског артилер. пука са на брзу руку изабраног положаја одмах источно од Ваксинца, била је тако јака да ни мислити није било на наступање пука у обичној маршевној колони по првобитној намери пуковског команданта, потпуковника Владе Ристића. Зато овај у 7 сати издаде наређење да се развију за борбу,

и дотадашњи предстражни батаљони, и то: 4. десно а 1. лево од 2. По том наређењу, 4. батаљон отпоче да се спушта у јаругу пред собом ради напада на Арнауте који држаху поседнуту косу између ове јаруге и села Слупчана. Али је ускоро био заустављен прецизном ватром ових, те то успори и наступање 2. батаљона који пред собом, у низини, није имао готово никога, и у исто време га натера да се поступно збија у десно, захватајући својим борбеним поретком и један део суседних висова. Отуд се између овог и 1. батаљона, који је, крећући се у правцу напред поменутих усамљених дрвета источно од турског артилер. дивизијона, наишао на отпор слабих непријатељских делова на насипу жељезничке пруге, поступно створила повећа празнина коју су, у току даљег кретања, у неколико попуниле две чете 3. батаљона из пуковске резерве. Најзад, до 11 сати, када беше рањен командант 1. батаљона мајор Милосав Дамјановић, II пешад. пук успео је да овлада косом над селом Слупчанима и делом жељезничке пруге који заклањаше приступ непријатељским топовима. На поменутој коси сада се налажаху 4. и једна чета 2. батаљона. У низини, а у истој линији с њима, простираху се најпре остатак 2. а потом и две чете 3. батаљона. С оне стране жељезничке пруге, наслањајући се десним крилом на њу, спрам топова и усамљених дрвета, бејаше се зауставио 1. батаљон. А што се тиче непријатеља, он је одступио ка Опају и Режановцу, оставивши на положају топове које, због наше артилерске и пешадиске ватре, није могао да одвуче.

Иза десног крила II пешад. пука отпочео је у ово време да се ломи преко тамошњих стрмих висова за Слупчане моравски дивизиски коњички пук. По наређењу команданта Моравске дивизије I позива, он је имао, у заједници са коњичким дивизијоном Тимочке дивизије II позива, да наступа правцем Ваксинце—Слупчане—Оризаре—Матејић. Али га је тимочки дивизијон напустио код Ваксинца, због

чега је он сам предузео да врши наређени обилазак овим тешко пролазним тереном.

Међутим XIII пешад. пук, кога остависмо у моменту кад је отпочео трпети пешадиску ватру са камене главице (к. 282), продужио је наступање без великих задржавања. Предњи делови његови развише се у стрелце. Али позадињи, услед неумешности командира који су у већини били резервни официри, нису прелазили у одговарајуће тање и разређене стројеве, него продужише да се крећу стројевима у којима се беху затекли. Тим поводом пук претрпи велике губитке од непријатељске пешадиске и артилериске ватре. Чврстина, са којом бејаше ступио у борбу, отпоче мало помало да попушта. Праве линије, којима се оцртаваху његови стројеви и пореци, стадоше поступно да се распадају. Што је још најгоре, командант пука потпуковник Сава Димитријевић био је рањен и однесен у позадину, али командант 1. батаљона, мајор Милорад Марковић, који је као најстарији требао да прими команду над пуком, о томе није био обавештен, него је и даље остао код свога батаљона. Услед тога батаљони наставише да дејствују сваки за свој рачун. Али на срећу Турци са поменуте главице и западног дела Бузале, када на главама тринаестака из неготинског округа распознаше велике влашке шубаре, формално се разбегоше, мислећи да су то Руси или „Москови“ како су их они звали.

У 7-20 сати 2. батаљон, који је сада, нешто због великих губитака а нешто и због тога што је претходно требало прећи преко неколико газова у долини Бањске Реке, представљао праву гомилу, избио је на камену главицу (к. 282), док је 1. продужио лагано да наступа ка Бузали, у ком правцу је ускоро почео да трпи ватру са Белог Брда. После једног дваестак минута, за које време командант 2. батаљона, капетан Војислав Бугарски, још не беше успео да уреди своје чете, крену се од коњарског гробља у долини Бањске Реке ка поменутој главици једна омања чета Арнаута, машући

пушкама изнад глава и вичући „Наши смо“. Војници овог батаљона престадоше да пуцају, и поред свију опомена свог батаљонског команданта. „Када су се Арнаути приближили на 40—50 корака,“ вели се у једном званичном извештају, „командант капетан Бугарски изашао је напред и, гађајући револвером, оборио предњег, нашта су остали полегли и осули ватру на наше и ранили капетана Бугарског и капетана Јована Миленковића командира 4. чете. Тек ово нагнало је војнике да отворе ватру и потуку ову чету Арнаута.“

У том десно од 2. стиже 3. батаљон са митраљеским одељењем. Његове две чете, које су биле у првом борбеном реду, и митраљеско одељење одоше даље у правцу к. 275. на којој за чудо није било никога. Убрзо после тога примаче се каменој главици (к. 282) и 4. батаљон у истоме стању у коме је био и 2., те и он једним својим делом одмах продужи да се креће поред десне обале Бањске Реке. Најзад, између 8:30 и 9 сати пре подне и остале трупе на поменутој главици — 2., две чете из другог борбеног реда 3. и остатак 4. батаљона — учинише то исто, т.ј. кренуше се за њим, и у путу се узајамно сасвим измешаше. Није било опште дирекције, па је сваки радио како је знао и умео.

Мада ови покрети нису личили на какво уређено наступање, јер се ни по чему не оцртаваху борбени пореци чета и батаљона, ипак успеше да произведу извештај ефикасан. На име, Турци на Белом Брду, када их опазише, побојаше се обухвата, који је био у изгледу, и око 8:30 одступише ка селу Д. Коњаре, испред кога поседоше десну и леву страну тамошњег усека кроз који пролази кумановски друм. Зашто изабраше баш овај усек, тактички се не може објаснити. Свакако су из наивности мислили да ће се сада наше трупе згнурити на друм. А кад тамо стигоше, осуше ватру против двеју чета 3. батаљона и митраљеског одељења, који се, свакако због коњице турске која је непрестано кр-

старила између жељезничке пруге, Бањске Реке и Режановца, беху зауставили на нагибу према к. 275. Остале трупе са десне обале Бањске Реке — 2. и 4. батаљон и друге две чете 3. батаљона — нису им биле на видику, да би и њих гађали. Оне су се дотле биле заклониле по неравнинама дуж речног усека у северозападном подножју Белог Брда. Старешине покушаше да их покрену одатле, те да поседну ово брдо, али оне изјавише да немају муниције, због чега се одмах разлетеше у позадину ордонанси, тражећи бојну комору. У ствари, муниције су имале у довољној количини, пошто нису водиле дугу ватрену борбу. То им је био само изговор да би остале у заклону од непријатељске пешадиске и артилерске ватре. Толико је био спао морал овом обезглављеном пуку, који је онако помпезно био ушао у борбу.

Повлачење Турака са Белог Брда поможе 1. батаљону, те је најзад избио на Бузалу и поравнао се са I пешад. пуком. Само што он није даље надирао, свакако због непријатељске артилериске ватре која је одиста на овоме правцу сада била врло јака. А сем тога, овај догађај — наравно не сам већ у вези са напредовањем Дринске дивизије I позива централним кумановским платоом — много је помогао и I пешад. пуку. Јер непријатељске трупе, које га нападаху, такође се убрзо, између 8:30 и 9, почеше повлачити натраг преко Коњарског потока, те их сад дохватише батерије моравског пољског артилер. пука са свију положаја од Табановца до Четираца, и то тако енергично да их делимично сасвим растројише.

Иначе, морало је страшно изгледати, када се испред подножја Никуљанског виса, између истакнутих кућа Четираца и Грамаде, и падинама истога т.ј. Никуљанског виса, а на ширини од Четираца до близу Никуљана, у свануће угледаше како куљају, збијајући се поступно ка централном кумановском платоу, импозантне масе Дринске и једног дела Моравске дивизије I позива. Од Дринске, напред су наступали V и

IV пешад. пук. V пук десно, искупљајући се и формирајући борбени поредак — са 4. и 3. батаљоном у првом и 2. и 1. батаљоном у другом борбеном реду — на гребену платоа око к. 407, а IV лево, на југо-источној веома благој падини тога гребена, између овог и потока који протиче испред Грамаде — са 4., 3. и једном четом одвученог ка Пчињи 1. батаљона у првом и 2. батаљоном у другом борбеном реду. Позади пак еволуционирали су знатно широм просторијом, док се као каквим огромним левком не сруче и прикупе иза њих, VI и XVII пешад. пук. VI, у еволуционим порецима са 3. и 1. батаљоном у првом и 2. и 4. батаљоном у другом борбеном реду, за V и делимично за батаљонима из резерве XVI који се кретаху од Четираца у правцу Големе Главе у очекивању да 2., који је био на челу, добије простора за развијање између V и предстражног 4. батаљона свога пука који је још стајао у месту. А XVII, такође у еволуционим порецима, са 1. и 2. батаљоном у првом и 3. и 4. батаљоном у другом борбеном реду, за IV, а делимично и према празном простору између овог и IX пешад. пука на десном крилу Дунавске дивизије I позива.

Страшно су те масе изгледале, али би се још страшније провеле, да је непријатељ имао више артилерије, да је она рационалније била употребљена и да је боље гађала. У светском рату, кад је дејству артилерије била поклоњена много већа пажња и кад је она збиља чинила чуда по бојиштима, тукући рафалном ватром свако парче предтерена до свог крајњег домета, овакав развој дивизије, који много подсећа на руковање батаљоном или пуком, сместа би се показао убитачан. Овако пак прошло се олако, јер су у том правцу гађале две до три батерије 19. низамске и Скопске редифске дивизије са положаја испред самог Куманова, док су батерије Битољске редифске дивизије на положају између Зебрињака (к. 345) и к. 343 (југозападно од Мрамора) још увек биле окренуте према IX пешад. пуку и заплетене у борби

са батеријама 1. дивизијона дунавског пољског артилер. пука. У толико је ватра тог малог броја батерија, које су уједно имале да дејствују и против Моравске дивизије I позива, била сношљивија што су им се и овде шрапнели високо распрскавали, којим поводом и резултати гађања на овако јединствено повољне мете беху релативно веома слаби. Она, према томе, није могла зауставити овај огроман нападни талас. Могла му је само за нешто успорити ход. Успела је била и да проузрокује мало живља претрчавања ка јарузи изворног дела Коњарског потока, где се једног момента згомилаше батаљони V, VI и XVI пешад. пука. Било је појединих војника, који се приликом тога претрчавања изгубише, променивши правац, и који после лутаху тражећи своје команде.

Овој артилериској ватри одговарале су батерије моравског пољског артилер. пука, које не беху ангажоване у гађању турске пешадије, са четорачког положаја. Али, због велике даљине, при чему треба имати у виду да је дomet у турских топова био већи него ли у наших, неких већих резултата није било. Иначе, батерије 2. и 3. дивизијона дринског пољског артилер. пука са Била на Никуљанском вису бацале су неко време, онако насумце, своје метке по кумановској висоравни испред своје дивизије. И наравно, никаквих резултата није било.

Командант Дринске дивизије I позива, пуковник Павле Јуришић-Штурм, за правац наступања целе дивизије, репродукујући буквално армиску заповест, означио је био линију Зебрињак—Бизлим (на новим картама Краста). Због тога се све његове трупе упутише Зебрињаку. Шта више, оба пука предње линије показаше тежњу да се дохвате гребена платоа, који по њиховом нахођењу представљаху најприроднији правац за наступање томе каменитом вису. Прва мета њихова био је Мрамор, управо једна тачка која их, онако развијене у борбеним порецима који скупа захватаху прилично

велику ширину, није могла одједном примити на себе. Неминовно је услед тога морало у најскоријем року доћи до згушњавања и застоја, док се накнадно не расправи којим ће правцем која јединица даље наступати. Тако је у самој ствари и било. Јер одиста, око 7·30, када приспеше отприлике у висину половине одстојања између к. 407 и к. 382, ови пукови се збише у толикој мери да су формално морали стати.

Након пола сата решено је било како ће се даље ићи. V пешад. пук за први мах није могао скретати у десно, јер му је сметао XVI чији је 2. батаљон већ био у покрету крећући се упоредо са њим, док IV имађаше куда и да се одбије. Следствено томе наређено је било да V продужи спорним гребеном, а IV да скрене у лево ка Брадиновској Мали.

У том смислу одмах после 8 отпочео је наново покрет. Али више није ишло тако глатко као до тада. Левокрилна батерија Битољске редифске дивизије, која се налазаше југоисточно од к. 343, дигла је руке од деснокрилне 3. батерије 1. дивизијона дунавског пољског артилер. пука са којом се дотле узалудно носила, па је окренула топове овамо и почела да гађа IV и V пешад. пук. У исто време појави се још једна турска батерија, која је због своје смелости била права напаст. Она је припадала 17. низамској дивизији и била је постављена на гребену косе јужно од к. 302 према Нагоричанским Карпама односно према центру Дунавске дивизије I позива. Како на овим карпама није било ни једне наше батерије, то им она сасвим отворено и слободно окрете свој бок, па окупи туђи IV а мало после, приликом подилажења Мрамору, и лево крило V пешад пука. Ова артилериска ватра, коју ни свесрдно ангажовање 1. дивизијона дунавског пољског артилер. пука није било у стању да угуши, у вези са пешадиском ватром која је ускоро отпочела да се све јаче осећа са к. 343, а нешто мало и са ћувика код Бради-

новске Мале, у знатној је мери успорила напредовање тих наших пукова.

Силина замахнутог маља, која је претила да као од шале предвоји VI од VII корпуса, била је према томе ублажена за толико што је још било времена да се веза између ових колико толико осигура. Али командант VI корпуса, Цавид паша, бејаше се ослонио на команданта VII корпуса, Фети-пашу, не знајући у каквој је муци опет овај био када својим нападним трупима у реону Г. Коњара виде одголићен десни бок. Рачунајући да су Скопска редифска дивизија из VII и делови Битољске редифске дивизије на крајњем левом крилу његовога корпуса још на лицу, ограничио се беше на једну обичну полумеру. Из своје корпусне резерве упутио је овамо један батаљон 6. стрељачког пука, колико само да им подигне морал и учврсти везу између њих. У ствари, овај одлични батаљон таман је стигао да на време појача одбрану к. 343 према Мрамору на левом крилу одбранбене линије к. 343—к. 345, ка којој се преостали делови Битољске редифске дивизије, угрожени с бока појавом Дринске дивизије I позива и под притиском унакрсне ватре I. дивизијона дринског и I. дивизијона дунавског пољског артилер. пука, у том међувремену поступно бежу повукли.

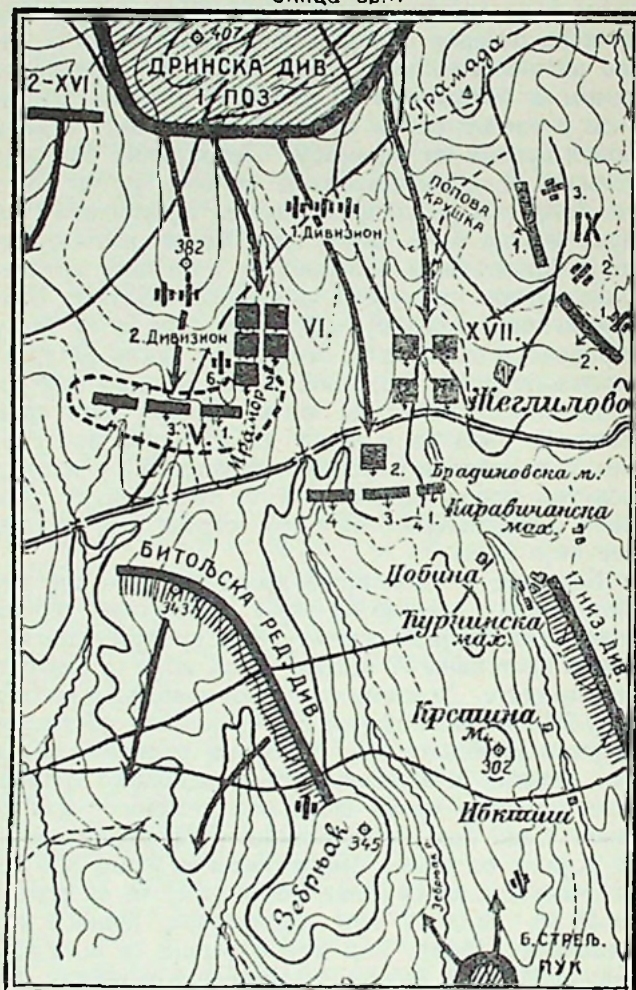
Отприлике око 9:30, V пешад. пук био је потпуно заустављен испред к. 382, односно између ове коте и друма, а на линији која би се могла повући почев од Ћувика на Мрамору, па за нешто више од пола километра идући западу. Мада је сад имао у првом борбеном реду три батаљона, јер се I. из пуковске резерве бејаше претходно развио лево од 3., због јаке пешадиске ватре није могао даље ићи. Био је у претерано збијеном поретку, те, и поред све своје несумњиве бројне надмоћности, није био у стању показати и потребну ватрену надмоћност. Мало после и VI, који га је, по изласку свом на плато, даље пратио источном страном гребена, запао је на крају крајева у положај да није могао ни десно ни

лево, и то сасвим случајно. Не одржавајући везу са њим и не водећи рачуна о одстојању које је као дивизиска резерва био дужан одржавати, он је на-басао на његово крајње лево крило и, заједно са његовим 2. батаљоном из пуковске резерве, згомилао се у удољу спрам средине раздаљине између к. 382 и ћувика на Мрамору. Левокрилна батерија Битољске редифске дивизије на коси југоисточно од к. 343, која је за време марша досађивала IV и V пуку и која би и њему сада могла нашкодити, била је фронталном пешадиском и бочном артилериском ватром принуђена да напусти положај. Благодарети овој срећној околности, он је ту своју несмотреност, иако га је повремено тукла батерија са положаја јужно од к. 302, доста јевтино платио.

Дошло се дакле на мртву тачку. Још само артилерија била би у стању да прокрчи пут укоченом V и поврати слободу маневровања у напред поменутом удољу заробљеном VI пешад. пуку. Али помоћи од артилерије ни с које стране још за неко време није било.

Батерије 1. дивизијона дринског пољског артиљер. пука, у колико им слаба прегледност терена и нејасна ситуација допуштаху, биле су заузете потпомагањем наступања IV пешад. пука, коме су стварно биле и придате. За време оног згомилавања и застоја између 7:30 и 8 сати изјутра оне су се биле поставиле за дејство на ледини међу борбеним редовима овога пука. Одатле је испаљено само неколико метака, пошто још нису имале јасно опредељених мета за гађање. Сада пак оне дејствоваху са другог положаја који је од првог био удаљен за једно 800 метара. Могуће је да су и оне допринеле, те су између 10 и 10:30, када IV пук подилазаше ћувику код Брадиновске Мале, још две батерије са положаја између к. 343 и к. 345 биле одвучене у позадину. Од четири, колико их је дакле на овоме месту било, раније је одступила једна, и то левокрилна. А сад то исто учинише и ове две, које су биле у центру, тако да је на положају остала само једна, и то на

Скица бр.17

Размер 1:50000

Продирање Дринске дивизије I позива ка Зебръаку другог дана
Кумановске Битке; ситуација у 10:30 сах. пре подне.

десном крилу дотадашњег артилериског положаја Битољске редифске дивизије, прикривена и притажена у подножју камењара на Зебрњаку.

Што се пак тиче 2. и 3. дивизијона који су били слободни и могаху притећи у помоћ V пешад. пуку, они се после јутрошњег неуспелог покушаја да потпомажу наступање пешадије одозго са Била, беху један по један спустили у његово подножје. Но и одатле су врло мало дејствовали, пошто, немајући никакве везе са пешадијом, нису знали ни кога треба да гађају. У зло доба, у 9:30, 2. дивизијон је пошао да тражи напред поменути пешад. пук. До к. 407, он се држаше северозападне, а од те коте, као и VI пук пре њега, источне стране гребена. Наједанпут, између 10 и 10:30, 6. батерија која бејаше за нешто измакла испред осталих, западе у зону пешадиске ватре, наставши се на седлу између к. 382 и Ћувика на Мрамору. Њу и команданта дивизијона, мајора Димитрија Пајића, који је пре тога на исти начин овде био упао, преварило је то што су у удољу испод тога седла видели VI пук. Мислећи, кад је овај пук из дивизиске резерве ту, свакако је V морао знатно одмаћи унапред, ни сањали нису где ће забасати. Батерија онда, немајући куд, за тили час се постави за дејство, уз припомоћ пешака који су је једва дочекали, на Ћувику, у непосредној близини стрељачког строја. А друге две (4. и 5.) благовремено се докопаше положаја на јужном нагибу к. 382 и одатле, готово једновременно кад и 6., отпочеше дејствовати.

Ватра ових позно приспелих батерија произвела је читав преокрет у ситуацији на бојишту. После првих метака, турска пешадија са к. 343 и косе југоисточно од ове коте, а то ће рећи и остатак Битољске редифске дивизије ојачане оним стрељачким батаљоном, отпоче око 10:30 да одступа ка селу Тронећи.

Запрепашћен бегством ових својих трупа које, како изгледа, није очекивао, Цавид паша покуша да их помоћу два коњичка ескадрона са нсуканим

сабљама врати натраг. У исто време журно упути преостала два батаљона 6. стрељачког пука, који се налажаху у јарузи потока Зебрњака спрам Слатинске Мале, на линију к. 302 — Зебрњак, где су имали да огарантују леви бок 17. низамске дивизије, која бејаше повила своје лево крило до у висину означене коте. Одступајуће трупе није успео да заустави. Оне се кроз кордон коњаника пробише и одступише ка селу Добрежанима. Цела Битољска редифска дивизија, према томе, била је израсходована. А што се тиче упућених двају стрељачких батаљона, они као без душе одјурише на одређене им положаје. На њима се у трчећем кораку развише за борбу тако рећи у последњем тренутку, и то тако правилно и прецизно да их је, по причању Турака, милина било гледати. Али ни овакво залагање тих елитних трупа није могло отклонити пораз. Слабо закрпљени фронт турске Вардарске Армије опет је био начет. И сада му више није било лека.

IV пешад. пук до иза ђувика код Брадиновске Мале нигде није наилазио на отпор непријатељске пешадије. Битољска редифска дивизија благовремено је била измакла његовом бочном удару. Па ипак, и он је доста споро напредовао, тако да је на поменути ђувик стигао тек око 10·30 пре подне, што ће рећи у моменту описаног слома именоване турске дивизије на коси к. 343—к. 345. У прво време код њега је било местимичних застајкивања због нагомиловања, потискивања и трења међу саставним му деловима, неизбежно скопчаних са мењањем правца наступања, које је том приликом морао вршити. А доцније, кад је и то у главном било преброђено, бејаше их за толико што је морао да прибегава наизменичном покретању појединих мањих и већих делова целокупног му борбеног поретка због артилериске ватре, која није била баш тако јака, нарочито од момента када малкаше турске батерије на потоњем положају Би-

тољске редифске дивизије, али о којој је ипак морало да се води рачуна.

На љувику код Брадиновске Мале овај пук је мало постојао, колико само да се постигне потребно равнање, које је нешто мало било поремећено подужим кретањем кроз непријатељску артилериску ватру. Затим је својим првим борбеним редом продужио да наступа косом између потока Зебријака и Куманице, док око 11 сати није у висини Лобине Мале био заустављен ватром турске батерије са положаја јужно од к. 302 и унакрсном пешадиском ватром двају батаљона 6. стрељачког пука, који се баш тада ужурбано развијаху на к. 302 и испред северног подножја Зебријака, фронтом према њему и V пешад. пуку који избијаше на напуштену к. 343.

Овом ватром највише је био захваћен деснокрилни 4. батаљон и он се убрзо поколеба. У помоћ му је одмах био послат 1. батаљон XVII пешад. пука. Овај пук, за време док је трајао пукрет, ишао је за IV, управо он је хватао више у лево, тако да је прошао недалеко испред стрељачких ровова IX пешад. пука. А сад, био је прикупљен у заклону иза љувика код Брадиновске Мале. Но док је његов 1. батаљон стигао на лице места, ред је био повраћен, благодарећи интервенцији једне чете 3. батаљона IV, која је поколебаном 4. батаљону прискочила у помоћ с лева, и снажној ватри 1. дивизијона, управо његове 1. и 3. батерије, које тога момента дојурише на поменути љувик. Од ових двеју батерија, 3. се беше обрушила на непријатељску пешадију у реону Зебријака, а 1. узела је на око непријатељску пешадију на к. 302 и батерију иза ње.

С друге пак стране, у времену кад је V пешад. пук био заустављен у висини Мрамора пешадиском ватром са к. 343, око 9:30 сати пре подне, и последње турске трупе од оних које јутрос бежу нападале наш I пешад. пук напустише Црно Поље. Повлачиле су се ка првобитној одбранбеној линији Скопске редифске дивизије, коју је ова дивизија

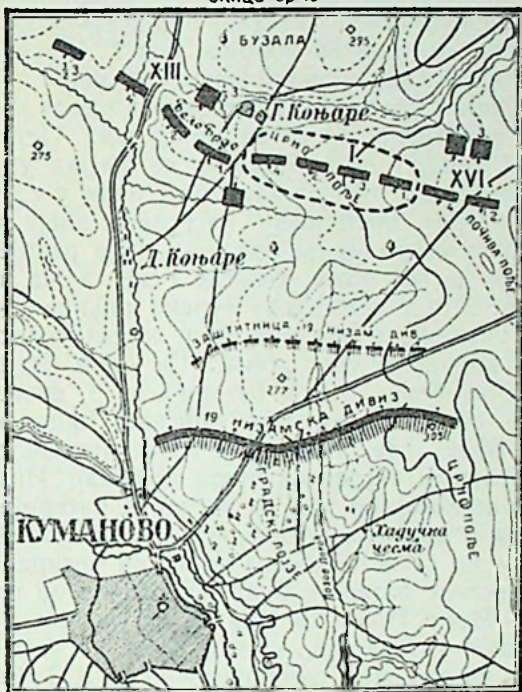
још 9. октобра била утврдила, а која је, простирући се од Бањске Реке до к. 305 закључно, пресекала друм за нешто више од пола километра јужно од к. 277. Гонили су их I и VI пешад. пук, уз асистенцију свих седам батерија моравског пољског артилер. пука, од којих се 4. и 6. из 2. дивизијона мало пре тога преместише на предњу косу југозападно од Четираца, за леђима левокрилног 1. батаљона I пешад. пука. I је наступао с фронта, а XVI је својим левокрилним 2. батаљоном преко северозападног дела Големе Главе заходио ка к. 337 на Почиваловом Риду око деснокрилног 4. који је избијао десно од њега из јаруге на самом савијутку Коњарског потока.

Отприлике око 10, оба пука поравнаше се на линији Црно Поље—к. 337, задржавши исте поретке у којима су и раније били. Код I, сва четири батаљона беху у једној линији. Код XVI, у првом борбеном реду били су 2. и 4. и између њих случајно уметнута једна чета 1., а у другом, на нагибу северозападно од к. 337, 1. и 3. батаљон. Ту их дочека јака артилериска ватра са положаја изнад Куманова. Иначе, од пешадиске ватре мање су страдали. Производили су је заштитни делови 19. низамске дивизије, који се беху зауставили испред главне одбранбене линије, нешто мало северније од к. 277 и друма Куманово—Крива Паланка. Деснокрилни 4. батаљон I пешад. пука, шта више, нимало није био изложен тој ватри. Поред тога што је био далеко од Турака, маскиран је био гомилама љубрета, иза којих се беше задржао и због којих није ни опазио да је у његовој непосредној близини, на нагибу према његовом десном крилу, остао један турски батаљон.

Када се пак око 10:30 попеше на Бело Брдо 1. и 2. батаљон XIII пешад. пука, турска артилерија се окоми на њих. Толико су њеном ватром били обасути, да и не стигоше да се на том положају као што треба уреде. И зато, када око 11:30 пред њиховим левим крилом изненада испадне онај зао-

стали турски батаљон, они окренуше леђа и нагоше бежати. Тај турски батаљон свакако је раније био у резерви. Кад су друге трупе испред и око њега одступиле, он је, заборављен од свију, остао шћућурен у некој удољници на задњем нагибу положаја. А кад му је досадило, поумио је био да изађе на

Скица бр 18

Размер 1:75000

Ситуација код Моравске дивизије другог дана Кумановске Битке између 10 и 11 сати пре подне.

Бело Брдо, ваљда да види где се налазе турске предње трупе, па је тако неочекивано натрапао на наше. Од тог изненадног сусрета и он се пренаде. Толико се беше збунио, да ни једног метка није опалио. Ни једна пушка из његових редова није

планула ни онда, када се наше две чете, колико је на северном нагибу Белог Брда успео око себе да прикупи капетан Бугарски, уз узвике „Ура“ повратише на положај, него је одмах окренуо на лево-круг и у трку одступио ка раније спомињаном усеку на друму испред Д. Коњара, тучен бочном ватром делова 4. батаљона који се налажаху у долини Бањске Реке спрам северозападног подножја Белог Брда.

Сада стигоше на положај код Г. Коњара 1. и 3. батерија 1. дивизијона моравског пољског артилер. пука. Својим успешним дејством оне одмах нагнаше турску артилерију да се окоми на њих. Остављени тако на миру, 1. и 2. батаљон се најзад уредише на Белом Брду, те су мало после били у стању да својом ватром потпомажу наступање двеју чета 3. батаљона и митраљеског одељења, које раније остависмо на десној обали Бањске Реке, а на нагибу спрам к. 275, у осматрању турске коњице и који се најзад упутише у обухват левог крила турског положаја код поменутог усека. Са овим батеријама кренуле се беху 7. и 8. батерија из 3. дивизијона. Али се оне, свакако због описаног инцидента на Белом Брду, где су мислиле да се поставе за дејство, вратише натраг на стари положај. Иначе, на старим положајима још су остале 2. батерија 1. дивизијона и армиска артилерија. Пољска батерија је привремено била задржана на ивици Четираца. Кад се све остале батерије буду пребациле на положај к. 337—Црно Поље, и она ће им се придружити. Од тешке артилерије, која је била постављена за дејство на положају североисточно од Д. Табановца, дејствовала су само два топа, али само неко кратко време, пошто за њих није било мета за гађање. А од хаубичке артилерије само су хаубице, постављене на четирачком положају десно од 1. дивизијона, ступиле у акцију. Али су и оне, из истих узрока због којих су то били учинили тешки топови, убрзо морале прекинути ватру. У томе се дакле састојало учешће армиске артилерије у Кумановској Битки. Другачије није ни могло бити, пошто је она,

по својој природи, више била намењена за борбе око утврђених положаја него ли за борбе у покрету, каква је била ова која је вођена испред ње. Па и то мало што је дејствовала, ипак није могло проћи без извесног моралног ефекта. Њени меци, својом детонацијом, јачом него ли код пољске артилерије, и бацањем велике количине земље у висину, сејали су страх и трепет код турских трупа у чијој су се близини распрскавали.

Уосталом, њено дејство и није било преко потребно. Могло се дакле и без њега проћи, као што се прошло и без енергичнијег ангажовања пешадије коју је командант дивизије, пуковник Гојковић, из неке претеране бојазни, задржао на линији Црно Поље—к. 337 онда кад је она могла са мало напора и без неких нарочитих жртава постићи велике бравуре. Ватра пољске артилерије, под управом нашег најбољег артилериског команданта из тога доба, потпуковника Љубомира Покорног, у вези са неуспехом Битољске редифске дивизије на левом крилу VI, нанесеног јој од стране Дринске дивизије I позива, довољна је била да докусури трупе турског VI корпуса, које су и иначе већ биле у стадијуму распадања. Скопска редифска дивизија бејаше се још ноћас највећим својим делом растурила. Сада пак није требало много, па да исто тако прође и 19. низамска дивизија.

И заиста, у време између 11 и 12 сати пред подне прснуше куд који заостали редифи из Скопске редифске и резервисти из 19. низамске дивизије, тако да су на положају остали само кадровски војници ове друге и 7. стрељачки пук. Околина Куманова одједном беше преплављена бегунцима. Фети паша, који је посматрао битку из зграде кумановске жељезничке станице, у очајању покуша да их врати натраг ватром митраљеза, упућених за ту сврху на косу између ове станице и Куманова. Али му то ништа не поможе. Мртвој глави није било лека.

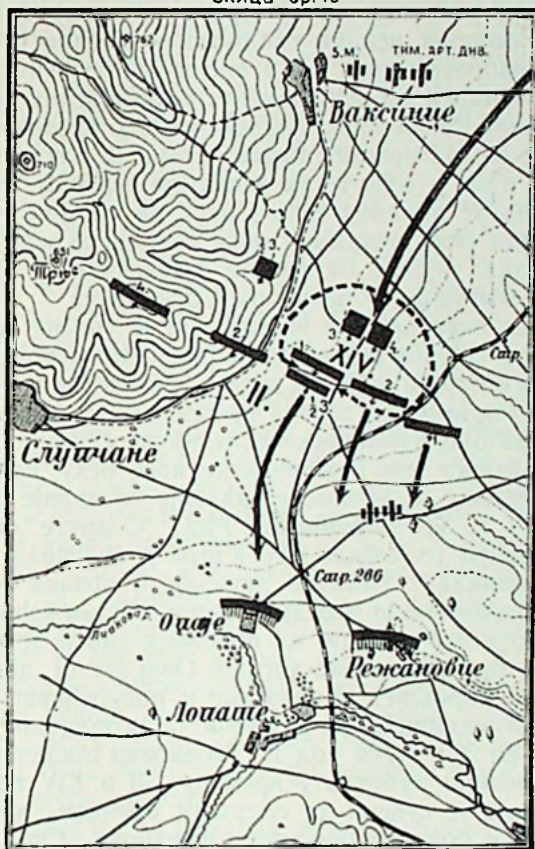
Најзад, XIV пешад. пук и пољски артилер. дивизијон из Тимочке дивизије II позива још у 7-15

сати изјутра били су прикупљени у једном благом удољу северно од Г. Табановца. И тек у 9, дакле без мало после два сата узалудног стајања, кренуше се одатле у правцу десног крила Моравске Дивизије I позива, које су према армиској заповести за покрет требали да прате, а према једном накнадном наређењу команданта Прве Армије, добивеном у 9:20, и да потпомогну ступањем у борбу. Оволико задоцњење по свој прилици потекло је отуда што је командант дивизије чекао да му дође и XIII пук, не знајући да га је командант Моравске дивизије I позива већ био употребио у правцу долине Бањске Реке.

Око 9:30, пољски артилер. дивизијон остаде на положају између железничке пруге и к. 277, а XIV пук продужи преко ове пруге у еволуционим порецима, са 1. и 2. батаљоном у првом и 3. и 4. батаљоном у другом борбеном реду. Дивизијон је са означеног положаја, немајући пред собом других мета, покушао да гађа једну турску батерију која је из равнице иза Режановачке косе гађала XIV пук у наступању. Али због велике даљине убрзо је морао обуставити ватру. Па је у подне, по извршеном рокирању у десно ка селу Ваксинцу, скинуо с предњака лево од 5. батерије моравског пољског артилер. пука, која је са тог узвишенијег положаја, као што нам је већ познато, постижавала боље резултате. А XIV пук, пошто је по прелазу пруге извршио потребно захођење, упутио се беше просторијом између ње и висова код Ваксинца у намери да напада на села Опаје и Лопате. Откуда баш овуда, то се једино даје објаснити немањем никакве везе са II пешад. пуком, који је оперисао на овоме крилу, у правцу тих истих објеката. Иначе, да је командант дивизије знао да ће их овај до 11 сати пре подне закрилити својим борбеним поретком на пространству од висова изнад Слупчана до наспрам усамљених дрвета северно од Режановца, свакако би свој XIV пук благовремено окренуо за нешто у лево и упутио у

правцу Режановачке косе, што ће рећи у празнину која је зјапила између II и XIII пешад. пука. Овако лак, тај његов пук на крају крајева допаде иза

Скица бр. 19

Размер 1:75000

Ситуација на крајњем десном крилу Прве Армије другог дана Кумановске Битке у подне.

леђа оног првог и, да би изашао у предњу линију, као што је био наумио, није могао избећи а да се са њим не измеша.

И одиста, када наступи подне, пукови најаше један на другог. Левокрилни 2. батаљон XIV ушао је у празнину између издвојеног у страну 1. и скоро развијених двеју чета 3. батаљона II пешад. пука, прешао железничку пругу на месту где почиње тамошњи велики савијутак и заједно с оним првим направио скок до у висину напуштених турских батерија и напред споменутих усамљених дрвета према селу Режановцу. Деснокрилни 1. батаљон XIV измеша се са горњим двома четама 3. батаљона II пешад. пука и одвуче их западном страном железничке пруге до пред село Опаје, на чијој се северној ивици беху задржала нека слабија турска одељења која, заједно са другим одељењима у Режановцу, осигураваху леви бок VII корпуса.

Сад опет настаде застој који је трајао читава два сата. С једне стране, то је било због ватре двеју турских батерија, које су, истина, са slabим резултатима услед високих тачака распрскавања гађале са положаја око кумановске железничке станице, куда се из равнице иза Режановачке косе беху повукле по одступању 19. низамске дивизије са линије Црно Поље — к. 337 (Почивалов Рид). С друге стране и поглавито то је било с тога што је II пешад. пук, коме командант Тимочке дивизије II позива не бејаше благовремено наредио покрет, својим већим делом био остао позади, на положају где је још око 11 сати пре подне био доспео. Овај застој додуше био је искоришћен за одвајање и преуређивање измешаних јединица, али је у вези са јутрошњим дангубљењем XIV пука код Г. Табановца представљао један велики губитак у времену. II и XIV пешад. пуку било је суђено да оперишу правцем, који је изводио у бок комуникацији Куманово—Скопље и којим су врло лако могли одсећи Куманово пре но што би главна снага турског VII корпуса стигла да се том комуникацијом извуче са свима својим борачким деловима. Али им се не даде да на њему постигну резултате који им се сами собом нуђаху, због слабе енергије са којом су били вођени.

III

Пројектовани напад Турака на лево крило наше Прве Армије био је условљен претходним обухватом истога крила обема обалама Пчиње. По општем плану, требало је, дакле, пре но што опочне општи напад на положаје Дунавске дивизије I позива, сколити са три стране Сртевицу, на којој су прошлога вечера турске трупе претрпеле пораз. У то име око 8 сати изјутра, док је трајала припрема напада на ову истакнуту тачку унакрсном ватром две до три батерије 13. низамске дивизије са Ћућинског Рида и Голубице и двеју батерија Штипске редифске дивизије са положаја јужно од села Клеочовца, кренуше се у правцу села Војника од Довезенаца, где бејаху провели ноћ у својству армиске побочнице према Страцину, три батаљона и једна батерија ове друге, т.ј. Штипске редифске дивизије. А око 10, када се та заобилазна колона стаде развијати према левом боку Сртевице ширећи се у десно да би посела положаје леве обале реке Петрашнице између равнице у Пчињи код села Стрезовца и савијутка оне прве код села Макреша, опоче и напад са југозапада и југа у правцу платоа на темену именованог виса. Трупе десног крила 13. низамске дивизије са Големог Рида (источно од Пударнице) нападоше на фронт деснокрилне а предњи делови оних седам батаљона Штипске редифске дивизије, који беху заноћили у долини испод јужног кљуна Сртевице, ударише на фронт левокрилне од двеју чета 1. батаљона VIII пешад. пука које држаху југозападну дужу и јужну краћу ивицу платоа.

Иначе идући на запад, дуж одбранбеног фронта Дунавске дивизије I позива, у колико њихов нападни фронт није већ био срозан грожењем с бока од стране Дринске дивизије I позива, Турци се, у очекивању жељених резултата на свом крајњем десном крилу, ограничише само на ватрени притисак. Битољска редифска дивизија, на пример, брзо је испала из комбинације. Она се још пре

9:30 бејаше откачила од IX пешад. пука на десном крилу оне прве, да би на линији к. 343—к. 345 (Зебрњак) дала отпор оној другој. Али су зато 17. и лево крило 13. низамске дивизије, прва до близу 11 сати пре подне, — када је због избијања IV пешад. пука на Ћувику код Брадиновске Мале морала да се повије од Белог Камена ка к. 302, — а друго, т.ј. лево крило 13. низамске дивизије, и даље преко тога времена, тукли јаком артилериском и пешадијском ватром трупе XVIII и 1. батаљона VII пешад. пука на Нагоричанским Карпама. Због тога што на линији Нагоричанских Карпа, од Вујовског Камена до Пркиног Рида, није било ни једне наше батерије, та је ватра нашим пешацима изгледала још јача но што је била јучерашњег дана.

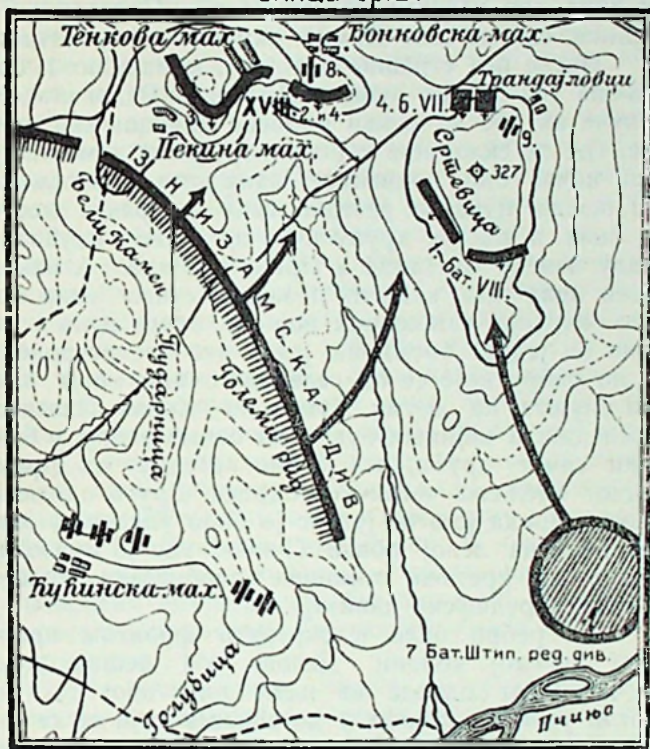
Сртевицу су браниле четири чете: две из 1. батаљона VIII и две из 4. батаљона VII пешад. пука. Ове последње, као резерва, налажаху се приљубљене на задњем нагибу тога положаја. До душе, овамо су после једнако придолазили разни ситни делови растуреног VII пешад. пука. Али за њихово развијање није било места, пошто је положај био узан. Овом положају је требало нешто савсим друго.

Два топа 9. батерије дунавског пољског артилериског пука, постављена на североисточном крају платоа, јуначки су се носили са турским батеријама на Ћућинском Риду и Голубици. Чак су стизали и да туку долину безименог потока, преко које наступаху трупе десног крила 13. низамске дивизије. Док је 8. батерија дунавског пољског артилер. пука дејствовала од утврђења код гробља на крајњем левом крилу XVIII пешад. пука, ватра турских батерија са горе именованих положаја у многоме је била ублажена, па и наступање пешадије од Големог Рида знатно је било успорено. Али та батерија, видећи неке делове 3. батаљона XVIII пука како се због јаке фронталне ватре спуштише са Пркиног Рида, повуче се око 10:30 околним путем до иза Михајлинске Мале и од ње више:

није било никакве користи. Топовска послуга и истакнуте две чете 1. батаљона VIII пешад. пука на Сртевици од тога момента беху остављене саме себи.

У 11 сати код левокрилне чете, која је др-

Скица бр.20

Размер 1:50000

Напад Турака на крајње лево крило Дунавске дивизије I позива: другог дана Кумановске Битке изјутра.

жала јужну ивицу платоа, одједном настаде тешка криза. Била је обасута масом граната са три стране: са Тушинског Рида и Голубице, са положаја јужно од села Клечовца и са положаја између виси Ка-

лишта (к. 390) и села Стрезовца на левој обали Пчиње где се бејаше поставила за дејство батерија која припадаше заобилазној колони Штипске редифске дивизије од Довезенаца. У тој унакрсној ватри за трен ока она претрпе огромне губитке. Погибе јој командир капетан Дамјан Васић. Падеше и 67 војника, сви из села Дрмна округа пожаревачког.

После ове страшне погибије, командант 1. батаљона VIll пешад. пука, мајор Милан Радовановић, повуче их обе на задњи односно највиши део платоа, где се склонише у рову који је на томе месту још ноћас био подигнут. Једна чета 4. батаљона VII пешад. пука из резерве сада се разви десно од њих и поседе групу кућа на нагибу идући ка седлу између Сртевице и Пркиног Рида. А након једно пола сата, када из позадине стиже једна повећа партија измешаних војника овога пука у јачини од једног батаљона, један део ове распореди се по ребру које се од североисточног краја платоа спушта ка друму Куманово – Крива Паланка. Последњи и најнижи ђувик на овоме ребру, у близини самог друма, већ је био поседнут од стране једног одељења четничког одреда. Друго одељење овога одреда још од јутрос је било упућено у село Макреш на левој обали Пчиње, где је имало да мотри на кретање тамошње заобилазне колоне Штипске редифске дивизије.

То ребро било је окренуто фронтом према овој турској колони. Делови VII пешад. пука и четничког одреда на њему нису због тога ни могли узимати учешћа у догађајима који се са све већом жестином заошијаваху горе на платоу. Како се поменута турска колона, свакако из бојазни за свој десни бок према Страцину, бејаше задовољила развијањем на положајима леве обале Петрашнице, далеко изван домаћаја њихове ватре, то они уопште нису ни имали борбе сем што су трпели артилериску ватру са леве обале Пчиње. Сву тежину ситуације на овоме крилу имале су дакле до краја да поднесу оне три чете на задњем и

најширем делу платоа. Оне су до смене трупама Дунавске дивизије II позива непрекидно служиле за нишан турској артилерији која је, неузнемиравана ни од кога, овамо била пренела своју ватру, дејствујући и даље са широког обухватног лука од Ђуџинског Рида до положаја јужно од Стрезовца. А сем тога, имале су да одолевају нападима фронталне колоне Штипске редифске, чије трупе покуљаше на плато, и крајњег десног крила 13. низамске дивизије, којој се најзад даде прилика да, опружив се за нешто и источно од безименог потока, исправи свој после синоћњег окршаја на Сртевици искривљени фронт. Истина, турске регуларне трупе биле су њиховом ватром заустављене на пристојној даљини. Али једна појача група Арнаута бејаше се увукла у Буз Малу. Са кровова и из прозора њених кућа, поређаних дуж југозападне ивице платоа, она им је наносила велике губитке, гађајући их делом из непосредне близине фронтално а делом пониздаље косом ватром. Једном речју, ситуација њихова била је веома тешка и несносна. Покушаји појединаца и појединих мањих група да се спасу из овога пакла више пута су се понављали. Заступник команданта VII пешад. пука и командант одсека мајор Милан К. Николић, командант 1. батаљона VIII пешад. пука мајор Милан Радовановић и новонаименовани командант 4. батаљона VII пешад. пука капетан Александар Здравковић имали су муке да одрже ред.

На левој обали Пчиње, а за противстајање тамошњем обилазном маневру Турака, у прво време имали смо, поред одељења четника у Макрешу и једне чете 1. батаљона VIII пешад. пука на Орловцу (к. 413), још само дунавски дивиз. коњички пук, који наравно није био довољно јак да га заустави, ако би Турци истрајали у тежњи да својом бочном акцијом докусуре одбрану Сртевице. Тај пук јутрос рано је био прешао на ову страну из Старог Нагоричана, где бејаше провео прошлу ноћ. Крећући се равницом поред реке, прошао је био кроз

село Војник. Али око 9:30, када виде развијање турске пешадије према себи, вратио се натраг и за борбу пешке посео вис Петрково изнад овога села. Међутим, до борбе није било дошло. Турци се по завршеном развијању задржаше на левој обали реке Петрашнице, па га до краја битке оставише на миру.

Доцније, око 11 сати, када се од Старог Нагоричана појавише трупе Дунавске дивизије II позива, овамо је отпочела из Пилинског дола, ослањајући се на I. коњичку батерију остављену на теренском језичку у углу код засеока Пиленца, да прелази и Коњичка дивизија. Дотле је она продангубила у напред именованом долу после покушаја, осујећеног ватром турске артилерије, да се примакне ближе Нагоричанским Карпама, иза којих је, у непознавању ситуације код Дунавске дивизије I позива, намеравала да сачека да јој ова својом офанзивом прокрчи пут. Претходнички II коњички пук, по преласку Пчиње, посео је за одбрану Орловац (к. 413), комплетирајући на тај начин, заједно са дунав. дивиз. коњичким пуком, одбранбену линију која је непосредно штитила леви бок Дунавске I и трупа предње линије Дунавске дивизије II позива које су већ у велико пристизале иза положаја левог крила оне прве. Главнина дивизије, у којој су били остали коњички пукови са 2. коњичком батеријом, задржа се у долини Пчиње северозападно од овога виса, где је остала, не радећи ништа, до 4 сата поподне, када су Турци били у пуном повлачењу.

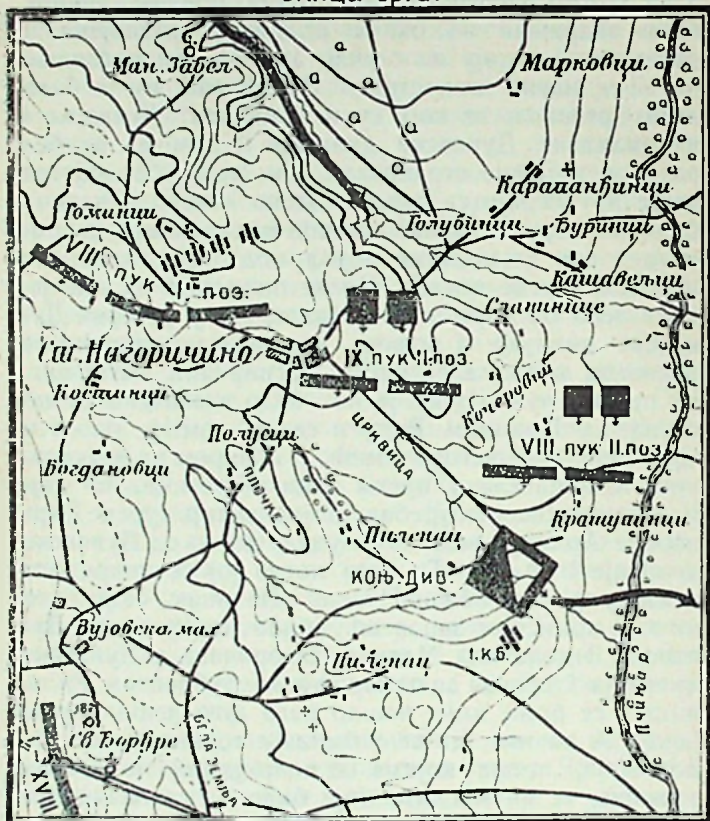
Долазак Дунавске дивизије II позива на бојиште, за депримиране духове код трупа Дунавске I позива, био је велики догађај. Она је, с обзиром на кратко одстојање које је имала да превали од Бугариња, могла стићи и раније. VIII пешад. пук, који је био на челу њене маршевне колоне, приспео је тек око 10 сати пре подне до манастира Забела иза прихватног положаја Дунавске дивизије I позива код Старог Нагоричана. А око 10:30, овај пук, развијен са 1. и 2. батаљоном у првом и 3. и 4.

батаљоном у другом борбеном реду, пролазио је поред Пчиње, лево од VIII пешад. пука, 2. дивизијона и 7. батерије из 3. дивизијона Дунавске дивизије I позива, који су, без икакве стварне потребе а на уштрб ситуације код трупа предње линије, били задржани на овоме положају, развијени и спремни за акцију на случај ако би ове последње на неки начин попустиле. За правац му је била дата Сртевица, за коју су и командант Дунавске I и командант Дунавске дивизије II позива, не без разлога, највише страховали, али којој, без дејства наше артилерије са одсека десно и лево и каквог било маневра са стране, он није могао ништа да помогне, сем да подигне морал код њене заморене и обесхрабрене посаде. После пола сата за њим је, опет лево од горе побројаних трупа у резерви Дунавске дивизије I позива, наишао, развијајући се десно од њега, а са истим распоредом батаљона, IX пешад. пук. Њему је пак било назначено да наступа ка Пркином Риду и седлу између овога и Сртевице, где његова помоћ, с обзиром на неактивност непријатељеву према овим објектима, ни најмање није била потребна. Бојна линија турске Вардарске Армије у велико је пуцала десно од Дунавске дивизије I позива. То исто могло јој се приредити и на супротној обали Пчиње. Па ипак, само зато што је армиском заповешћу било наређено да Дунавски II дође код Младог Нагоричана а Дунавска дивизија I позива да одмаршује ка Зубовском Риду, ништа се боље није нашло него што је било урађено. А на име, да се згомилају толике трупе иза положаја, према којима се непријатељ понајбоље држао, те ни мислити није било да се овако ојачана њихова посада помакне напред, и на којима, доклегод буде трајала његова ватра, није могла да се врши смена.

Свестан слабости свог левог крила и откритости свог левог бока, командант Дунавске дивизије I позива, пуковник Божановић, који се налазаше на Крсту (прихватном положају код Старог

Нагоричана), био је у сталном страху да му оданде не искрсне какво изненађење, доклегод није видео развијање пукова Дунавске дивизије II позива том

Скица бр. 21

Размер 1:50000

Одлазак Коњичке дивизије преко Пчиње и долазак Дунавске дивизије II позива на бојиште: ситуација око 11 сати пре подне.

опасном зоном. Погледи његови непрекидно су били управљени у лево преко Пчиње. Чак је било момената

кад је био склон поверовати да је обухват његовог левог крила до наспрам самог Старог Нагоричана већ свршена ствар. Тако, на пример, кад је видео свој коњички пук у повлачењу кроз село Војник за вис Петрково, шаљао је ордонансе да се обавесте чије су то трупе: да ли наше или турске. Кад је од тог коњичког пука добио извештај да заобилазна колона Штипске редифске дивизије има и артилерију, наредио је свом 2. дивизијону и 7. батерији из 3. дивизијона да се поставе у осматрајући положај, што ће рећи да окрену топове ка Пчињи. А кад 8. батерија, која се, напустивши положај код гробља на крајњем левом крилу XVIII пешад. пука, бејаше спустила низ поток који протиче кроз Ђонковску Малу, наиђе одоздо друмом да би дошла позади Михајлинске Мале, посумњао је да то нису турске трупе, па је, у присуству команданта Дунавске дивизије II позива, пуковника Михаила Рашића, наредио команданту 2. дивизијона да се припреми за дејство против ње.

Отуда њему није ни на памет падало да искористи резултате продирања Дринске дивизије I позива ка Зебрњаку. Његов IX пешад. пук био је до 9:30 потпуно ослобођен притиска непријатељског, па ипак до 2 сата поподне није ни мрдноуо с места, да би садејствовао нападу поменуте суседне му дивизије. Па и VIII пешад. пук, који му је са своја три батаљона и једном четом био на прихватном положају код Старог Нагоричана, дуго времена није смео бацити у предњу линију, него тек после 11 сати пре подне, кад лево од њега проминуше VIII и IX пешад. пук из Дунавске дивизије II позива која је сада примила на себе да појача лево крило и обезбеди леви бок његове дивизије, упутио га је ка Вујовском Камену и к. 361. И том приликом није му ставио у задатак да тамошњу посаду подгурне у контра-напад или да је прође, већ само да је ојача, која је мера, с обзиром на то што се лево крило 17. низамске дивизије према њој бејаше већ повукло и повило на линију Бели Камен — к. 302.

била савршено излишна. А што се тиче 2. дивизијона и 7. батерије, они су још неко време били задржани на прихватном положају, ваљада с тога што се очекивао долазак пољског артилер. дивизијона из Дунавске дивизије II позива. Па су тек око подне, када овај дивизијон бејаше приспео код манастира Забела, одакле је имао да се испење на исти положај лево од њих, и они били послати за VIII пуком.

Према томе, почев од 11 сати, јужна падина положаја код Старог Нагоричана била је преплављена трупима које су куљале са његовог гробена, формирајући као неки степенести поредак. На левом крилу наступао је VIII пешад. пук II, у центру и мало повучен у назад IX пешад. пук II, а на десном крилу и још више повучен у назад VIII пешад. пук I позива. Приближавање ових правилно, у еволуционим порецима, поређених маса имало је у себи, као и оно јутрошње спуштање Дринске дивизије I позива са Никуљанског виса, нечега театралног. Али са чисто тактичког гледишта, и по времену и по месту свога извођења, слабо је вредело, јер том огромном таласу, од кога се и по његовој намени није тражило ништа одсудније него само делом да појача а делом да преузме положаје предње линије Дунавске дивизије I позива, било је суђено да ускоро буде потпуно неутралисан.

Овај процес неутралисања наступио је отприлике у подне, када сва три пука стигоше до означених им одсека. VIII пешад. пук I позива, буквално извршујући наређење свога команданта дивизије о појачавању посаде на линији Вујовски Камен — к. 361, сасвим се измеша са 1. батаљоном XVIII пешад. пука, те се ту направи гужва која није била способна ни за офанзиву ни за дефанзиву. IX пешад. пук II позива, код кога је, због скретања десно-крилног 1. батаљона у десно ка Путином Риду, био између овог и 2. батаљона утурен 3. из пуковске резерве, дошао је са три батаљона у првом борбеном реду позади Путиног Рида, Пркиног Рида и Љувика код гробља. Пре тога, а за време подила-

жења, неки његови делови, услед тога што нису били обавештени кога има напред, пуцали су извесно кратко време на наше трупе пред собом. А VIII пешад. пук II позива приспео је позади Сртевице. Ту се његов 1. и 2. батаљон из првог борбеног реда, опет, измешаше са деловима VII пешад. пука I, који се мало пре њих, после дугог лутања по позадини, беху овде искупили. Ова два пука II позива даље нису могли ни мрднути, сем што су 1. и 3. батаљон VIII у 12.30, пошто 17. низамска дивизија због пада к. 302 и Зебрњака одступи у долину Куманице, испунили увале између к. 361 и Путиног Рида и између овог и Пркиног Рида. Морали су дакле чекати да престане или сасвим попусти ватра горе на Пркином Риду, на ћувику код гробља и на Сртевици, па или да их пређу и преузму на себе гоњење, што им у самој ствари и није било у задатку, или да на њима смене заморене трупе из Дунавске дивизије I позива, на шта се, у осталом, једино и беше свела сва њихова улога.

Међутим, ватра на овим положајима почела је попуштати тек у 2 сата поподне, када је, због продавања левог крила Дринске дивизије I позива у правцу Големог Рида и Шупљег Камена према левом боку 13. низамске дивизије, било наређено овој да се поступно повлачи преко Пчиње. Знак да долазак Дунавске дивизије II позива на бојиште — рачунајући ту и њене пукове из задње линије, који се до овога времена икупљаху из марша, и то: VII на североисточној падини положаја код Старог Нагоричана а IV прекобројни код ушћа речице Сераве у Пчињу — није произвео неки нарочити ефекат код Турака. А престала је, према Пркином Риду и ћувику код гробља тек око 4 а на Сртевици тек око 5 сати поподне, када је на свима другим местима битка била потпуно завршена. Отуда и смена, која бејаше отпочела да се врши између 3 и 4, могла је бити завршена у сам мрак, када је било и сувише доцкан да се са смењеним трупама

Дунавске дивизије I позива изводе какве комбинације.

Нема сумње, свему томе је на првом месту била крива инерција маса које се на овим местима беху згомилале. Али је још више била крива недовољна активност трупа Дунавске дивизије I позива с десне и Коњичке дивизије с леве стране од њих. Тако, на пример, IX пешад. пук из Дунавске I прешао је у наступање долином Куманице тек у 2 сата поподне, када је лево крило Дринске дивизије I позива далеко било одмакло у правцу Големог Рида и Шупљег Камена. VIII пешад. пук пошао је био са Вујовског Камена и к. 361 у правцу Владинаца и Белог Камена тек у 4, када се са овог положаја, т. ј. Белог Камена повукоше и последњи заштитнички делови 13. низамске дивизије. А што се тиче Коњичке дивизије, из њеног састава до 4 сата поподне, када ће се најзад и она, у друштву са дунав. дивиз. коњичким пуком, кренути у гоњење левом обалом Пчиње, били су у дејству само II коњички пук и коњички артилер. дивизијон.

Ослањајући се, дакле, на чету 1. батаљона VIII пешад. пука коју бејаше затекао на Орловцу (к. 413), II коњички пук је између 1 и 2 сата поподне пошао са овога положаја греном ка Паросу, где је мислио да ће се појавити према десном боку трупа Штипске редифске дивизије на положајима леве обале реке Петрашнице. Кад је стигао на овај вис, видео је да је непријатељ према њему на Плосју дотле већ био продужио дотично своје крило. Према томе, да би га ипак наткрилио, морао је прибећи још већем обиласку. И у том циљу, пошто је оставио на Паросу један ескадрон и митраљеско одељење који се одмах упустише у ватрену борбу са непријатељским деловима на Плосју, продужио је даље ка селу Канареву.

Отприлике у 3:15, кад се његов претходнички ескадрон бејаше спустио у ово село, отпочеше дејствовати обе коњичке батерије, тукући непријатељске положаје на левој обали Петрашнице од Пчиње.

до Пелосја закључно, особито на левом крилу истих код села Стрезовца. Од њих двеју 1. је отворила ватру са свог јутрошњег положаја у реону засеока Пиленца на десној, а 2. са Орловца (к. 413) на левој обали Пчиње, где је баш тада била приспела из дивизиске главнине. Ову другу допратили су на Орловац три чете 1. батаљона IV пешад. пука, које су јутрос по мраку биле откинуте при врху кумановске висоравни и одведене Коњичкој дивизији, и 2. батаљон IV прекобројног пешад. пука, који је овамо био упућен као лева побочница Дунавске дивизије II позива.

После првих метака, на целој линији дуж Петрашнице Турци окретоше леђа. Битка је и иначе за њих била изгубљена. Није имало ни потребе ни смисла да се овде даље излажу.

IV

Код Дринске дивизије I позива, пред којом је непријатељски фронт био начет још у првим моментима развијања Дунавске II позива на положају код Старог Нагоричана, па и код Моравске дивизије I позива, пред којом је у времену подилажења Дунавске II позива положајима код Младог Нагоричана непријатељски фронт у велико сам од себе почео да се топи, догађаји су ишли много бржим темпом. Управо, они се напизаше један за другим таквом брзином, да су непријатељске трупе пред тим двома нашим дивизијама биле у пуном повлачењу још пре но што је на линији Путин Рид — Пркин Рид—Сртевица била отпочела да се врши смена између трупа Дунавске I и Дунавске дивизије II позива. И зато, док су се обе Дунавске лагано смењивале, Дринска и Моравска добише битку и за себе и за њих, па и за комбиновану колону од II и XIV пешад. пука на армиском крајњем десном крилу.

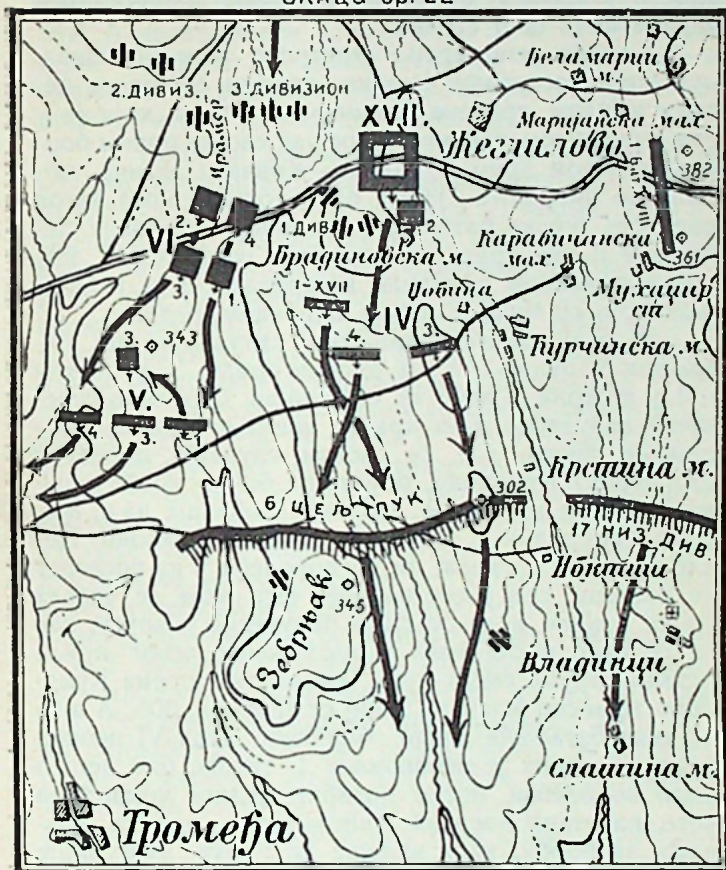
Но, и од тих двеју дивизија, првенствена заслуга припада Дринској. У одсудној фази, почев још од 11 сати пре подне када ова дивизија бејаше доспела на к. 343—Џобина Мала, заложиле се и њена пешадија и њена артилерија. Код Моравске пак, то

би се могло рећи за њену артилерију, специјално за 1. и 2. дивизијон, од којих 2., да би што брже дотукао турске батерије на положају испред самог Куманова, био је око подне, заједно са 2. батеријом из 1., пребачен код XVI пешад. пука на Почивалов Рид. Иначе, што се тиче њене пешадије, она је тек око 1 сата поподне, када одступање Турака од Куманова почињаше јасно да се манифестује, поново била стављена у покрет, и то не сва, већ једним својим делом, управо оним који је био ближи победоносној Дринској дивизији I позива. Услед тога што јој се зона дејствовања на левој обали Бањске Реке, с обзиром на општи правац наступања њеног за Узунцову и Ново Село, идући напред ка Куманову све више стешњавала, за њу целу тамо није било места. Морала је дакле да се поцепа, па или да се креће по ешелонима или да се једним својим делом, крећући се косо десно, пребаци преко Бањске Реке. Она је урадила ово друго. У означено време кренуше се само XVI и 1. батаљон I пешад. пука, док остали батаљони овог последњег, да им не би сметали, за овај мах заосташе иза њих заједно са XIII пуком, који од своје стране још не беше рашчистио са slabим непријатељским деловима који се налажаху косо десно, код усека на друму испред села Д. Коњара, на десној обали помињане реке.

V пешад. пук, после кратког застанка на заузетом положају на к. 343, продужио је да наступа ка селу Тромеји, куда је одступила Битољска редифска дивизија и куда је отприлике водила визура за маркантни масив Бизлима (Красте) који је као објект наступања овога дана био назначен целој Дринској дивизији I позива. На Зебрињак, који му је почињао остајати у лево, није, међутим, ни обраћао пажњу, по свој прилици с тога што је рачунао да ће тамо ударити IV пук, а није знао да је овај тога момента издржавао као неку кризу на свом десном крилу од унакрсне ватре тек приспеог 6. стрељачког пука на тај камењар и к. 302. Али није одмакао ни пола километра, кад га оданде

дохвати бочна артилериска и пешадиска ватра, од
које за тили час, особито на свом левом крилу,

Скица бр. 22

Размер 1:50 000

Коначан пробој центра турске Вардарске Армије од стране Дринске дивизије позива: ситуација другог дана Кумановске Битке око подне, претрпе велике губитке. То га поткупише она при-
тајена турска батерија у северном подножју Зебр-
љака и нешто мало испред њега, отприлике у ви-

сини тамошњег сеоског пута, опружено лево крило поменутог стрељачког пука, који је баш тада, ширећи се ка западу да би колико толико заменио одбеглу Битољску редифску дивизију, довршио развијање и на овој страни.

Слично изненађење претрпео је и VI пешад. пук, који наступах за њим, држећи се својим десним крилом гребена Мрамор - к. 343, и који је у том критичном тренутку, прешав својим првим борбеним редом друм Куманово—Крива Паланка, подилазио овој коти. Ћега опет дохвати коса ватра ове исте турске батерије у северном подножју Зебрњака и оне друге на положају јужно од к. 302, којом приликом прилично настрадаше 3. и 1. батаљон који су били у првом борбеном реду.

У овој одиста непријатној ситуацији три батаљона V пука — 4. на десном крилу, 3. у центру и 2. у резерви — лако су се снашли. Они само скренуше полудесно и за кратко време ишчезоше у оближњој јарузи, где се сасвим случајно, окрећући свој фронт Куманову, обретоше бочно према крајњем десном крилу 19. низамске дивизије на к. 305. Али левокрилни 1. није имао где да се склони. После кратког времена, он се поколеба и на послетку се растури, сем једне његове чете која је успела да се откине и да се сјури полудесно у јаругу, где ће се мало после наћи у продужењу левог крила осталих трупа свога пука, окренутих према Куманову односно коси на којој се налази к. 305. А што се тиче батаљона првог борбеног реда VI пешад. пука, од којих је левокрилни 1. такође био нешто мало поколебан после погибије једног командира чете, капетана Богдана Анђелковића, они се развише за борбу, када видеше да V пук није више испред њих. Али се, под утицајем артилериске ватре која је још увек трајала, у току тога развијања сасвим раставише, што, следећући њиховом примеру, учинише и батаљони пуковске резерве. Делови левокрилног 1. батаљона, који у овом тешком искушењу беху остали компактни, и за њима 4. батаљон из.

пуковске резерве продужише источним нагибом к. 343, узимајући за правац лево крило 6. стрељачког пука испред Зебрњака, које онако незгодно беше својом бочном ватром подухватило V пешад. пук. А деснокрилни 3. и за њим 2. из пуковске резерве ударише западном страном те исте коте и одоше за батаљонима овог последњег, који ће их после и неосетно одвући Куманову.

У току тог великог комешања, које је на крају крајева резултирало напуштањем правца за Бизлим (Красту) од стране V и цепањем VI пешад. пука по средини, код суседног IV пука, пошто је преболео кризу на свом десном крилу, одиграше се крупне промене, које су значиле потпун слом очајних напора Цавид-пашиних да заустави захуктали точак турског пораза. На име, између 11·30 и 12 сати пред подне, одмах после оног инцидента код левокрилног 1. батаљона V, настаде повлачење делова турског 6. стрељачког пука који су се на к. 302 и испред к. 345 на Зебрњаку пре нешто више од пола сата били онако енергично и журно испречили испред њега. На тај корак, који је наступио невероватно брзо, нагнаше њих, најбоље турске трупе, својим снажним дејством са новог положаја код Брадиновске Мале, а под енергичном и смишљеном управом свог дивизијонског команданта, мајора Николе Томашевића, 1. и 3. батерија 1. дивизијона дринског пољског артилер. пука. Ослобођен њихове ватре, овај наш пук, без свог команданта, потпуковника Драг. Димитријевића, који је био рањен, одмах је наставио покрет, праћен у стопу XVII пуком. Деснокрилни 4. батаљон упути се право Зебрњаку, а 3. и чета 1. батаљона на левом крилу и за овима 2. батаљон из пуковске резерве продужише гребеном између истоименог потока и Куманице ка к. 302. XVII пук, међутим, пошао је косо десно источном страном јаруге оног првог. Па пошто је узео са собом свој 1. батаљон, који је раније био послат да подржи моментално поколебани 4. батаљон IV, даље је наступао, задржавајући свој ранији поредак, спрам међупростора овог и 3. батаљона истог пука.

Остало је још да се сврши са slabим снагама, које бејаху проузроковале оно велико комешање код V и VI пука. У том циљу на њих се сада обрушише све слободне батерије Дринске дивизије I позива. Шта више, да нису брзо подлегле, имале би посла са целим дринским пољским артилер. пуком. Батерију јужно од к. 302, која се, и поред неуспеха своје пешадије у дотичноме реону, још неко време упорно и са великим самопожртвовањем држаше, продужила је и даље да гађа 1. батерија 1. дивизијона. Батерију у северном подножју Зебрњака и делове 6. стрељачког пука северозападно од овог камењара према V пуку окупише тући: друге две батерије овог дивизијона, рачунајући ту и 2. која је таман била приспела са свог старог положаја и скинула са предњака код самог друма северозападно од Брадиновске Мале, и 3. дивизијон, који је у исто време или нешто мало пре ове стигао из позадине и поставио се за дејство у удољу лево од Мрамора. А што се тиче 2. дивизијона, он је био похитао на к. 343, али, док је тамо стигао, све је било свршено, т.ј. могао је да гађа само одступајуће пешадиске делове. Иначе, батерија у северном подножју Зебрњака била је дотле ућуткана и од своје послуге напуштена. А батерија јужно од к. 302 једним делом била је уништена. Остатак се у највећој журби спасао, с тим да се заглави на неком другом месту.

Између 12 и 12:30 поподне продор непријатељског фронта био је потпун, у толико пре што је тада настало осипање турских трупа и на суседним одсечима: пред Моравском и једним делом Дунавске дивизије I позива. Десно крило 19. низамске дивизије, која је била према Моравској I позива, угрожено с бока трупама Дринске дивизије I позива које беху скренуле у десно од правца Бизлим (Краста), отпоче дакле да се повлачи ка Куманову. А 17. низамска, која се налазаше између к. 302 и Белог Камена спрам Нагоричанских Карпа односно ранијег центра Дунавске I позива, угрожена с бока де-

ловима напред поменуте наше централне дивизије који тек што нису избили на к. 302 и Зебрњак, бејаше се сјурила у долину Куманице. Она је опет хитала да се што пре пребаци преко Пчиње код Шупљег Камена и за време одступања, доклегод не беше замакла иза Големог Рида, тукле су је батерије 1. дивизијона дринског пољског артилер. пука најпре са положаја код Брадиновске а доцније са положаја изнад Џобине и Ћурчинске Мале.

Десно крило 19. низамске дивизије повукло је за собом ка Куманову батаљоне V и VI пука који му се беху појавили с бока, изузев 2. батаљон оног првог који, задржан од стране свог команданта пука потпуковника Јована Васића, остаде у јарузи и тек пред вече, кад је битка била завршена, оде да преноћи у виноградима изнад Куманова. У прво време напред су ишли у једној линији 4. и 3. батаљон V а за њима, ешелонирани један иза другог, најпре 3. па онда 2. батаљон VI пука. Али доцније око 2 сата, када стигоше према виноградима, где је заштитница напред поменуте дивизије, која тада у велико одступаше скопљанским друмом, покушала да им понуди отпор, оба батаљона VI пука, енергично вођени од стране својих команданата батаљона и команданта пука потпуковника Ћуре Докића, измешали су се, десно 2. а лево 3., са батаљонима V који, немајући код себе свог команданта пука, почеше уопште да се спорије крећу и да изостају. Управо, они уђоше у празнине које су се биле створиле у редовима ових других изостајањем неких њихових делова под утицајем бочне ватре једног топа из батерија заглављених у јарузи код села Тронеђе, који их је неко време гађао са Глатког Рида.

Батаљони IV пешад. пука, који су наступали гребеном између потока Зебрњака и Куманице, када стигоше на к. 302, трпели су бочну пешадиску ватру са Белог Камена од делова на крајњем левом крилу 13. низамске дивизије. Десно крило Дунавске дивизије I позива не беше се постарало да их обезбеди од те бочне ватре. На пример, IX пешад.

пук тек у 2 сата поподне пошао је у гоњење за 17. низамском дивизијом, која дотле бејаше далеко одмакла, и око 2:30 прошао поред њих односно поред к. 302, спуштајући се у долину Куманице. Зато они нису даље ни ишли, него је место њих у гоњење за том дивизијом и деловима 6. стрељачког пука који одступише са поменуте коте, ка Глатком Риду односно Шупљем Камену отишао XVII пешад. пук. Овај пук отприлике око 1:30 прошао је обема странама јаруге потока Зебрњака између њих и њиховог 4. батаљона који је одмаршовао на истоимени камењар.

Међу овим двама главним групама, које за време гоњења оперисаху двама дивергентним правцима — зракасто: једна ка Куманову а друга ка Глатком Риду односно Шупљем Камену, раштркаше се неколико мањих. Тако дакле, северно од села Тронеђе, ка висовима југоисточно од села Пројевица, прошла је једна чета 1. батаљона V пешад. пука, и то она која је у гужви испред к. 343 била остала компактна. На село Тронеђу наишла је једна чета 1. батаљона VI, наступајући за Глатки Рид, на коме је после онај турски топ, који неко време бочно гађаше измешане батаљоне V и VI пука према виноградима, окренула против растројених делова турске пешадије на висовима с оне стране Големе Реке (Липковке), помоћу неколико артилераца из 3. дивизијона који тада бејаше дојурио на Ветроводеницу између Тронеђа и Зебрњака. Једна чета 1. и цео 4. батаљон VI појавише се, долазећи са севера, у јарузи између Ветроводенице и Зебрњака. Деснокрилни 4. батаљон IV, који је наступао на Зебрњак, бејаше се задржао на северозападној падини овог камењара, немајући потребе да се попне на њ. И најзад, растројени делови — три чете 1. батаљона V и две чете 1. батаљона VI пешад. пука — иступљаху се на разним местима, па се доцније упутише Куманову, за главном масом својих пукова.

На тај начин, две турске дивизије већ су биле избачене из акције: Битољска редифска и 17. ни-

замска, обе из V корпуса. Исти процес, отприлике у времену повлачења ове друге, т. ј. око 12:30, бејаше почео да се испољава и код 19. низамске дивизије из VI корпуса, угрожене с фронта трупaма Моравске и с бока трупама десног крила Дринске дивизије I позива, које све концентрично наступаху ка Куманову. И већ у 2 сата, када и 13. низамска дивизија из V корпуса, под заштитом слабих предњих делова остављених у дотадашњим њеним рововима према Пркином Риду и ћувику код гробља и једне батерије остављене на Голубици, отпоче да одступа, напред поменута дивизија из VII корпуса већ у велико је грабила скопљанским друмом. Између 2 и 2:30 за њом се упути и њена заштитница, остављена на положају одмах изнад Куманова и у виноградима према Моравској и десном крилу Дринске дивизије I позива. А између 2:30 и 3, нешто мало пре но што ће почети да узмиче уназад и заобилазна колона Штипске редифске дивизије из V корпуса на левој обали Пчиње, повуче се и бочно закриље код села Опаја и Режановца према II и XIV пуку на крајњем десном крилу Прве Армије.

V

Битка је била добивена. Зато је сада све ишло лако. Требало је само поћи напред и гонити одступајућег непријатеља.

Иако су турски заштитни делови из Опаја и Режановца одступили нешто мало пре 3, XIV и II пук кренуше се за њима тек око 4 сата поподне. Као и за време стајања пред селом Опаје и изнад села Слупчана, они су ишли степенасто: напред XIV и лево од њега I. батаљон II, а за њима на великом удаљењу и за нешто у десно остали батаљони II пешад. пука. Они први у мркли мрак стигоше на косу између села Лопата и друма Куманово – Скопље, где се распоредише за преноћиште. А ови други дођоше само до Големе Реке и са предњим деловима на њој заночише.

XIII пешад. пук, који је требао да одржава

везу између ове колоне, којом је командовао командант Тимочке дивизије II позива пуковник Драг. Милутиновић, и Моравске дивизије I позива, остао је на коси југозападно од села Д. Коњара, куда се бејаше пребацио између 2 и 2:30 сата поподне, пошто Турци напустише усек на друму испред овог села. Деснокрилне две чете његовог 3. батаљона продужише даље и одоше за Куманово.

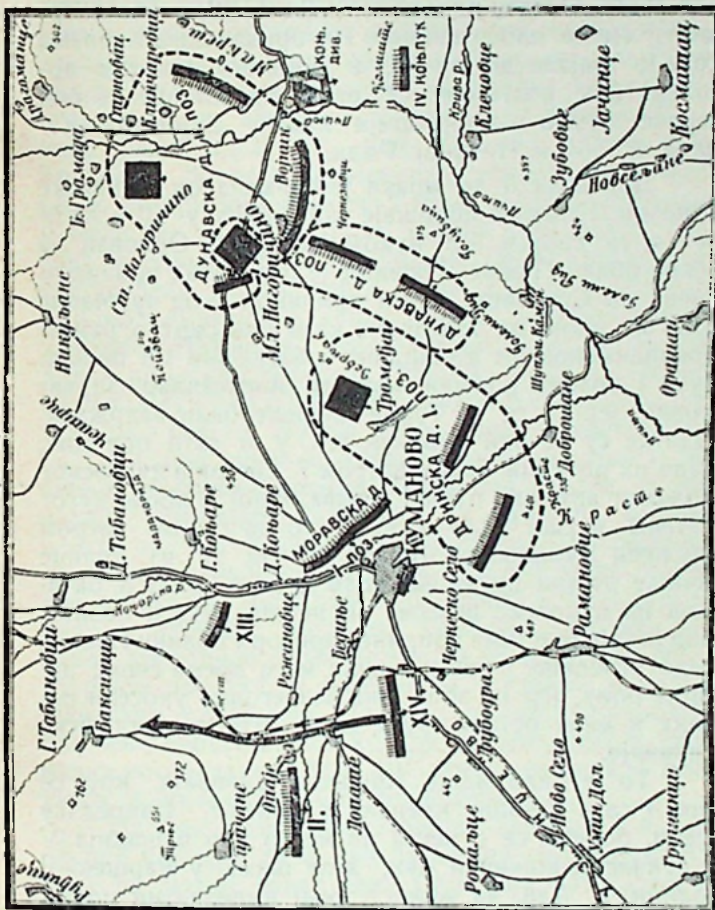
Од Моравске дивизије I позива, XVI и 1. батаљон I пешад. пука стигоше пред Куманово обема странама Куманово—Крива Паланка, свакако ће бити око 3 сата поподне, када измешани батаљони V и VI пука, који се беху истакли испред њих, пређоше Голему Реку делом према јужном крају вароши, делом преко села Пројевца, а делом између вароши и овога села. У Куманово свечано је умаршовао друмом 3. батаљон XVI пешад. пука. Са њим имао је ући у варош и командант армије, Престолонаследник Александар. Али га на самсм улазу задржаше, док комите не сврше са Арнаутима који су пуцали из џамије у коју се беху затворили. Остале трупе ове дивизије згомилаше се на положају изнад Куманова код ових раније приспелих.

Код Дринске дивизије I позива, батаљони V и VI пука, који пређоше Голему Реку, отишли су уз брдо ка селу Биљановцу, где су и преноћили. Командант Дринске дивизије I позива, пуковник Павле Јуришић-Штурм, о томе ништа није знао. Кад је сутра-дан, 12. октобра, кренуо дивизију тим правцем, умало није наредио челу колоне да пуца на њих. Једна чета 1. батаљона V и две чете 1. батаљона VI пешад. пука остале су да преноће на висовима леве обале поменуте реке фронтом према масиву Бизлима. Најзад, IV и XVII пешад. пук, и дрински пољски артилер. пук прикупише се за преноћиште на Ветроводеници између Тронеђе и Зебријака.

Командант Дунавске дивизије I позива тек око 3 сата поподне бејаше се одлучио да са својим трупама предузме неко гоњење просторијом између Куманице и Пркиног Рида. Наредио је и форми-

рање колона, које, у самој ствари, није било извршено. VIII пешад. пук пошао је са линије Вујовски Камен — к. 361 тек у 4, када се и последњи за-

Скица бр.23

Размер 1:200000

Схема распореда Прве Армије другог дана Кумановске Битке у вече,

штитнички делови 13. низамске дивизије, који дотле занимаху наше трупе на Пркином Риду и ћувику код гробља, повукоше ка Пчињи. Даље није одмакао од Пударнице, где га је затекао мрак и где је

остао да преноћи, знатно повучен уназад према IX који бејаше долином Куманице приспео близу Пчиње и од XVII пешад. пука примио одсек Големог Рида. Остали пукови — VII и XVIII, — по извршеној смени на Сртевици и Нагоричанским Карпама која је трајала до мрака, и дунавски пољски артилер. пук искупише се ради преноћишта с обе стране друма у просторији између Вујовског Камена, к. 361 и Путиног Рида.

Дунавска II до мрака је примала од Дунавске дивизије I позива положаје које држаху VII и XVIII пук и са својим VII пуком посела је Орловац на левој обали Пчиње. Највише је било муке приликом смене на Сртевици, којом приликом је од пушчаног зрна из једне од тамошних кућа био смртно рањен новонаименовани командант 4. батаљона VII пешад. пука I позива јуначни капетан Александар Здравковић, јер су се ту Турци највише били задржали. Одатле су се они повукли тек у 5 сати поподне, када их поткупи косом ватром 7. батерија дунавског пољског артилер. пука I позива, којој је после дугог лутања најзад било пало у део да својом ватром закључи Кумановску Битку, и кад се из долине Пчиње појави према њиховом десном крилу 3. батаљон из пуковске резерве VIII пешад. пука II позива. Али је највише томе допринео приказ у долини Пчиње, када угледаше наше коњичке масе према своме десном боку, јер се због њих разбегоше, уносећи панику и међу остале трупе своје Штипске редифске дивизије.

То је била наша Коњичка дивизија, која се око 4 сата бејаше кренула у гоњење. Напред су ишли, борећи се с места на место као пешадија IV и дунавски коњички пук, а за њима, у маршевној колини, I. Али, на жалост, овај импозантни поход наше коњице, предузет овако позно, није могао дуго да траје. Ускоро паде мрак и она мораде да се заустави. Главнина Коњичке дивизије, заштићена предстражама IV коњичког пука на висовима према Кљечовцу, заноћила је код села Војника, где јој се после придружио дунавски коњички пук.

Турци су суноврат бежали делом (VII и Битољска редифска дивизија са стрељачким батаљонима из VI) ка Скопљу, а делом (17. низамска дивизија из VI и цео V корпус) ка Овчем Пољу. На много места оставише топове, као на пример: у завијутку жељезничке пруге северно од села Режановца, код Куманова, код кумановске жељезничке станице, код Тронеђе, у подножју Зебријака, на коси јужно од к. 302, код Шупљег Камена и на Голубици. Запрега напуштених топова, спасавајући се на батериским коњима у трку, уносила је панику и онде где је још и било нешто мало реда. Највећа је јуришава била на крилима Вардарске Армије, где се беху поплашили с једне стране од појаве Коњичке дивизије и дунав. дивиз. коњичког пука у долини Пчиње, а с друге стране од појаве морав. дивиз. коњичког пука код Оризара, куда је, јездећи од села Слупчана подножјем огранака Карадага, предвече био стигао. Једном речју, пораз је био потпун.

Па ипак неко је обмануо армиски штаб о некаквој агресивној намери и моћи код Турака. И овај издаде дивизијама заповест да буду на опрези, пошто се, према сигурним подацима, они спремају да изврше контра-напад још у току ове ноћи. После ове заповести, мере опрезе на свима предстражама биле су појачане. Моравска дивизија I позива, штавише, преноћила је на положају изнад Куманова у збијеном поретку са батеријама утуреним међу пешадиским јединицама. Наравно, то није могло проћи без неке нервозе, због које је на више места било малих неспоразума. Код XIV пука, пак, она је била узрок и једном крупном инциденту.

На име, командант Тимочке дивизије II позива бејаше наредио да се два батаљона овога пука повуку на висове изнад села Слупчана. И таман да се приступи извршењу овога наређења, кад наиђоше по мраку товарни коњи са муницијом и нагазише на једну гомилу мањерки. Од лупе, која том приликом настаде, цео се пук поплаши и наже да бежи уназад.

Кумановска Битка, која је решила судбину западне половине Европске Турске и која је Прву Армију стала 723 мртва, 3441 рањених и 603 несталих, задобивена је била, а да се одмах није схватио њен значај. Наше више командне инстанције далеко су биле и од помисли шта је све њоме било постигнуто. Напротив, веровале су да су то биле само предње трупе а да ће се решавајућа битка са још нетакнутом главном снагом турске војске одиграти на линији Овче Поље—Скопље. И зато, уместо да је енергично и брзо гонила потучену турску Вардарску Армију, која је продужила да одступа ка Тетову и Велесу односно преко ових места ка Битољу, наша Прва Армија опрезно се приближавала Овчем Пољу и Скопљу. Коњичка дивизија, која не хтеде да се одвоји од своје артилерије, наступала је брзином пешадије и услед тога није успела да благовремено открије право стање код непријатеља.

Тако је то ишло 12. октобра, кад се поменута наша армија бејаше својим десним крилом примакла Скопљу и својим левим крилом пребацила преко Пчиње. *Тако је то било 13. октобра кад је Моравска дивизија I позива на њеном десном крилу умаршовала у Скопље на позив страних конзула који су јој били изашли у сусрет.* А тако је то било и 14. октобра, кад су Коњичка дивизија и дунавски дивиз. коњички пук заузели Св. Николу на Овчем Пољу. Тек 15. октобра, пре но што ће Коњичка дивизија заузети и Велес, схваћено је било, колику је победу наша Прва Армија задобила код Куманова. Али је тада турска Вардарска Армија већ била далеко измакла. Требало је да се одиграју и крвави бојеви код Прилепа и Битоља, па да она буде дотучена.

ИСПРАВКЕ У ПРВОЈ КЊИЗИ.

При штампању прве књиге овог дела, неколико реченица било је из техничких разлога скраћено или је испало. Нека су места услед тога оштећена. Ми с тога, по пишчевој жељи, дајемо овде допуне и исправке.

На стр. 110, у последњем реду после тачке додати: „Њих две се поставише лево од 2. батаљона, т. ј. допустише овом да се збије више у десно, тако да је спрема међупростора између њих сада била Мердарска караула“. — На стр. 117, у последњем реду после тачке додати: „Јер се бејаше пронео глас да су Арнаути провалили границу и код Тачевца, због чега је у том правцу пре тога био упућен 1. батаљон из пуковске резерве“. — На стр. 118, у 12. реду, место „Само што је сада“ треба да стоји: „Повучен суседним трупима, и он најзад отпоче да прелази на непријатељску територију, заходећи својим десним крилом, да би са њима био у истој висини. И након извесног времена“. — На стр. 123, на крају другог става додати: „Слично томе, две чете 1. батаљона II и три батаљона III пешад. пука не узеше учешћа у нападу на правцу наступања колоне којој припадаху. Они останаху онде где се и пре напада беху затекли, т. ј. горе поменуте две чете код Баровачког а батаљони код Мердарског утврђења“. — На стр. 141, у 20. реду одозго, место „пук“ треба да стоји „батаљон“. — На стр. 181, на крају првог става додати: „Ове две чете, пошто су биле смењене, кренуше се на Васиљевачку косу и доцкан у ноћ, по највећој кини, стигоше позади напред поменуте своје чете која се бејаше пред вече зауставила према Васиљевачкој караули“. — На стр. 182, у првом ставу, после речи „овог батаљона“, избрисати све до краја истог става и на место тога ставити: „у правцу Васиљевачке карауле, концентрише три чете свог 4. батаљона: две са Мачије Стене и једну са главног положаја, специјално са одсека између Баровачког утврђења и Косанице“. — На стр. 183, у 33. реду одозго, место „овај батаљон“, ставити „3. батаљон II пешад. пука“. — На стр. 186, у првом реду одозго, после „непријатељевом“ додати „на пошумљеном вису и гробу између овог и Мердарске карауле“; у 7. реду одозго, место „ове“, ставити „наше нападне трупе“; у 3. реду одоздо, место „друге трупе“ ставити „две чете 1. батаљона I пешад. пука“; и у претпоследњем реду место тачке ставити запету и додати: „и једна получета из 2. батаљона која се бејаше онамо уцутила по сопственој иницијативи“. — На стр. 185, у 10. реду одозго, после речи пука додати: „једна и по чета из 2. батаљона на северном окомку Васиљевачке косе, једна чета из 1. и две чете из 2. батаљона код Баровачког утврђења и једна чета из 4. батаљона између овог утврђења и Косанице“. — На стр. 198, у 9. реду одозго, после „реда“ додати: „3. на десном а 2. на левом крилу“. — На стр. 208, у претпоследњем реду после тачке додати: „Лево је наступао 4. батаљон I пешад. пука, ударивши са своје три чете од заузете Хртинске карауле на село Хртицу. На десном крилу биле су получета из 2. и чета

из 1. батаљона II пешад. пука које беху пошле од Миловачке карауле и које нападаху нашу Васиљевачку караулу и вис изнад ње. Центар је држао 4. батаљон II пешад. пука са своје три чете, надирући средином размака између њих. И тако. — На стр. 209, у првом реду, место „поменуте наше“, ставити „наше Васиљевачке“. — На стр. 210, иза „Хртице“ у 3. реду одозго избрисати све до тачке, а после тачке, место „До“ ставити „Повлачење је трајало до“; у 6. реду одозго, после „по подне“, ставити „када су“, — у 11. реду одозго, место „и то“, ставити „значи“. — На стр. 214, на крају другог става додати: „Жеља команданта дивизије да се десним крилом XI пука обухвати лево крило непријатељево код Подујева није дакле била остварена. Пуковска резерва, која би тај обухват могла да изведе, уместо да оде за деснокрилним 2., отишла је за левокрилним 4. батаљон у правцу Подујевског вика“. — На стр. 216, у 6. реду одозго, после тачке додати: „Он је, противно дивизијској запонести по којој је требао да се што више у току марша примакне Добром Долу, сасвим махнално до мало час нишао за поменутом колоном, повлачећи за собом и батаљоне XIX пука“; а после другог става додати овај: „Најзад, око 4 часа поподне оба ешелона дивизијске резерве већ су била ту, за леђима XI пешад. пука, који је још увек стајао у месту, очекујући да бар један од њих изађе на његову висину. X пешад. пук бежаше се свио у зборни поредак на источној ивици Летањета и, не доживши никакво наређење за свој даљи рад, почео је спремати се за преноћиште. А батаљони XIX, који сада наплажаху за њим у маршевној колони, добише од команданта дивизије наређење да се развију десно од XI пука“. — На стр. 218, на крају првог става место тачке ставити запету и додати: „а са јединицом која је била на зачељу свију упућених овим правцем. И при том, пројектовани из раније степенasti поредак са степенима у поље није био остварен, него су јединице, које су га требале образовати, стизале на бојиште једна другој у потиљак X за XI а XIX за X пуком“. — На стр. 220, на крају 19. реда одозго додати: „и да је свом 1. батаљону наредно да се помери у десно и постави иза 3.“. — На стр. 222, на крају првог става додати: „Приликом овог повлачења стиже да их поздрављива са неколико метака на положају код Миловачке карауле 9. батерија 3. брдског артилер. дивизијона, овог дана приспелог и стављеног на расположење Моравској дивизији II позива.“ — На стр. 225, у 12. реду одозго, после „Сурдул“, место тачке ставити запету и додати: „она се груписала овако: III пешад. пук и моравски пољски артилер. дивизијон код Д. Ладовца, II пешад. пук код жандармериске станице на гребену више Сурдула, I пешад. пук и 3. брдски артилер. дивизијон око Васиљевачке карауле“. — На стр. 226, после „На њега“ оно неколико речи до „XIV пешад. пук“ заменити са овим: „је тога дана поподне био упућен“. — На стр. 228, у 14 реду одозго, после „1. бригаде“, додати „која је била задржана у резерви код Кадиног Моста“; у 14. реду одоздо, после „положајима“ додати „код Царевог Села и Џумаје“; на крају

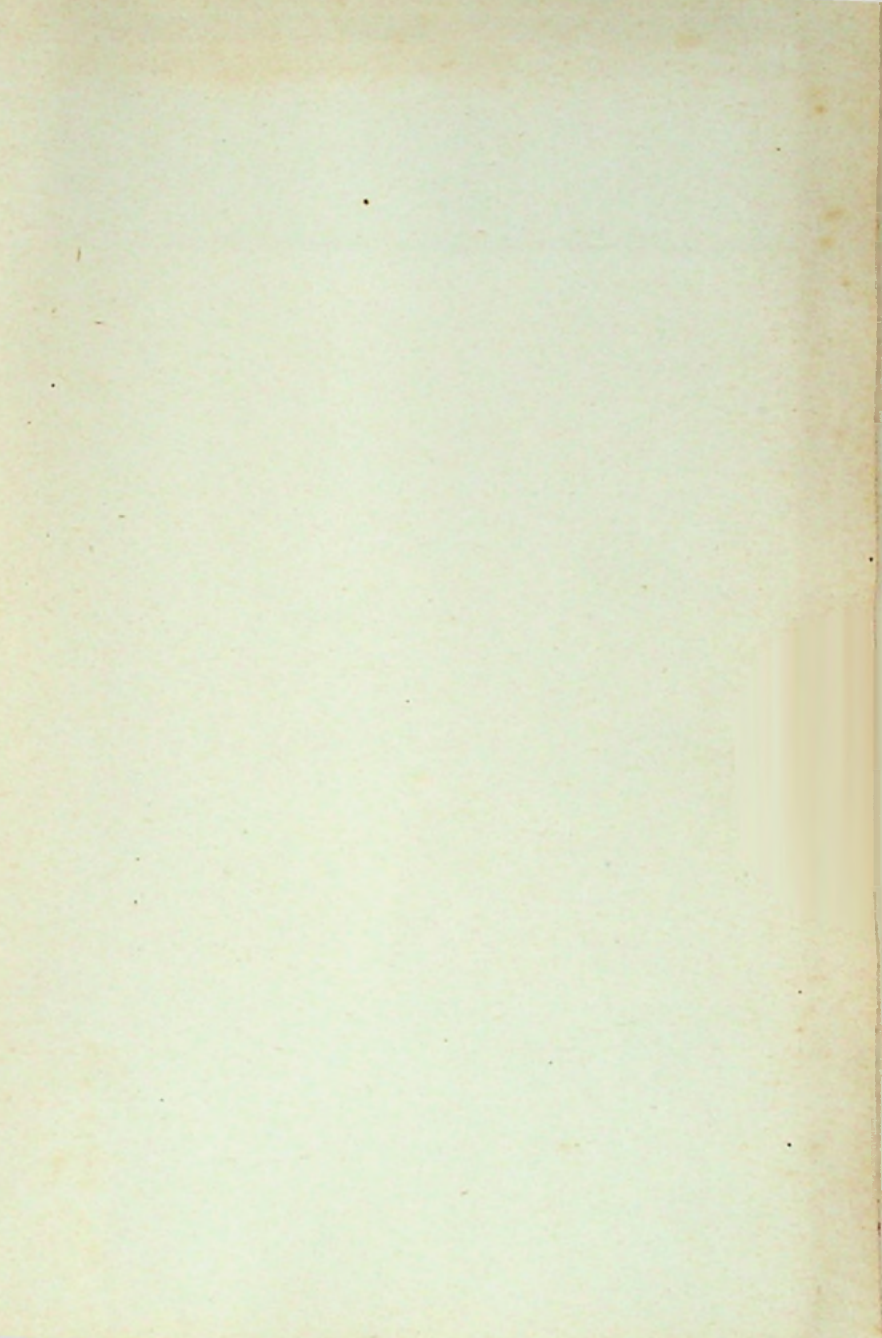
другог става, а у 17. реду одоздо, додати: „За сада пак лево-крилни XIV пешад. пук са брдским артилер. дивизијом пришао је ближе Рујенској караули, а деснокрилни XV бејаше се са обема пољским батеријама пребацио на положај код села Црвеног Дола.“ — На страни 230, а у другом реду одозго, после „границу“ додати: „и заузео караулу“; а у 4. реду одоздо, после „покрет“ ставити: „ишљајући на фронт Жеравино—Жедилово.“ — На страни 231, у 14. реду одоздо, после тачке додати: „Западни сектор, на десној обали Мораве, остављен је био I пуку“. — На стр. 237, у 11. реду одоздо, место „збили мало“, ставити: „делимично рокирали за нешто“; а на крају другог става додати: „VIII пешад. пук сада је држао гранични одсек од Мораве до Цера, а VII од Цера до Ханова Св. Илије, примивши на тај начин и одсек који је раније осигуравала лева побочница из IX пука.“ — На страни 239, на крају другог става, место тачке ставити запету и додати: „који се бејаше груписао испред села Краљева. У Лопардинце је био ушао 2. батаљон. Везу између овог и 4. батаљона одржавао је 1. батаљон у центру.“ — На страни 240, у 11. реду одозго, после „стране“ додати запету и „да је био на време пошао.“ — На страни 241, на крају првог става додати: „Командант дивизије већ се спремаше да своје позадице трупе, које осталоше у близини Мораве, више за леђима предњих трупа Дринске дивизије I позива, примакне ближе положајима VII пука који је био на томе правцу. Али га предухитрише догађаји.“ — На страни 243, у другом реду одозго, место „везивала“ ставити „садржавала“. — На 249, у 15. реду одозго, после „био“, додати: „пре свог изласка на напред поменути гребен.“ — На стр. 261, у првом реду одозго, после „пука“ додати: „3. на десном, 2. на левом крилу и 1. у резерви иза 2.“; у 21. реду одозго, после „пука“ додати: „на чије место код села Краљева дошао је III пешад. пук од Г. Вртогона.“

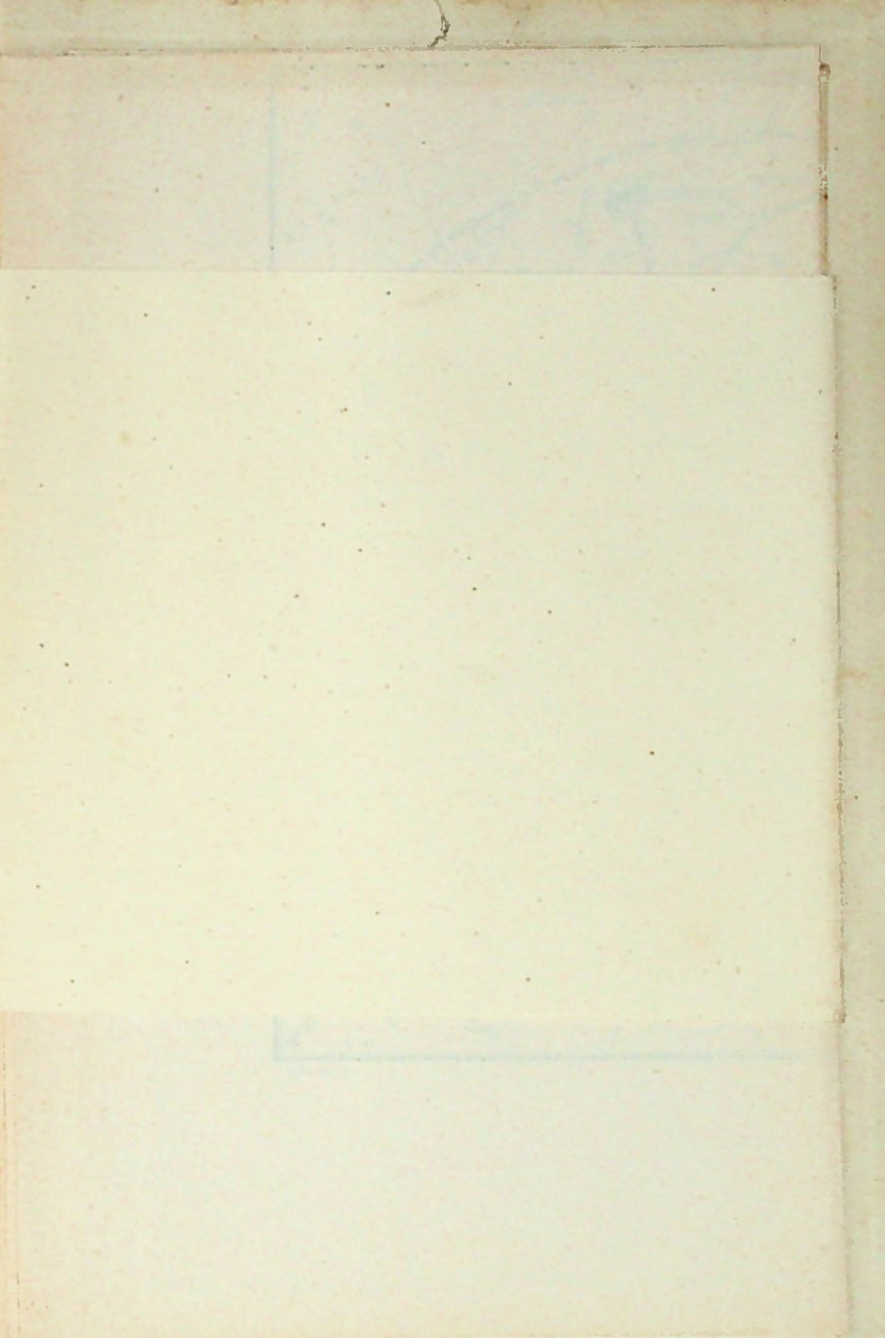
САДРЖАЈ.

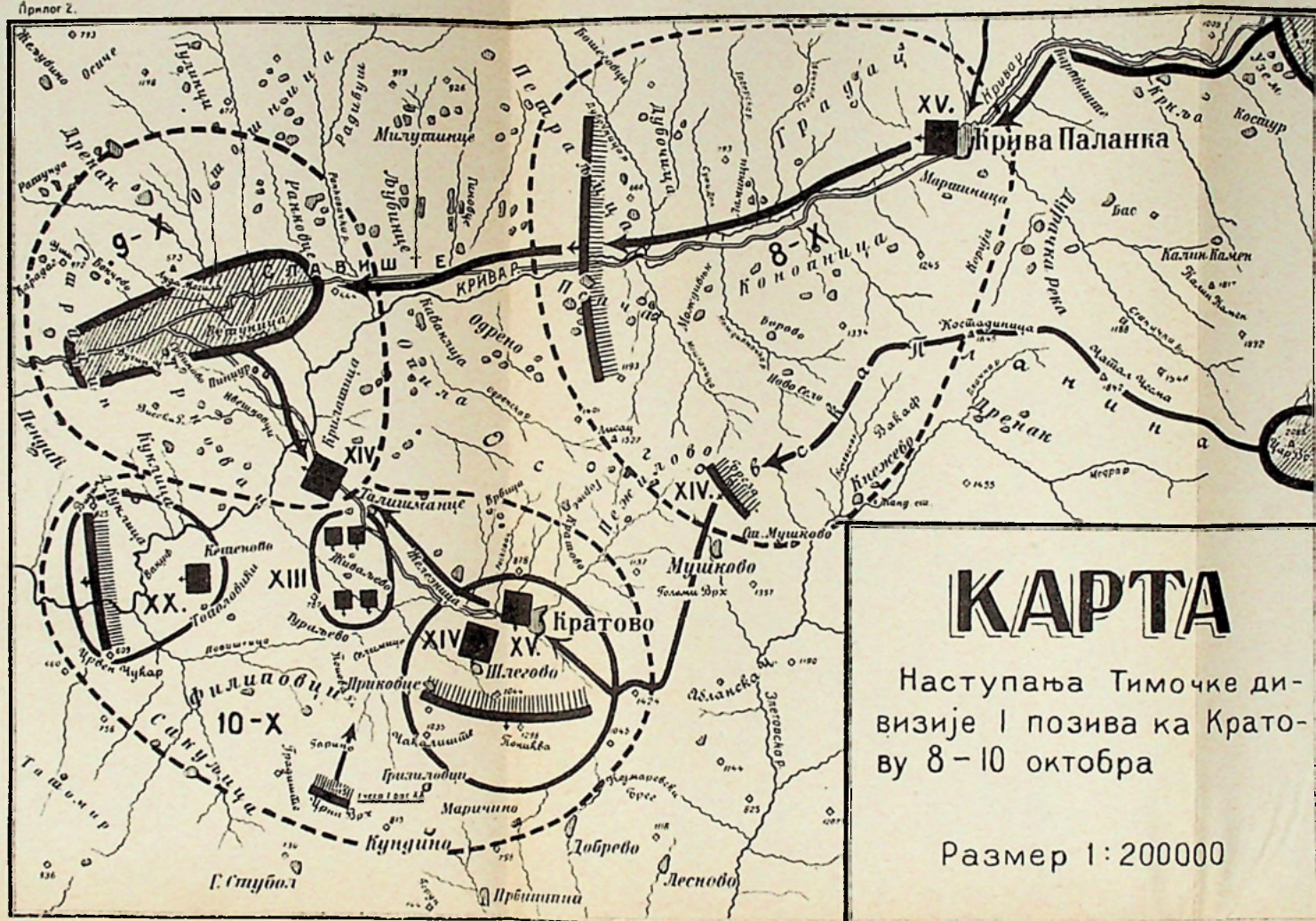
	стр.
Наступање наших Армија	
<i>I Наступање Треће Армије</i>	3
1. Марш на Приштину	3
2. Марш ка Куманову и Скопљу	41
<i>II Наступање Друге Армије</i>	61
1. Марш Тимочке дивизије I позива на Страцини	61
2. Рокирање ка Кратову и бој на Црном Врху	73
3. После боја на Црном Врху	96
<i>III Наступање Прве Армије и долазак њен ђ ед Куманово</i>	97
Кумановска Битка	124
<i>Први дан битке</i>	126
1. Код Младог Нагоричана	127
2. Код Ваксина, Табановца и Четираца	198
3. Закључак о првом дану битке	210
<i>Други дан битке</i>	214
Исправке у првој књизи	271

ИТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

На страни 69. а у претпоследњем реду првога става, место „бојиншту“ треба да стоји „војиншту“. — На страни 107. а у другом реду одозго, место „око“ треба да стоји „иза“. — На страни 117. у 8. реду одоздо место „XVII“ треба да стоји „VII“. — На страни 121. а у трећем и четвртом реду одозго место „поседнуте“ треба да стоји „поседнутих“. — На страни 168. у трећем реду трећег става, место „Пркин“ треба да стоји „Путин“. — На страни 221. а у 21. реду одозго, место „левом“ треба да стоји „десном“. — На страни 238. а у 4. реду одозго, место „VI“ треба да стоји „XVI“. — На страни 258. а у 19. реду одозго, место „ово друго“ треба да стоји „оно прво“. — На страни 265. у првом реду одозго, место „V“ треба да стоји „VI“, а у 4. реду место „VI“ треба да стоји „VII“.

Наступања Треће Армије ка Приштини 8 и 9 октобра

Размер 1:200000

КАРТА

КУМАНОВСКОГ БОЈИШТА

Ситуација 11 октобра око 2 ч. по подне

Размер 1:125000

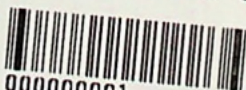

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

ПО 94(497.11)
ЛАЗАРЕВИЋ М. Д.
Наши ратови за осло

ДЕ СКОРМ

000000001

COBISS